

Yüksək tolerantlıq ilk növbədə yüksək mədəniyyətin təzahürüdür. İnsanlarda belə bir mədəniyyətin formalaşdırılmasını uşaqılıq illərindən başlamaq lazımdır. Ölkəmizdə yetişməkdə olan nəslin təhsillənməsində müasir elmi-pedaqoji konsepsiyalar daxilində biz ünsiyyət mədəniyyətini, dini dözümlülük və əməkdaşlıq mədəniyyətini formalaşdırmağa cəhd göstəririk və ümumən desək, buna nail oluruq.

Heydər Əliyev

DÖVLƏT VƏ DİN

İCTİMAİ FİKİR TOPLUSU

№ 03 (50) MAY-İYUN 2017

REDAKSIYA HEYƏTİ:

Allahşükür Paşazadə	Tarix elmləri doktoru, professor
Bəxtiyar Əliyev	Psixologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Əli Əhmədov	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Əli Həsənov	Tarix elmləri doktoru, professor
Fazil Mustafa	Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
Gövhər Baxşəliyeva	Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Gülçöhrə Məmmədova	Memarlıq doktoru, professor
İlham Məmmədzadə	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Mübariz Qurbanlı	Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Nizami Cəfərov	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Sabir Həsənlı	İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Sakit Hüseynov	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Səlahəddin Xəlilov	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü
Teymur Kərimli	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Urxan Ələkbərov	Biologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Vasim Məmmədəliyev	Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü
Yaqub Mahmudov	Tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü

Redaktor: Sadiq Mirzəyev

İxtisas redaktor: Güney Namazova

Texniki redaktor: Raman Dadaşov

REDAKSIYANIN ÜNVANI:

AZ1001, Bakı şəhəri, Əhməd Cavad küçəsi, 12.

Telefon: (+99412) 492-65-23

Qeydiyyat № 1674 / Tiraj: 800 / www.scwra.gov.az

Toplunun "Rəsmi guşə"sində AzərTAc-ın materiallarından istifadə edilib.

Toplunun materiallarından istifadə edərkən istinad zəruridir.

Jurnal "Azərbaycan" nəşriyyatında çap olunub.

İSSN 2220-8542

BU SAYIMIZDA

RƏSMİ GUŞƏ

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Cocuq Mərcanlıda inşa edilən məscidlə tanış olub.....	5
Azərbaycanda dini qurumlara maliyyə yardımı göstərilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.....	6
Prezident İlham Əliyev müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə iftar mərasimində iştirak edib.....	7

CƏMIYYƏT VƏ DİN

<i>Aqil Əhmədov</i> – Müsəlman miqrantlar müasir siyasi proseslərdə.....	16
<i>Mehman İsmayılov</i> – Din, cəmiyyət və sosial inteqrasiya.....	24
<i>Nicat Etibar oğlu</i> – Gəncləri dinə yaxınlaşdıran və ondan uzaqlaşdıran sosial səbəblər.....	32
<i>Фаруз Ахмед</i> – Экология в системе исламских ценностей.....	40
<i>Rövşən Nəzərov</i> – İslam həmrəyliyi: problemlər və perspektivlər.....	47

ŞƏXSİYYƏTLƏR

<i>Rəhim Həsənov</i> – Georq Vilhelm Fridrix Hegel obyektiv idealizmin dahi nümayəndəsi kimi.....	52
<i>Əlirza Qafarov</i> - Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin ictimai fəaliyyəti.....	61
<i>Səbuhi İbrahimov</i> – Əlyazma mətnlərdə Şərqi nüfuzlu Naxçıvan alimləri.....	71

TARİXƏ PƏNCƏRƏ

<i>Ülkər Məmmədova</i> – Şüubi şeiri və İsmayıl ibn Yəsarın yaradıcılığında onun yeri.....	78
<i>Yeganə Rəhnulla</i> – Molla Sədra və onun “Təfsiri-Quran” əsərinin əlyazma nüsxəsi.....	84
<i>Elvin Babayev, Aslan Sultanov</i> – Qədim türklər və Buddizm inancı.....	90
<i>Elnur Kəlbizadə</i> – Ulu türk yurdu Əylis XVI-XVIII əsrlərdə.....	95

ARAŞDIRMA

<i>Фарида Мир-Багирзаде</i> – Символы в исламском изобразительном искусстве.....	100
<i>Дмитрий Кириченко</i> – Погребальные памятники Шамкирского и Товузского районов Азербайджана (эпоха неолита - поздняя бронза - ранний железный век).....	106
<i>Fəxrəddin Səfərli</i> – Şahbuz rayonunda epiqrafik tədqiqatlar.....	115

www.scwra.gov.az
e-mail: redaksiya@scwra.gov.az

AZƏRBAYCAN PREZİDENTİ İLHAM ƏLİYEV COCUQ MƏRCANLIDA İNŞA EDİLƏN MƏSCİDLƏ TANIŞ OLUB

Prezident İlham Əliyevin tapşırığına əsasən Cocuq Mərcanlı kəndində Şuşa məscidinin bənzəri olan məscid tikilib. Bu müqəddəs ocağın inşası işğalçı Ermənistana və beynəlxalq aləmə bir mesajdır. Bu, bir daha dünyaya bəyan edir ki, Azərbaycan İslam dünyasının bir parçasıdır, öz tarixi keçmişinə sadıqdır. Cocuq Mərcanlıda Şuşa məscidinin bənzərinin inşası həm də o deməkdir ki, gün gələcək Şuşadakı məscid də bərpa ediləcək. Məscidin tikilməsi, həmçinin 2017-ci ilin ölkəmizdə “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilməsinə dəyərli töhfədir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev iyunun 14-də Cocuq Mərcanlı kəndinə səfəri çərçivəsində yeni tikilmiş məscidi ziyarət edib.

Dövlət başçısı İlham Əliyev məsciddə yaradılan şəraitlə tanış olub.

Azərbaycan Prezidentinə Qurani-Kərim hədiyyə edilib.

Dövlət başçısına məlumat verilib ki, 50 sot ərazidə inşa edilən məscidin minarələrinin hündürlüyü 26 metrdir. Azərbaycan və Şərq memarlığının nadir incilərindən sayılan tarixi Şuşa məscidinin bənzəri olan bu dini ibadətqahda dindarlar üçün hər cür şərait yaradılıb. Bütün bunlar göstərir ki, Prezident İlham Əliyev ölkədə milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasında müstəsna xidmətlər göstərir. Dövlətimizin başçısı İslam dininin xalqımızın həyatındakı rolunu, onun milli kimliyimizin formalaşmasındakı əhəmiyyətini nəzərə alaraq ölkədəki dini ibadətqahların qorunmasında, onların gələcək nəsillərə çatdırılmasında əsl fədakarlıq nümayiş etdirir.

Məscidlə tanışlıq zamanı xatirə şəkilləri çəkilib.

AZƏRBAYCANDA DİNİ QURUMLARA MALİYYƏ YARDIMI GÖSTƏRİLMƏSİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN S Ə R Ə N C A M I

Sivilizasiyaların qovuşuğunda yerləşən və birləşdirici körpü rolunu oynayan Azərbaycan qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olaraq özünün unikal geosiyasi mövqeyi sayəsində multikultural nailiyyətlər qazanmış və tolerantlıq mühitinin formalaşmasına əvəzsiz töhfələr vermişdir. Onun, eyni zamanda, İslam dininin yayılması və Müsəlman İntibahının bərqərar olmasında özünəməxsus yeri vardır. Ölkəmizdə ötən “Multikulturalizm İli”nin davamı kimi 2017-ci ilin “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilməsi məhz həmin çoxəsrlik zəngin tarixi təcrübənin günümüzdəki rəmzi ifadəsidir.

Müasir Azərbaycan cəmiyyətində bərqərar olmuş yüksək tolerantlıq modeli və müxtəlif konfessiyalar arasında mövcud ahəngdarlıq müstəqil dövlətçiliyin inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, sivilizasiyalararası dialoqda bir sıra problemlərin meydana çıxdığı və milli, dini zəmində münaqişələrin artma tendensiyasının müşahidə olunduğu hazırkı dövrdə multikultural dəyərlərin təbliği baxımından nümunə təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, ölkədə dini konfessiyaların fəaliyyətinin dəstəklənməsi məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycanda dini qurumlara maliyyə yardımı göstərilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə 1,0 (bir) milyon manat, Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı və Azərbaycan Yeparxiyası dini qurumuna 250,0 (iki yüz əlli) min manat, Bakı şəhəri Dağ yəhudiləri dini icmasına 250,0 (iki yüz əlli) min manat, Avropa yəhudilərinin Bakı dini icmasına 100,0 (yüz) min manat, Azərbaycan Respublikasında Katolik kilsəsinin Apostol Prefekturası dini qurumuna 100,0 (yüz) min manat və Azərbaycan Respublikasının Alban-Udi Xristian dini icmasına 100,0 (yüz) min manat ayrılısın.

2. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi bu Sərəncamın 1-ci hissəsində göstərilən məbləğdə maliyyələşməni təmin etsin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 20 iyun 2017-ci il.

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEV MÜQƏDDƏS RAMAZAN AYI MÜNASİBƏTİLƏ İFTAR MƏRASİMİNDƏ İŞTİRAK EDİB

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri şeyxülislam Allahşükür Paşazadə müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə iqamətgahında iftar süfrəsi açıb.

İftar mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev iştirak edib.

“Qurani-Kərim”dən ayələrin və Ramazan duasının oxunması ilə başlanan mərasimdə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri şeyxülislam Allahşükür Paşazadə qonaqları salamlayaraq deyib:

-Bismillahir-rəhmanir-rəhim. Zati-aliləri, möhtərəm cənab Prezident. Hörmətli qonaqlar.

Əziz qonaqlarımıza, xüsusən dövlətimizin başçısı, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev cənablarına məclisimizdə iştirak etdiyinə görə Azərbaycan dindarları adından və şəxsən öz adımdan salam-dualarımı və dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Məclisimizdə iştirak edən dəyərli dövlət və din xadimlərinə, dini konfessiya rəhbərlərinə, deputatlara, xarici ölkələrin təmsilçilərinə “Xoş gəlmisiniz!” deyirəm.

Zati-aliləri, “Qurani-Kərim”in nazil edildiyi, bütün duaların qəbul olunduğu mübarək Ramazan ayında iftar məclislərini bizimlə birgə keçirməyiniz Azərbaycan dindarlarına və şəxsimə olan yüksək ehtiram və etimaddır. Mən bunu yüksək dəyərləndirirəm. Bu məqam müqəddəs ənənə halını almışdır. Bu ənənənin bünövrəsini – ali mənəviyyat yolunun başlanğıcını Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, böyük dövlət xadimi, xatiri mənim üçün bir qardaş qədər daim əziz olan Heydər Əliyev qoymuşdur. Bu mübarək ayda mən Heydər Əliyevə və ömür-gün yoldaşı Zərifə xanıma Allahdan rəhmət diləyirəm.

Möhtərəm Prezident, Sizin rəhbərliyinizlə Azərbaycan gündən-günə inkişaf edir, yeni zəfərlər qazanır. Mən Sizin simanızda görkəmli dövlət xadimini, siyasi lideri, ölkə başçısını görməklə bərabər, Allah-Təalanın Azərbaycan xalqına lütfünü, inayətini və mərhəmətini

görürəm. Uca Allahın lütfündəndir ki, Azərbaycan dindarları öz dövlətinin başçısını – Zati-alinizi Məkkədə, mübarək Qurban bayramı ərəfəsində seçmək imkanına malik oldular. İslam tarixində ilk və istisna hal olan bu özəl məqamı dindarlar heç vaxt unutmayacaqlar.

Zati-aliləri, müqəddəs Kəbə Evinin daxilində etdiyiniz niyyətin hasili olan Heydər məscidi dualarımızın müstəcab olmasının təsdiqidir. Sizin dövlət-xalq birliyinə əsaslanan müdrik siyasətiniz, qətiyyətli iradəniniz sayəsində Azərbaycan yeni zəfərlər qazanır və qlobal təşəbbüslərin mərkəzinə çevrilir. Sizin təşəbbüsünüzlə keçirilən Mədəniyyətlərarası Dialoq, Qlobal, Humanitar forumlar, Dünya Dini Liderlərinin Sammiti, müəllifi olduğunuz “Bakı prosesi” buna bariz nümunədir. Bakı dünyanın humanitar mərkəzinə çevrilməkdədir.

Sizin multikultural dəyərləri təşviq edən, islami həmrəyliyə dəvət edən qlobal ideyalarınız zamanın çağırışlarına cavab verir, nəinki ölkəmizin, bölgəmizin, habelə bütün bəşərin mənafeyinə xidmət edir. Siz yüksək xitabət kürsülərindən İslam dininin sülhsevər mahiyyətini, mütərəqqi dəyərlərini təşviq edir, islamofobiya hallarına qarşı öz qətiyyətli mövqeyinizi bildirirsiniz. Sizin söyləriniz sayəsində Azərbaycan ekstremizm, radikalizm, terrorizmə qarşı mübarizənin önündə gedən dövlətlərdən biridir və İslam dünyasının inkişafına öz töhfəsini verir.

Zati-aliləri, ötən ili “Multikulturalizm İli”, bu ili isə “İslam Həmrəyliyi İli” elan etmək kimi müdrik, beynəlxalq əhəmiyyətli qərarlarınız islami və bəşəri dəyərlərə ali xidmətinizdir. Bu, qlobal əhəmiyyətli addımdır. Hər dövlət başçısı bu addımı atmaq imkanında deyil. Bunun davamı olaraq, “İslam Həmrəyliyi İli” çərçivəsində mötəbər idman bayramı - İslam Həmrəyliyi Oyunlarının Azərbaycanda keçirilməsi, 54 müsəlman ölkəsini, hətta münafiqə vəziyyətində olan dövlətləri belə bir araya gətirən həmrəylik bayramı, Azərbaycan idmançılarının zəfəri Sizin misilsiz söylərinizin bəhrəsidir. Bütün bu nailiyyətlərə görə İslam dünyası adından Sizə dərin təşəkkürlərimizi qəbul edin. Mən Azərbaycan idmançılarını təbrik edirəm. Hər dəfə ucalan bayrağımız, səslənən himnimiz bizə qürur gətirdi. Azərbaycan xalqı bir daha sübut etdi ki, onun lideri həm siyasi, həm mənəvi, həm də fiziki cəhətdən güclüdür. Siz bu qüruru bizə yaşatdınız.

Çox hörmətli cənab Prezident, bugünkü müqəddəs iftar süfrəsində ilin mühüm hadisəsi - möhtərəm Mehriban xanım Əliyevanın ölkəmizin Birinci vitse-prezidenti təyin olunması ilə bağlı müdrik qərarınıza görə ölkə dindarları adından Sizə dərin minnətdarlığımızı bildirmək istərdim. Mehriban Əliyevanın azərbaycançılıq naminə, milli, mənəvi irsimizin qorunması istiqamətində uzun illər ərzində misilsiz söylərinin, ölkə daxilində və xaricində uğurlu fəaliyyətinin şahidiyik. Mehriban xanıma Allah-Təaladan Azərbaycan naminə gələcək fəaliyyətinə xeyir-dua və uğurlar diləyirəm.

Hörmətli cənab Prezident, Siz din xadimlərinin mənəvi dayağısınız. Dini icmalar, axund və imamlarımızın maddi-mənəvi ehtiyacları hər zaman Sizin diqqət mərkəzinizdədir. “Dini etiqad azadlığı haqqında” Qanuna son əlavələr, İslam dini təhsilinin inkişafı ilə bağlı tarixi qərarınız dini maarifləndirmə işinə böyük töhfələrdir və bunlara görə dindarların təşəkkürlərini Sizə çatdırıram. Yasamal rayonundakı Hacı Cavad məscidinin münasib yerə köçürülərək şəxsi vəsaitiniz hesabına yenidən inşası barədə qərarınız dindarlar tərəfindən rəğbətlə qarşılandı.

Buna görə Sizə və ailənizə dualar edirlər.

Zati-aliləri, Siz təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Qafqaz müsəlmanlarının mənəvi dayaqısınız. Qafqaz xalqları Ali Dini Şurası üzvlərinin arzusunu nəzərə alaraq, azərbaycanlı xeyriyyəçi Murtuza Muxtarovun XX əsrin əvvəllərində Vladıqafqazda Azərbaycan milli memarlığı üslubunda inşa etdirdiyi Cümə məscidinin təmiri üçün Sizin ayırdığınız maddi yardım hesabına tarixi dini məkan əsaslı şəkildə bərpa edilib. İslam Həmrəyliyi Oyunlarının açılışına şəxsi qonağınız kimi dövlət etdiyiniz Qafqaz müftiləri Zati-alilərinizə xas olan bu diqqət və qayğı nümunəsinə görə təşəkkürlərini Sizə çatdırmağı Qafqaz Xalqları Ali Dini Şurasının sədri olaraq məndən xahiş ediblər.

Möhtərəm Prezident, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi həm “Multikulturalizm İli”, həm də “İslam Həmrəyliyi İli” çərçivəsində Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, dini konfessiyaların rəhbərləri, ictimai təşkilatlar ilə birgə həm ölkə daxilində, həm də xarici ölkələrdə dövlət qurumları, elmi, dini mərkəzlərdə, nüfuzlu universitetlərdə milli, dini tolerantlığımızı, mənəvi dəyərlərimizi, multikultural həyat tərzimizi böyük qürurla təqdim və təbliğ etmişik. Təşkil etdiyimiz çoxsaylı beynəlxalq konfrans və görüşlərdə ölkəmizdəki dini konfessiya rəhbərləri ilə bərabər, Azərbaycandakı nümunəvi dinlərarası dialoq və məzhəblərarası münasibətlərin yüksək səviyyəsini dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmışıq. Zati-alinizin tövsiyəsi ilə “İslam Həmrəyliyi İli” çərçivəsində ölkəmizdə və xaricdə tədbirlərimiz davam edəcək, inşaallah!

Bu gün dünya ictimaiyyəti Azərbaycanın nümunəvi tolerantlıq, multikulturalizm modelini, dinlərarası dialoq mədəniyyətini qəbul və təqdir edir. Roma Papası Fransisk Azərbaycana səfəri zamanı ilk dəfə müsəlman ibadət məkanında - Heydər məscidində dünyaya yayımlanan çıxışında Azərbaycanın multikultural həyat nümunəsini yüksək qiymətləndirdi. Həmçinin Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi olaraq, bu il ərzində Rusiya Patriarxı Kiril həzrətləri, Ümumgürcüstan Katolikos-Patriarxı II İliya həzrətləri ilə səmərəli görüşlərimiz Azərbaycanın

dinlərarası dialoq və əməkdaşlıq prosesinə töhfələrimizdir.

Zati-aliləri, Siz dərin məzmunlu çıxışlarınızdan birində buyurdunuz ki, Azərbaycan öz tarixi boyunca heç vaxt indiki qədər güclü olmayıb. Bu, həqiqətən, belədir. Dünyanın böyük dövlətlərinin miqrant böhranı qarşısında aciz qaldığı bir dövrdə Azərbaycan öz əzəli torpaqlarından didərgin salınmış bir milyondan artıq vətəndaşının problemlərini öz daxili imkanları hesabına həll etmək iqtidarı nümayiş etdirir.

Şanlı aprel qələbəmiz, Lələtəpə üzərində dalğalanan bayrağımız, məcburi köçkün soydaşlarımızın erməni işğalından azad etdiyiniz əzəli Azərbaycan torpaqlarına qayıdışı, Cocuq Mərcanlıda Şuşa memarlığı üslubunda inşa olunan nəfis, əzəmətli məscid və onun minarələrindən ucalacaq azan çağırışı bizim Böyük Qayıdışımızın başlanğıcı olacaq, inşallah! Bütün bunlar Sizin - qüdrətli ordumuzun Ali Baş Komandanı olaraq düzgün siyasətinizin, yenilməz iradənin, atdığımız cəsarətli addımların bəhrəsidir.

Mən yenə də Ulu Öndəri yada salmaq istəyirəm. Ulu öndər Heydər Əliyev həzrətləri Bibiheybətdə çıxışında demişdi ki, Azərbaycanın bütün ərəzilərinə məbədləri bərpa edəcəyik, yenilərini tikəcəyik. Mənim edə bilmədiyimi mənim davamçıları yerinə yetirəcəklər. Bu gün Heydər Əliyev siyasətinin davamçısı kimi Zati-aliniz Cocuq Mərcanlıda tikdirdiyi məscid buna sübutdur ki, həmin dua Allah tərəfindən qəbul olundu. Hazırda işğal altında olan ərəzilərimizdə də, inşallah, biz məbədlərimizi bərpa edəcəyik.

Allah-Təala Vətən şəhidlərimizə rəhmət eləsin!

Qoy Ulu Yaradan ədalətli haqq mücadiləmizdə şanlı qələbəmizə rəvac versin!

Zati-aliləri, Ramazan ayı duaların qəbul olunduğu aydır. Bu ay ərzində biz dualar edirik ki, Uca Allah Vətənimizin inkişafı, millətimizin xoşbəxtliyi naminə fəaliyyətinizdə Sizi müzəffər, dəyərli ailənizi bəxtiyar qərar versin, Azərbaycanımızın qoşa qanadları olan Zati-alinizə və möhtərəm Mehriban xanıma himayəsini əsirgəməsin! Allah-Təala Sizi, övladlarınızı, nəvələrinizi qorusun. Allah-Təala Azərbaycan xalqını hifz etsin!

Bugünkü iftar məclisində iştirak edən möhtərəm qonaqlarımızı bir daha salamlayır, mübarək Ramazan ayında sizlərə, ailə üzvlərinizə ən xoş arzularımı yetirir, hamınıza Allah-Təaladan xeyir-dualar diləyirəm.

Vəs-səlamu əleykum və rəhmətullahi və bərəkətuhu!

* * *

Mərasimdə Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı və Xəzəryanı Yeparxiyasının rəhbəri Aleksandr İşein, Bakı Dağ Yəhudiləri Dini İcmasının sədri Milix Yevdayev, Roma Katolik Kilsəsinin ordinarisi Vladimir Fekete çıxış ediblər.

* * *

Sonra dövlətimizin başçısı mərasimdə nitq söyləyib.

Prezident İlham Əliyevin nitqi

-Hörmətli şeyx həzrətləri. Hörmətli din xadimləri. Xanımlar və cənablar.

İlk növbədə, sizi və bütün Azərbaycan xalqını qarşidan gələn müqəddəs Ramazan bayramı münasibətilə ürəkdən təbrik etmək istəyirəm. Bütün Azərbaycan xalqına sülh, firavanlıq, yeni-yeni uğurlar arzulayıram.

Biz mübarək Ramazan ayında ənənəvi olaraq şeyx həzrətlərinin iftar süfrəsinə toplaşmışıq. Bu ənənə yaşayır və yaşmalıdır. Bu ənənənin əsasını ulu öndər Heydər Əliyev və şeyx həzrətləri qoymuşlar.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin qurucusudur, onun banisidir. Onun hakimiyyətə gəlişi Azərbaycanı inkişaf yoluna çıxardı. Biz hamımız təəssüf hissi ilə qeyd edirik ki, Ulu Öndər müstəqilliyimizin ilk illərindən Azərbaycanda rəhbərlikdə olmamışdır. Əgər olsaydı, o, xalqımızı, dövlətimizi böyük bəlalardan qoruya bilərdi. Heydər Əliyev ölkəmizin bütün istiqamətlər üzrə əsas inkişaf strategiyasını müəyyən etmişdir, onu həyata keçirmişdir. O cümlədən dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi işində Ulu Öndərin xüsusi rolu olmuşdur. Onu da qeyd etməliyəm ki, 1993-cü ilə qədər bütün sahələrdə olduğu kimi, dini məsələlər sahəsində də vahid siyasət yox idi. Bu boşluq əlbəttə ki, özündə çox böyük risklər saxlayırdı. 1993-cü ildən etibarən bütün istiqamətlər üzrə - xarici siyasət, daxili siyasət, iqtisadi, təhlükəsizlik məsələlərinin həlli, o cümlədən dövlət-din münasibətləri istiqamətlərində ardıcıl siyasət formalaşmağa başlamışdır. Bu siyasətin əsas prinsipləri bu gün də bizim üçün aktualdır. Bugünkü Azərbaycan bu möhkəm təməl üzərində inkişaf edir və inkişaf edəcəkdir.

Ənənəvi iftar süfrəsinin təşkilində də Ulu Öndər və şeyx həzrətləri nümunə göstərmişlər. Əslində, bu ənənəvi iftar məclisləri din-dövlət münasibətlərinin tərkib hissəsidir. Bu gün mən şeyx həzrətlərinin bu işlərdə xüsusi rolunu qeyd etmək istəyirəm. Şeyx həzrətləri həm Azərbaycanda, Qafqazda, postsovet məkanında, həm də dünya miqyasında çox böyük nüfuza malik olan xadimdir. Mən bilirəm ki, şeyx həzrətlərinə dünya dini liderlərinin böyük hörməti var. Şeyx həzrətləri öz fəaliyyəti ilə ölkəmizin nüfuzunu beynəlxalq aləmdə gücləndirir, ölkəmizi təbliğ edir, Azərbaycanı müasir, öz dini, milli köklərinə bağlı olan, ancaq, eyni zamanda, tolerant, dünyaya açıq ölkə kimi təqdim edir. “İslam Həmrəyliyi İli” çərçivəsində həm ölkə daxilində, həm xaricdə şeyx həzrətlərinin rəhbərliyi ilə bir çox tədbirlər keçirilmişdir və keçiriləcəkdir. Bu, bir daha Azərbaycanı dünyaya inkişaf edən, müasir və dinamik ölkə kimi təqdim edəcək.

Bizim şeyx həzrətləri ilə şəxsi dostluq münasibətlərimiz var. Bu münasibətlər həm bizim üçün, həm də ölkə üçün önəmlidir. Biz nümunə və yol göstəririk ki, dövlət-din münasibətləri necə qurulmalıdır. Bu sahədə əldə edilmiş nailiyyətlərə görə Azərbaycan bir çox ölkələr üçün nümunə ola bilər. Azərbaycanda dövlət dini məsələlərə qarışmır, əksinə, çalışır ki, kömək göstərsin. Dövlət xətti ilə təmir edilmiş və tikilmiş tarixi məscidlərimiz, dini abidələrimiz, eyni zamanda, kilsələr, sinaqoqlar artıq bunun bariz sübutudur. Din də dövlət işinə, siyasi işlərə qarışmır. Hesab edirəm ki, bu da nümunəvi bir yanaşmadır. Bununla bərabər dövlət və din bir yerdədir. Çünki bizim amalımız birdir. Biz istəyirik ki, ölkəmiz daha da möhkəmlənsin, daha da güclənsin, Azərbaycan xalqı daha da yaxşı yaşasın və dinamik inkişafımız uzunmüddətli və dayanıqlı olsun. Ona görə din-dövlət münasibətlərinin sağlam zəmində formalaşması bizim böyük sərvətimizdir. Yenə də deyirəm, bizim bu nümunəmiz hesab edirəm ki, bir sıra ölkələr üçün çox cəlbədidir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycana gələn xarici qonaqlar, o cümlədən dini liderlər bizim təcrübəmizi öyrənirlər, maraqlanırlar və Azərbaycan reallıqları ilə tanış olarkən, əlbəttə, daim öz hörmətlərini ifadə edirlər.

Keçən Ramazan ayından ötən dövr ərzində Azərbaycanda dinamik inkişaf davam etdirilmişdir, bir çox önəmli hadisələr baş vermişdir. Onların arasında Roma Papasının Azərbaycana səfərini xüsusi qeyd etmək istərdim. Roma Papasının səfəri Müqəddəs Taxt-Tacın Azərbaycana olan münasibətinin təzahürüdür. Onu da qeyd etməliyəm ki, Azərbaycan ilk müsəlman ölkələrindən biridir ki, Roma Papası bu ölkəyə səfər edibdir. Səfər zamanı onun bəyanatları Azərbaycanda dinlərarası münasibətlərə verilən yüksək qiymətdir. Əlbəttə, biz - Azərbaycanda yaşayan və bu siyasəti aparan insanlar bilirik ki, bu, bizim böyük sərvətimizdir, ancaq, eyni zamanda, bunu artıq dünya da bilir və dünyanın nüfuzlu şəxsiyyətləri bunu qeyd edirlər.

Onu da qeyd etməliyəm ki, Roma Papası Heydər məscidində Azərbaycanda bütün ənənəvi dini icmaların rəhbərləri ilə də görüşmüşdür. Bu görüşün də çox böyük rəmzi mənası var. Çünki Roma Papası ilə həmin görüşdə bax, bu gün masa arxasında əyləşən və digər dini icmaların rəhbərləri də iştirak etmişlər. Bu, yenə də dünyaya göndərilən növbəti bir mesaj idi ki, dinlərarası münasibətlər necə həll olunmalıdır. Azərbaycan ictimaiyyəti onu da yaxşı bilir ki, dini bayramlarda, mərasimlərdə bütün dini icmalar fəal iştirak edirlər. Yeni tikilmiş məscidlərdə və

əsaslı təmir olunan tarixi məscidlərimizdə bütün konfessiyaların nümayəndələri nəinki iştirak edir, hətta çıxış edirlər. Hesab edirəm ki, bu da dünya miqyasında nadir bir təcrübədir və bu təcrübənin müəllifi Azərbaycandır.

Bir çox sahələrdə Azərbaycan tərəfindən irəli sürülmüş təşəbbüslər yenilik, yeni dinamika, yeni yanaşma gətirir. Biz bəzi stereotipləri qıraraq bir çox sahələr üzrə, o cümlədən dini məsələlərin həlli işində yeni davranış formatını təqdim edirik. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda bu sahədə görülən işlər, əldə edilmiş nailiyyətlər, demək olar, bütün aparıcı beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Onu da qeyd etməliyəm ki, bizim təşəbbüsümüzlə başlanan və inkişaf edən müxtəlif tədbirlər, forumlar sonrakı mərhələdə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də dəstəklənir. Mən buna misal olaraq bu il keçirilmiş IV Mədəniyyətlərəarası Dialoq Forumunu qeyd edə bilərəm. Biz bu Forumu bir təşəbbüs kimi irəli sürdük. Amma bu gün dünyanın aparıcı beynəlxalq təşkilatları – UNESCO, ISESCO, Avropa Şurası, Ümumdünya Turizm Təşkilatı və digər qurumlar bu Forumun təşkilatçılarıdır. Belə mötəbər tədbirlərin Azərbaycanda keçirilməsi həm bizim siyasətimizi, niyyətimizi göstərir və eyni zamanda, bütün dünyaya göstərir ki, bu gün dünyada multikulturalizmin mərkəzi olan ölkə var, bu ölkənin adı Azərbaycandır.

Bizim təşəbbüsümüzlə 2008-ci ildə “Bakı prosesi” başlamışdır. Bu gün “Bakı prosesi” ən yüksək kürsülərdən hörmətlə qeyd edilir. Deyə bilərəm ki, “Bakı prosesi” dünya miqyasında aparıcı istiqamətdir. Dinlərarası münasibətlər bu proses çərçivəsində öz həllini tapır. Biz bu işlərə təqribən 10 il bundan əvvəl çox fəal başlamışıq. O vaxt hələ bu gün mövcud olan təhlükələr, risklər yox idi. Bu risklər son 5-6 il ərzində yarandı. Həm müsəlman aləmində, digər yerlərdə, Avropada narahatedici məqamlar əfsuslar olsun ki, kifayət qədər çoxdur. Amma biz bu məsələyə diqqət yetirəndə, bu təşəbbüsləri irəli sürəndə bu təhlükələrin böyük əksəriyyəti mövcud deyildi. Yəni, vaxtında atılmış addımlar hesab edirəm ki, dinlərarası münasibətlərdə, sivilizasiyalararası məsələlərdə öz müsbət rolunu oynayır. Bu gün Azərbaycan bu sahədə də nümunəvi ölkə kimi qeyd edilir və tanınır.

Onu da qeyd etməliyəm ki, Azərbaycan dövləti çox möhkəm milli dəyərlər üzərində qurulubdur. İslam dəyərləri isə milli dəyərlərimizin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Yəni, bizim çox möhkəm təməlimiz var. Bu, bizim milli dəyərlərimizdir və bu dəyərlər bizim üçün hər şeydən üstündür. Biz çalışırıq və nail oluruq ki, gənc nəsil də milli ruhda böyüyür, yetişir. Milli dəyərlər bizim üçün həmişə ən prioritet məsələ olmalıdır.

Bununla bərabər, Azərbaycan dünyəvi, müasir, dünyaya açıq olan dövlətdir. Azərbaycanda radikalizm, fundamentalizm yoxdur, daxildə hər hansı təhlükə mənbəyi yoxdur. Bunun səbəbi təkcə bizim hansısa inzibati addımlarımız deyil. Bunun səbəbi cəmiyyətdə mövcud olan ab-havadır. Radikalizm, terrorizm harada canlanır, harada baş qaldırır?! O ölkələrdə ki, savadlılıq yoxdur. O ölkələrdə ki, sosial ədalət pozulur. O ölkələrdə ki, ədalətsizlik mövcuddur və səfalət yaşanır. Ona görə radikalizmə qarşı ən gözəl sığorta sosial ədalətdir, maddi rifahdır, savadlılıqdır, düzgün siyasətdir. Bu amillər olan yerdə radikalizm üçün heç bir əsas yoxdur. Düzdür, kənardan ölkəmizə müdaxilə oluna bilər. Ancaq Azərbaycan bu müdaxiləyə qarşı öz

tədbirlərini görən, Azərbaycan xalqının rahat həyatını təmin edən kifayət qədər güclü dövlətdir.

Bax, budur, bugünkü Azərbaycan. Mən dəfələrlə demişəm, bu gün də demək istəyirəm ki, bizim bütün uğurlarımızın təməlinə düşünülmüş siyasət dayanır. Biz bütün istiqamətlər üzrə böyük uğurlara imza atmışıq. Bu gün də qeyd olundu ki, Azərbaycan İslam Həmrəyliyi Oyunlarında böyük uğurlar qazanıb, komanda hesabında birinci yerə layiq görülüb. Bu, böyük qələbədir. Ondən iki il əvvəl keçirilmiş Avropa Oyunlarında Azərbaycan komanda hesabında bütün Avropa ölkələri arasında ikinci yerə layiq görülmüşdür. İqtisadi sahədə bu ilin beş ayının göstəriciləri də çox ümidvericidir və müsbətdir. Qeyri-neft iqtisadiyyatımız 2 faizdən çox artıb. Qeyri-neft sənayemiz təxminən 4 faiz artıb. Kənd təsərrüfatı 2 faiz artıb. İxrac 44 faiz artıb, idxal təxminən 17 faiz azalıb. Bütün bunlar iqtisadi islahatlar, düşünülmüş siyasət hesabına mümkün olmuşdur.

Xarici siyasət məsələlərinin həllinə gəldikdə, bu gün Azərbaycanın dünya miqyasında o qədər böyük nüfuzu var ki, bizimlə əməkdaşlıq etmək istəyən ölkələrin sayı artır. Biz bütün ölkələrlə bərabərhüquqlu və qarşılıqlı hörmət əsasında münasibətlər qura bilmişik. Avropa ölkələri ilə, müsəlman ölkələri ilə və digər ölkələrlə biz çox gözəl münasibətlər qura bilmişik. Azərbaycan sivilizasiyalararası dialoqun inkişafında, - bu gün mən tam qətiyyətlə bunu deyirəm, - əvəzolunmaz rol oynayır və bundan sonra da biz bu rolu oynayacağıq. Bu, bir növ bizim məsuliyyətimizdir, eyni zamanda, bu, bizə lazımdır. Biz istəyirik ki, Azərbaycanda dinlərarası münasibətlər həmişə indiki kimi olsun. Azərbaycanda bütün dinlərin, millətlərin nümayəndələri həmişə bir ailə kimi yaşasın, necə ki, bu gün yaşayırlar. Bax, bizim siyasətimiz bundan ibarətdir. Mən demişəm, bir daha demək istəyirəm ki, öz xalqına, dininə hörmət başqa dinə, xalqa olan hörmətdən başlayır. Budur, bizim siyasətimiz və bu siyasət Azərbaycan ictimaiyyəti tərəfindən tam bəyənilir və dəstəklənir. Məhz bunun sayəsində biz bugünkü gözəl nəticələri görürük və bunu qeyd edirik.

Bu yaxınlarda xalqımızın, dövlətimizin tarixində çox əlamətdar hadisə baş vermişdir. İşğaldan azad edilmiş Cocuq Mərçanlı kəndində yeni qəsəbənin açılışı olmuşdur. Bu iki ay ərzində tikilmiş 50 ev, məktəb, yol və bütün infrastruktur həm bizim gücümüzü, həm də siyasətimizi göstərir. Onu göstərir ki, biz işğaldan azad ediləcək bütün əraziləri qısa müddət ərzində bərpa edəcəyik. O ərazilərə də həyat qayıdacaq, o ərazilərdə də Azərbaycan bayrağı qaldırılacaq. Necə ki, bu gün Füzuli, Cəbrayıl, Ağdərə rayonlarında işğaldan azad edilmiş torpaqlara həyat qayıdır, bu torpaqlarda Azərbaycan bayrağı dalğalanır, quruculuq işləri aparılır.

Cocuq Mərçanlı erməni faşizminin canlı şahididir. Bu kənd cəmi 3-4 ay ərzində işğal altında olmuşdur. O kənddə bir dənə də salamat bina qalmamışdır. Erməni vəhşiləri bütün binaları dağıdıblar. Ancaq biz bu kəndi iki ay ərzində bərpa etdik və əlavə yüz evin tikintisi də yaxın zamanlarda öz həllini tapacaq. Cocuq Mərçanlıda Şuşa məscidinin bənzəri olan məscid tikilib. Bu da böyük tarixi mənə daşıyır. Cocuq Mərçanlı və digər torpaqlar bizim əzəli torpaqlarımızdır. Biz bu torpaqlarda yeni həyat yaradıırıq.

Bu, onu göstərir ki, Azərbaycan xalqının iradəsini heç kim sındıra bilməz. Biz Bakıda erməni kilsəsini bərpa etdik və onu qoruyuruq. Ermənilər isə işğal edilmiş torpaqlarda bizim məscidlərimizi dağıdıblar. Bənzəri Cocuq Mərcanlıda tikilən həmin o Gövhərağa məscidi dağılmış vəziyyətdədir. O binanı dağıtmaq olar, amma düşmən bilməlidir ki, dağılmış məscidlər bizim qəlbimizdə yaşayır. Biz bu məscidləri qəlbimizdə ucaltmışıq və torpaqlar işğaldan azad olunduqdan dərhal sonra iki ay ərzində gözəl məscid tikilib istifadəyə verilib. Bunun çox böyük tarixi mənası var. Mən əminəm ki, biz işğal edilmiş bütün torpaqlara qayıdacağıq, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa edəcək və o torpaqlarda da belə gözəl iftar süfrələri açılacaq, İnşallah.

Əziz dostlar, mən sizi bir daha salamlayıram və qarşıdan gələn müqəddəs bayram münasibətilə təbrik edirəm. Sağ olun.

Sonra iftar süfrəsi açılıb.

MÜSƏLMAN MIQRANTLAR MÜASİR SİYASİ PROSESLƏRDƏ

Aqil ƏHMƏDOV,

*AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
Beynəlxalq münasibətlər və insan hüquqları şöbəsinin
böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
agilahma@gmail.com*

AÇAR SÖZLƏR: *dünya siyasəti, müsəlman emiqrantlar, dini dəyərlər, miqrasiya
qanunvericiliyi.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *мировая политика, мусульманские эмигранты,
религиозные ценности, миграционное
законодательство.*

KEY WORDS: *world politics, Muslim emigrants, religious values, migration legislation.*

Qlobal dünyada siyasi proseslərin genişlənməsi mühüm problemlərin həllində müsbət rol oynasa da, böyük güclər arasında hegemonluq uğrunda aparılan mübarizə heç də yaxşı nəticə vəd etmir. İnkişaf etmiş dövlətlərin yeni dünya siyasətində irəli sürdüyü aşırı maraqlar – daha çox enerji resurslarına malik olmaq həvəsi, inkişaf etməkdə olan ölkələrə verilən demokratiya dərəsi və demokratiya adı altında mövcud hakimiyyətlərə qarşı xalqların ayaqlandırılması, multikultural cəmiyyətin inkişafına marağın azalaraq məzhəb qarşıdurmasına rəvac verilməsi sivilizasiyalararası münasibətlərə mənfi təsir göstərərək məcburi miqrasiyanın güclənməsinə də şərait yaradır.

Müasir siyasi proseslərdə miqrant hüquqlarının yetərinə müdafiə olunmaması, beynəlxalq hüququn güclü dövlətlərin əlində əsirə çevrilməsi, sonu görünməyən münaqişələr və nəhayət, Avropanın tənziqlənməyən miqrasiya siyasətində hədəf nöqtəsi olan müsəlman miqrantların sayının hər il daha da artması tədqiq etdiyimiz mövzunun aktuallığını əsaslandırılmış olur. Ümumilikdə, beynəlxalq miqrasiya siyasətində yaşanan böhran daha çox müsəlman xalqların yerdəyişməsinə, kütləvi köçünə və onların çıxdıqları yollarda tələf olmalarına qədər dözülməz halların yaşanmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən, siyasi proseslərin geniş vüsət aldığı müasir dünyada İslam amili və müsəlman miqrantlarla bağlı məsələlər beynəlxalq müzakirələrə cəlb olunmaqdadır.

Hazırda dünyada baş verən qlobal miqrasiya axınları və onları törədən səbəblər sırasında münaqişələr ilk sırada gəlir. İnsanların yaşamaq hüququna edilən müdaxilələr, süni şəkildə yaradılan aclıq və dözümsüzlük kimi hallar miqrasiya böhranının davam etdiyi hazırki şərait II Dünya müharibəsini xatırladır. Həmin dövrdə də kütləvi miqrasiya kimi qlobal problem yaranmışdı. Müharibədən bir müddət sonra - 1951-ci ildə Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının yaradılmasından məqsəd Avropaya olan miqrasiya dalğasının qarşısını almaq, mövcud sahənin siyasi və hüquqi baxımdan tənziqlənməsinə nail olmaq idi. Həmin miqrantlar arasında müxtəlif xalqlarla yanaşı, heç şübhəsiz, müsəlmanlar da olmuşdur. Lakin II Dünya müharibəsi illərində

müsəlman miqrantlarla, qaçqın və məcburi köçkünlərlə bağlı problemlər bugünkü qədər aktual olmamışdır. İndiki şəraitdə sanki müsəlman miqrantlar hədəf nöqtəsi kimi göstərilir və ya bu nümayişə ciddi cəhdlər olunur. Beynəlxalq birlik isə məsələyə biganə qalmaqda davam edir.

XXI əsrdə yaranan miqrasiya böhranından ən çox əziyyət çəkən dövlətlərdən biri də Türkiyədir. Üç milyondan yuxarı məcburi miqrantı qəbul edən Türkiyənin atdığı bu addım beynəlxalq hüquq baxımından sülh və əmin-amanlığa ciddi dəstək ifadə etmişdir. Türkiyəyə üz tutan miqrantların əksəriyyəti müsəlmanlardır. Onlar əsasən Suriya və İraqdan miqrasiya etməyə məcbur olmuşlar. Türkiyənin mövcud sahədə həyata keçirdiyi “açıq qapı siyasəti” ölkənin insanlığa göstərilən münasibətinin yüksək təzahürü kimi qarşımıza çıxır. Bu siyasət Türkiyənin dünyaya nümayiş etdirdiyi tolerantlığın, multikulturalizmin bariz nümunəsi kimi qəbul olunmağa layiqdir. Lakin insanlıq dəyərlərindən, insan hüquqlarının qorunmasının əhəmiyyətindən bəhs edən Qərbi cəmiyyətləri Türkiyənin qarşılaşdığı miqrant probleminin həllində maraqlı tərəf kimi görünməzlər. Həmçinin Livan və İordaniya kimi ölkələr də müsəlman miqrant və qaçqınlara sahib çıxırlar.

2014-cü ilin statistikasına nəzər salarkən, təqribən 60 milyon insanın miqrant və qaçqın vəziyyətinə düşdüyünü görmək mümkündür. Müsəlman miqrantların quru və su yolu ilə Avropa ölkələrinə çatmaq uğrunda apardığı mübarizə heç də müsbət sonluqla nəticələnmişdir. Xüsusən, miqrantların su yolu ilə Avropaya çatmaq arzusu onların faciəvi, kütləvi şəkildə tələf olmaları ilə nəticələnir. Bu hallar məhz Aralıq və Egey kimi dənizlər vasitəsilə inkişaf etmiş ölkələrə yol alan qayıq və gəmilərdə yaşanır. Miqrasiya sahəsində yaşanan mənfi tendensiyalar və biganəliklər yeni dünya siyasətində, müasir proseslərdə müsəlman miqrantların hüquqlarının yetərincə müdafiə olunmadığını açıq şəkildə göstərir. Bu isə öz növbəsində insanların yeni cəmiyyətlərə inteqrasiya olunmasının qarşısını alır və multikultural dəyərlərə inamı zəiflədir.

Məlum olduğu kimi, son onillikdə İslam dünyasında inteqrasiya prosesləri geniş vüsət almağa başlamışdır ki, bunun nəticəsi olaraq İslam amilinin rolu dünya siyasətində və iqtisadiyyatında nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. ƏDL (Ərəb Dövlətləri Liqası), İƏT (İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı), OPEC (Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatı), CCASG (Fars Körfəzi Ərəb Dövlətlərinin Əməkdaşlıq Şurası) kimi təşkilatlar öz fəallığını artırmış; “İslam səkkizliyi” ölkələri beynəlxalq aləmdə ciddi iqtisadi və beynəlxalq-siyasi təsir vasitəsinə çevrilmiş; Türkiyə və ərəb dünyası, Türkiyə və İran, İran və bir sıra digər ərəb dövlətləri (İraq, Livan, Suriya) arasında regional əməkdaşlığın dövlətlərarası səviyyədə inkişafı tendensiyası müşahidə olunmağa başlamışdır. Bu cür hadisələr müsəlman aləminin dünya siyasətinin vahid, kollektiv subyekt olub-olmaması haqqında müzakirələrin yaranmasına geniş meydan yaradır [1, s. 41]. Göründüyü kimi, müasir beynəlxalq münasibətlərdə İslam amili, daha dəqiq ifadə etsək, müsəlman ölkələrinin inteqrasiyası və dünya iqtisadiyyatına verdiyi dəstək, nəhəng enerji, eləcə də infrastruktur layihələri və s. məsələlər müasir siyasi proseslərdə geniş müzakirələrə yol açmaqdadır. Lakin hələ də bölgü apara bilməyən böyük güclər dünya siyasətində İslam amilinin önə çıxmasına müsbət yanaşmırlar. Bu səbəbdən, dünyada baş verən siyasi gərginliklər, radikal dəyişikliklər fonunda miqrasiya və qaçqın problemi, həmçinin belə global problemlərin yaradılması böyük güclərin hegemonluq oyunları ilə birbaşa bağlıdır.

Son iki-üç ildə Avropa İttifaqına (Aİ) üzv dövlətlərin başçılarının beynəlxalq miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinə yönəlmiş fəaliyyətlərinin, tez-tez keçirilən görüş, konfrans və digər tədbirlərin mövcud sahədə yaranmış problemlərin həllinə dəstək verəcəyinə böyük ümidlər bəslənilsə də, istənilən nəticənin əldə olunmaması və Avropa liderlərinin miqrantlarla

bağlı qəbul etdikləri sərt qanunlar problemi çıxılmaz həddə çatdırmışdır. Avropa dövlətləri müsəlman miqrantlardan qurtulmaq üçün Türkiyəyə müəyyən yardımlar göstərməklə, onları bir yerə toplamağa daha mülayim yanaşırlar. Bununla da problemi əsasən həll etdiklərini və ya miqrantları özlərindən uzaqlaşdırdıqlarını düşünürlər. Müsəlman miqrantlara qarşı göstərilən belə mənfi münasibət, əslində, daha çox “xristian klubu” kimi görünən Aİ ölkələrinin öz sahib olduqları dəyərlərinə hörmətlə yanaşmadıqlarını ortaya qoyur.

Beləliklə, müşahidələr göstərir ki, dini dəyərlər üzərində formalaşan Qərb sivilizasiyası orta əsrlərdə olduğu kimi, müasir dövrümüzdə də fərqli dəyər daşıyıcılarını qəbul etmir. XX əsr boyunca Avropa ölkələrinin həyata keçirdiyi miqrasiya siyasəti və ideologiya bunu bir daha təsdiqləyir. Məlum olduğu kimi, II Dünya müharibəsindən sonra Avropa ölkələrinin iqtisadi artımı daxili işçi qüvvəsini bir neçə dəfə üstələyirdi. Əhalinin yaşlaşması və kənarında ucuz işçi qüvvəsinin olması Qərb ölkələrinin özlərinin keçmiş müstəmləkələrindən miqrasiyaya yol açmasına səbəb oldu. “Qoca qitə”nin yeni sakinləri üçün Qərbə indiyədək xarakterik olmayan multikultural cəmiyyət formalaşdırılmağa başlandı. Bu mərhələdə elan olunan multikulturalizm yeni sakinlərin Qərbin vahid dəyərlər sistemində daxil olmasına yönəlmiş ideologiyaya xidmət edirdi [2]. Qərb sivilizasiyası müasir dövrdə də eyni mövqedən çıxış edərək miqrantlarla bağlı problemlərin həllinə soyuq münasibət göstərməkdə davam edir. Xüsusilə, müsəlman ölkələrindən miqrasiya edən insanlara qarşı ayrı-seçkilik halları Qərb ölkələrində hər il daha da artır. Bu səbəbdən, ötən dövr ərzində beynəlxalq miqrasiya proseslərində din amili geniş müzakirələrə yol açmışdır. İnsanların mənsub olduğu inanclarına görə təqib olunması və bunun miqrantlar arasında ayrı-seçkiliklə nəticələnməsi “müsəlman miqrant”, “xristian miqrant” kimi terminlərdən geniş istifadə olunmasına rəvac vermişdir. Nəticədə isə, beynəlxalq miqrasiya və multikultural dəyərlər zədələnir və hər iki hal insan hüquq və azadlıqlarının kobud şəkildə pozulması hallarının artmasına gətirib çıxarır.

Bu gün miqrasiya prosesinin coğrafi məkanı daha da genişləniş. Belə ki, müasir dünyada baş verən müharibələr, dünyanı dəhşətə gətirən təbii fəlakətlər, yaranan işsizlik və digər səbəblər əhali arasında miqrasiya prosesinin daha da aktivləşməsinə səbəb olub. Hazırda dünyada qaçqınların və məcbur köçkünlərin sayı 43 milyondan artıqdır, 232 milyondan artıq insan isə miqrasiya edir. BMT ekspertlərinin hesablamalarına görə dünyada hər 35 nəfərdən biri miqrantdır [1, s. 42]. Onların arasında ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında Ermənistanın apardığı deportasiya, soyqırımını və təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində məcburi miqrasiyaya məruz qalan minlərlə azərbaycanlı da var. Təcavüzkar ermənilərin Azərbaycan torpaqlarının 20%-ini işğalı nəticəsində bir milyon əhali qaçqın və köçkün düşmüş, öz evlərini tərk edib, respublikanın bütün regionlarına yayılmışdılar.

Doğrudur, müasir siyasi proseslərdə tez-tez müzakirələrə səbəb yaradan miqrant hüquqlarının müdafiəsi kimi mühüm məsələyə diqqət yetirilir. Lakin problem ondan ibarətdir ki, dünya siyasətində müsəlman miqrantlarla bağlı qərəzli bəyanat və islamafob çıxışlar radikal dini-siyasi baxışları olan, Qərb və Avropa cəmiyyətlərini təmsil edən siyasətçilərin əlində bir növ təzyiq, tənqid və hətta təhqir vasitəsinə çevrilmişdir.

Avropaya artan miqrant axını yerli əhali arasında işsizlik və zəif sosial təminatla səbəb olur. Belə bir fikir formalaşdırılır ki, multikulturalizmin Avropa modelinin məğlubiyyətə uğramasının səbəbi miqrantların universal Qərb həyat tərzinə daxil ola bilməmələri, demokratik prinsipləri və insan hüquqlarının aliliyini rəhbər tutan Avropa qanunlarının isə mülayim olması ilə əlaqədardır. Bütün bunlar isə Avropada ifrat millətçilik ideologiyasının və ultra sağçı siyasi

partiyaların tərəfdarlarının artmasına, irqçi və şovinst çıxışlara gətirib çıxarır. Əslində, bu hal Qərb üçün yeni deyil. Avropada indi İslama qarşı sərgilənən münasibətin bir vaxtlar digərlərinə də yönəldiyi hələ yaddaşlardan silinməmişdir. Tarix boyu yəhudilər fərqli dini əqidə daşıyıcıları olduqları üçün bir neçə dəfə Avropadan qovulmuşlar. Yəhudilərin XV əsrdə İspaniyada, II Dünya müharibəsi zamanı isə ümumilikdə Avropada təqib olunmalarını buna misal göstərə bilərik.

Beləliklə, təhlillər göstərir ki, bütün tarixi inkişaf mərhələlərində Qərb cəmiyyəti özününkü və özlərinə münasibətdə fundamental fərqlər qoymuşdur. Müasir dövrdə isə Afrika və Orta Şərqdə baş verən hadisələrdən sonra Avropa yeni bir miqrant axını ilə üzləşmişdir. Bu yeni miqrant dalğası həm humanitar fəlakətlə, həm də miqrantlara qarşı Avropada dözümsüzlüyün artması ilə müşayiət olunur. Belə ki, miqrantların əksəriyyəti müsəlman olduğundan bu miqrasiya prosesi Qərb cəmiyyətində islamafob qüvvələrin güclənməsinə rəvac verir. Üstəlik, bu yeni dalğa Avropanın ənənəvi islamafob ölkələri ilə yanaşı, daha tolerant ölkələrini də əhatə etməyə başlamışdır. Belə ki, II Dünya müharibəsindən sonra Avropanın ən tolerant regionu sayılan Skandinaviya ölkələri də müsəlman miqrantlara münasibətdə aqressiv reaksiya nümayiş etdirirlər. İsveç müharibədən qaçmış 80 min miqrantın deportasiyası məsələsini gündəmə gətirmişdir, Danimarkada isə millətçilər etiraz aksiyaları keçirirlər [2]. Miqrasiya sahəsində yaşanan bu cür böhran bir daha onu göstərir ki, Qərb və Avropa liderləri miqrasiya üzərindən siyasət yürütməklə mövcud sahədə yaranan problemlərin həllinə çalışan tərəf imitasiyası yaratmaqla məşğuldur. Məsələnin ən acınacaqlı tərəfi isə miqrasiya proseslərindən əziyyət çəkənlərin məhz müsəlman miqrantlar olması faktıdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, Xristianlıqla İslamın toqquşması tarixin əvvəlki dövrlərində də baş vermiş, bəşəriyyət qanlı dini müharibələrə şahidlik etmişdir. Son dövrlər bu münaqişəni yenidən dirçəltmək üçün görünməmiş geosiyasi və maddi resurslar səfərbər edilir, siyasi texnologiyalar işə salınır. Nəticədə, çox qısa vaxt ərzində Afrika qitəsinin ən varlı müsəlman ölkələrindən olan Liviya hərbi çevriliş nəticəsində radikalların hakimiyyəti altına keçdi. Turizm hesabına inkişaf edən və İslamın dünyəvi yolunu seçən Tunis və Misir hərbi çevriliş nəticəsində iqtisadiyyatlarını tamamilə dağıdaraq və öz maraqlarına zidd olaraq radikal İslam yoluna qədəm qoydular. Güclü iqtisadi perspektivlərə və elmi-texniki tərəqqiyə malik olan İraq münaqişəyə cəlb edildi, bəşəriyyətə qarşı ağır cinayətlərdə günahlandırıldı və dövlət kimi məhv edildi. Balkanlarda qıcıqlandırıcı cavab kimi Kosovo yaradıldı. Suriyanın da Liviya yolu ilə gedəcəyinə inandırıldı. İslam dünyasına hakimiyyət uğrunda Səudiyyə Ərəbistanının rəqibi hesab edilən İranın dünya birliyi üçün ən aqressiv və təhlükəli ölkə obrazının formalaşdırılması da fasiləsiz davam edir. Avropa ölkələrinin bir çoxunda yerli əhali arasında böyük müsəlman diasporalarına qarşı narazılıq yaranır. Pakistan nüvə silahına malik olan ölkədir. Çinin uyğur problemi daxili siyasətin ən təhlükəli formasıdır. Dünya böyük qarşıdurma cızığına gəlib çatmışdır [3, s. 193]. Bütün məqamlar İslam dünyasının miqrasiya proseslərinə artıq cəlb olunduğunu və indiki şəraitdə müxtəlif regionlardan sıxışdırıldığını, Qərb və Avropa cəmiyyətlərinin isə buna səssiz qaldığını göstərir. Məsələ burasındadır ki, münaqişə və siyasi gərginliklərin yaradılmasında məsuliyyət daşıyan inkişaf etmiş dövlətlərin demokratik institutlar adı altında müsəlman ölkələrinə yaydıqları fitnələr getdikcə daha da genişlənir. Bunun ən böyük nümunəsini Avropada tez-tez müşahidə olunan islamafob çıxışlarda qabarıq şəkildə görmək mümkündür.

Hazırda Avropa cəmiyyəti çətin etnopsixoloji dövrə qədəm qoyub. Cəmiyyətin İslama meyli artıb. Bu heç də Xristianlığın tamamilə pis bir din olması ilə bağlı deyil. Sadəcə, Avropa

cəmiyyətinin baş verən sosial deqradasiyaya qarşı cavabıdır. Müşahidələr göstərir ki, norveçli, danimarkalı və isveçli gənclər, xüsusilə də xanımlar İslam dininə böyük maraq göstərirlər. İslama gələn gənclər hesab edirlər ki, Avropada ailəyə, kişi ilə qadın münasibətlərinə olan bayağı münasibətə qarşı İslam konkret “sağaldıcı” təsir göstərir və onların bir etnos olaraq məhvinin qarşısını alır. Bu, möcüzə deyil, sosial qanunauyğunluqdur. İslam ailə və cəmiyyət münasibətlərində stabilliyi və inkişafı konservativ mövqe ilə qoruyur. Bəzi müsəlman alimlər bununla razılaşmasalar da, qeyd etməliyik ki, bu, sadəcə, İslama gələn avropalı gənclərin fikridir. Artıq Avropa etiraf edir ki, sosial siyasətdə həddən artıq liberalizm həmin cəmiyyətin deqradasiyasına və sivilizasiyanın mahiyyətinin dəyişməsinə gətirib çıxara bilər [4]. Avropada gənclər arasında İslama maraq yaranması radikal xristian təmayüllü Avropa partiyalarını narahat edir. Odur ki, müsəlman miqrantların beynəlxalq miqrasiya proseslərinə cəlb edilməsinin səbəblərindən biri məhz Avropada İslama qarşı yaranan həm rəğbət, həm də qısqanclıq hissləri, bəzi hallarda isə süni şəkildə yaradılan nifrət mesajları ilə bağlıdır.

Miqrasiya və onun bərabərində gətirdiyi sivilizasiyalararası gərginliklər, multikultural dəyərlərə hörmətsizlik və insan hüquqlarının yetərinə müdafiə olunmaması kimi mühüm problemlər bir müsəlman ölkəsi olan Azərbaycan Respublikasını da yaxından qayğılandırır. Ölkəmiz belə mənfi hallara qarşı haqq səsini ucaldan hüquqi-demokratik, dünyəvi dövlət olaraq islamafob çıxışları pisləyir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu məsələni daim diqqət mərkəzində saxlayır: “Biz islamafobiyaya qarşı açıq şəkildə mübarizə aparırıq. Ən yüksək səviyyədə – Prezident səviyyəsində bəyanatlar verilib. İslamafobiya çox böyük təhlükədir, böyük ədalətsizlikdir. Gələcəkdə sivilizasiyalararası münaqişələrə gətirib çıxara bilər. Ona görə, həm ölkə daxilində, həm xaricdə biz İslam mədəniyyətini təbliğ edirik. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində Azərbaycanın təşkilatçılığı ilə mütəmadi qaydada sərgilər, təqdimatlar, mədəni proqramlar təşkil edilir. Azərbaycan dinlərarası, millətlərarası əlaqələrin inkişafı üçün də fəal rol oynayır. Bizim təşəbbüsümüz ilə Bakıda artıq bir neçə dəfə Beynəlxalq Humanitar Forum keçirilmişdir. Üç dəfə Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilmişdir. Dünya dinlərinin liderlərinin Zirvə görüşü keçirilmişdir... Qeyd etməliyəm ki, bütün bu tədbirlərdə ISESCO fəal iştirak edir. Budur bizim dinlərarası, mədəniyyətlərarası münasibətlərə töhfəmiz” [3, s. 192].

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən 25 il ərzində Azərbaycan Respublikasının müasir beynəlxalq münasibətlərə inteqrasiyası, daxili və xarici siyasətinin inkişaf etdirilməsi dünya birliyi ilə sıx əlaqələrinin qurulması baxımından mühüm əhəmiyyət daşımışdır. Azərbaycanın davamlı inkişafında miqrasiya və multikulturalizm siyasəti də prioritet sahələrdəndir və mövcud şəraitdə dünyada gedən mənfi proseslərə biganə qalmamaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətindən danışarkən mühüm qanunauyğunluğa diqqət yetirmək lazımdır. Ölkənin daxili siyasətinin tərkib hissəsi olan multikulturalizm xarici münasibətə də müsbət təsir göstərir, daha konkret desək, səmərəliliyi artırır. Sözügedən qanunauyğunluq daxili və xarici siyasət arasında olan münasibətdən irəli gəlir ki, bu da əlaqələrdə müəyyənədiç rol oynayır. Ölkədaxili sabitlik dövlətin xarici siyasətinin sülhyönümlü, beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olması üçün zəmin yaradır. Vəziyyətin qeyri-sabit, böhranlı olması isə dövlətin xarici siyasətinin təcavüzkar olmasına, onun beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymamasına şərait yaradan əsas səbəblərdən biridir [5, s. 39]. Dünyanın miqrasiya və multikultural dəyərlərin tənzimlənməsində yaşadığı mürəkkəb şəraitdə Azərbaycan Respublikasının hər iki sahədə əldə etdiyi müsbət təcrübə heç şübhəsiz, daxilə

olduğu kimi, xarici siyasətinin inkişafına təkan vermişdir. Ölkəmizin qısa vaxt ərzində mövcud sahələrdə əldə etdiyi müsbət təcrübə beynəlxalq birlik tərəfindən təqdirlə qarşılır.

Azərbaycanın geosiyasi cəhətdən əlverişli məkanda yerləşməsi, siyasi sabitlik, dinamik inkişaf, demokratiya, geniş beynəlxalq əməkdaşlıq kursu, neft və qeyri-neft sektorunun inkişafına yönələn məqsədyönlü siyasət nəticəsində xarici və daxili investisiyalar üçün yaradılan əlverişli şərait sərmayələrin həcmının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına imkan verib, ölkəmizi xarici investorlar və miqrantlar üçün cəlbedici edib. Miqrasiya proseslərinin intensivləşməsi və qeyd olunanların məntiqi sonluğu kimi dövlətimizin mənşə ölkəsindən tranzit və təyinat ölkəsinə çevrilməsi miqrasiya proseslərinə nəzarətin gücləndirilməsi istiqamətində əlavə tədbirlər görülməsini şərtləndirib. Elə 2007-ci ildə Dövlət Miqrasiya Xidmətinin yaradılmasının da əsas məqsədi bu idi [6]. Həmçinin İslam dünyasının bir parçası olan Azərbaycan Respublikası 2001-ci ildən Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının (BMqT) tamhüquqlu üzvü seçilmişdir. BMqT-nin baş direktorlarının 2000 və 2015-ci illərdə Azərbaycana gerçəkləşən rəsmi səfərləri bir daha onu göstərir ki, hazırda respublika miqrasiya siyasətinin dinamik inkişafına nail olmuşdur və beynəlxalq miqrasiya proseslərində yaxından iştirak etməklə müsbət təcrübəsini dünya dövlətlərinə nümayiş etdirir.

Məqalə boyu sadalanan bütün məqamlara əsasən deyə bilərik ki, miqrasiya siyasəti XXI əsrin reallığı kimi genişlənməkdə davam edir. İslam dünyasının beynəlxalq miqrasiya proseslərində yaxından iştirak etməsinin əsas səbəblərindən biri, təəssüf ki, münaqişələr və aşınmaya məruz qalan multikultural dəyərlər, sivilizasiyalararası münasibətlərdə yaşanan gərginliklərlə bağlıdır. Lakin müsəlman aləminin bir parçası olan Azərbaycan Respublikası və Türkiyə kimi dövlətlərin miqrasiya və multikultural dəyərlərin təşviqində stabil inkişaf yolu bir çox dövlət üçün nümunə təşkil edə bilər. Bu baxımdan, regionun inkişaf etməkdə olan hər iki müasir dövləti beynəlxalq miqrasiya böhranında müşahidə olunan müsəlman miqrant probleminin aradan qaldırılmasında BMT, İƏT, BMqT və s. sülhməramlı beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqda maraqlı olduğunu dilə gətirir və problemin həllində tolerant niyyətini bəyan edir. Lakin müasir siyasi proseslərdə müsəlman miqrantlarla bağlı məsələlərin həllinin tezliklə gerçəkləşəcəyini və ya Avropa ölkələrində problemə məsuliyyətlə yanaşılacağını proqnozlaşdırmaq bir qədər mürəkkəb görünür. Bu prosesdə Aİ ölkələri, ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan kimi dövlətlərin təklif etdikləri çıxış yollarının müzakirələrə cəlb edilməsinin müsbət nəticə verə biləcəyi mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Namazov H. İslam dünyası müasir beynəlxalq münasibətlərdə // “Geostrategiya” jurnalı, № 2 (32), Mart-Aprel, 2016.
2. Həbibbəyli Ə. Qərbdə radikallaşma meyillərinin dünya nizamına təsiri / http://525.az/site/?name=xeber&news_id=50944
3. Abdullayev F. Sivilizasiyalararası münasibətlərdə miqrasiya geosiyasətinin təzahürü // “Strateji təhlil”, Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətinə və beynəlxalq münasibətlərə dair beynəlxalq analitik jurnal, № 1-2 (15-16), 2016, s. 191-204.
4. Vəliyev F. Qərbin sosial dövlətlərində problemlər: miqrantlar və Avropa cəmiyyəti / http://mim.ucoz.org/publ/q_rbin_sosial_dovl_tl_rind_probleml_r_miqrantlar_v_avropa_c_miyy_ti/16-1-0-37 (22.12.2011).
5. Əhmədov A. Əmək miqrantlarının hüquqları və beynəlxalq təşkilatlar / “Azərbaycan Respublikasında miqrasiya siyasəti və insan hüquqları” mövzusunda beynəlxalq konfransın tezislər toplusu. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, s. 17-27.
6. Nəcəfov E. Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin onun xarici siyasətinə təsiri // “Strateji təhlil”, Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətinə və beynəlxalq münasibətlərə dair beynəlxalq analitik jurnal, № 1-2 (15-16), 2016, s. 35-43.
7. Əhmədov A. Miqrant hüquqları qarşısında aciz qalan Avropa siyasəti / <http://sia.az/az/news/politics/515043-miqrant-huquqlari-qarsisinda-aciz-qalan-avropa-siyaseti> (27.11.2015).
8. Əyyub M.Ş. Müasir dünyanın problemləri və insanların həyat tərzini miqrasiyanın düzgün təşkili ilə həll olunmalıdır / <http://sia.az/az/news/economy/574703-muasir-dunyanin-problemleri-ve-insanlarin-heyat-terzi-miqrasiyanin-duzgun-teskili-ile-hell-olunmalidir> (07.11.2016).
9. Nəbiyev F. Avropanın miqrant problemi qarşısında acizliyi fonunda miqrasiya sahəsində idarəetmənin mütərəqqi Azərbaycan modeli / <https://migration.gov.az/post.php?pageid=5389>
10. Sərdarov M. Qloballaşma və miqrasiya siyasəti. Bakı: Təknur, 2010, 124 s.

Агиль Ахмедов

МУСУЛЬМАНСКИЕ МИГРАНТЫ В СОВРЕМЕННЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ

РЕЗЮМЕ

В статье были исследованы процессы международной миграции. Также были выявлены проблемы связанные с мусульманскими мигрантами. В настоящее время расширение современных политических процессов играет слабую роль в решении глобальных проблем. Одним из важных возникающих проблем связан с нерегулируемой миграционной политикой Европы. По этой причине, расширение современных политических процессов повышает внимание к вопросам связанным с мусульманскими мигрантами. В Европейских странах мигранты подвергаются преследованиям как нежелательные лица в целом. Среди таких мигрантов большинство составляют мусульмане. К проблемам мусульманских мигрантов, с которыми сталкиваются в Европейских странах, можно добавить и религиозные ценности. Все перечисленные моменты о мусульманских мигрантах обосновывают актуальность темы.

Agil Ahmadov

MUSLIM MIGRANTS IN MODERN POLITICAL PROCESSES

SUMMARY

The article has studied international migration processes. In addition, the problems related to Muslim migrants have been researched. Today the development of modern political processes play a weak role in solving global problems. One of the important problems arising today is connected to Europe's unregulated migration policy. For this reason, the expansion of modern political processes increase attention to issues related to Muslim migrants. In general, migrants are subjected to persecution as undesirables in Europe. Muslims hold the majority of such migrants. Religious values of Muslim immigrants can also be added to the problems faced in the European countries. All these points on the Muslim migrants highlight the urgency of the issue.

DİN, CƏMİYYƏT VƏ SOSIAL İNTEQRASIYA

*Mehman İSMAYILOV,
İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru*

AÇAR SÖZLƏR: *din, cəmiyyət, sosial integrasiya, dəyərlər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *религия, общество, социальная интеграция, ценности.*

KEY WORDS: *religion, society, social integration, values.*

1. Din və cəmiyyət münasibətləri

Din və toplum münasibətləri XIX əsrədək ciddi araşdırma mövzusu olmasa da, Platonun “Cümhuriyyət” adlı əsərində olduğu kimi, ideal cəmiyyəti formalaşdıran elementlərlə bağlı sualların ortaya atılması ilə müzakirə edilməyə başlanılmışdır. İctimai həyata təsir göstərən, faydalı olan mənəvi və əxlaqi ideyalara Aristotelin (xüsusilə də, Nikomax əxlaqı/Nicomachean Ethics), Epiktet, Mark Avreli və digər epikürçülərlə stoacıların əsərlərində də rast gəlmək mümkündür. Lakin XIX əsrdə sosiologiyanın ortaya çıxması nəticəsində din-cəmiyyət münasibətləri analitik elmi marağın mövzusunə çevrilmişdir [1. s. 33-34]. Toplumdakı birlik və integrasiya hər nə qədər dinin niyyəti və əsl qayəsi olmasa da, onun funksiyası sosial integrasiyanı da təmin etməyə əlverişlidir.

Din insanı onun yaradılış qayəsinə uyğun olaraq ucaltmaq istəyir. Onun əsas hədəfi bütün daxili aləmi və davranışlarıyla insandır. Din insanı insan etməyə çalışır və onun özünü tanımasını istəyir [2, s. 25]. İnsanları insafli olmağa və başqalarına qarşı mərhəmətli davranmağa səsləyir. Digər insanlarla heç bir mənfəətə söykənməyən, yalnız sevgiyə əsaslanan səmimi dostluqlar qurmağa çağırır [3, s. 12]. Qısaca desək, din kainatın insan tərəfindən qavranılması təşəbbüsüdür [4, s. 59].

Tarix boyu dinin iki - fərdi və sosial rolu olmuşdur. Bir tərəfdən fərd olaraq insanın əsas problemlərini həll etmək üçün müxtəlif təkliflər önə sürən din, digər tərəfdən sosial qurumlar və hadisələrə də təsir göstərir. Bundan başqa, dinin həyatın bütün sahələri ilə bağlı norma və hökmləri mövcuddur.

Dinin mədəniyyətdən ayrılması mümkün deyildir. Belə ki, o, əvvəlcə fərdlərə, fərdlər vasitəsilə də sosial qurumlara elə nüfuz edir ki, nəticədə mədəniyyətin ayrılmaz parçasına çevrilir. Verdiyi beynəlmiləl mesajlar vasitəsilə fərdlərə təsir etmə gücü sayəsində din mədəniyyətin bütün sahələrinə hakim ola bilir [5, s. 298]. Din həm də qurumları formalaşdıraraq, dəyərlərə və münasibətlərə təsir edərək sosial fenomenləri müəyyənləşdirmə gücünə sahibdir. O, iqtisadiyyat, siyasət, media, ailə, texnologiya, sənət və s. sahələrdə öz təsir gücünü hiss etdirir [6, s. 154].

Emil Durkheim dinin toplumda dörd əsas vəzifəsi olduğunu söyləyir: 1. din insanın müəyyən qaydalara riayət edərək özünü-tərbiyəsinə yardım göstərir; 2. fərdlər arasında birliyə, bərabərliyə və yardımlaşmaya səbəb olur; 3. adət-ənənələrin qorunmasında mühüm rol oynayır;

4. dini ayinlər insanlara hüsur, rahatlıq verərək onları qəm-qüssədən, digər problemlərdən uzaqlaşdırır və xoşbəxtliklərini təmin edir [7, s. 230-231].

Modern mədəniyyətlərdə əsas təhlükələrdən biri insan şəxsiyyətinin də mədəniyyət kimi müxtəlif hissələrə, bir-birindən təcrid olunmuş qisimlərə ayrılması, parçalanması ehtimalıdır. Din fərdləri şəxsiyyət parçalanmasından qoruyur. Müqəddəs hesab olunan şeylərlə onların şəxsiyyət vəhdətini təmin edir. Nəticədə fərd qazanılan bu şəxsiyyətini bir müəllim, həkim, vətəndaş və ya ailə fərdi olaraq dünyəvi həyatın müxtəlif sahələrində tətbiq etmə imkanı qazanır [8, s. 78].

Bekon “din insanlığın ən əsas bağıdır” deyərək dinin ictimai əhəmiyyətini ortaya qoymuşdur. Berqson da “hansı şəkildə izah olunursa olunsun, bu həqiqətdir ki, dinin bütün dövrlərdə ictimai rolu olmuşdur” sözləri ilə bu fikri müdafiə etmişdir [9, s. 179].

Ümumiyyətlə, dinin cəmiyyətdə birləşdirici funksiyası olduğu kimi, bəzi hallarda bu funksiyayı yerinə yetirmədiyinə də şahid oluruq. İndi isə onun bu iki yönünü ələ alaıq.

2. Dinin sosial inteqrasiyanı təmin etməsi

Sosial inteqrasiya cəmiyyəti meydana gətirən fərqli maddi-mənəvi ünsürlərin dinamik və harmonik bütünlük yaradaraq bir-birlərini tamamlamalarıdır. Dinin sosial inteqrasiyadakı yeri və rolu məsələsi bizi dinin sosial funksiyası məsələsinə aparır. Durkheym və onun tərəfdarlarının dinin qaynağını sırf cəmiyyətlə əlaqələndirmələri son dərəcə yanlışdır. Şübhəsiz, “müqəddəs”lə qurulan mənəvi, uca və ilahi əlaqənin nəticəsi olan dinin bu qayəsi xaricində bir çox digər sosial funksiyaları da vardır [10, s. 346-347].

Din, bəlkə də fərdlərin və qrupların cəmiyyətin mənafeyini pozmaqla öz mənafeələrinin ardınca getmələrinə mane olan ən mühüm sosial gücdür. O, mənəvi dəyərlər ortaya qoyaraq fərdlərin davranışlarını nizamlayır. Həmçinin adətlərlə qarışaraq cəmiyyətə təsir etmə gücünü daha da artırır [11, s. 185]. Fərd və sosial qrupun inteqrasiyasının əsasını və müştərəkliyini təmin edir [12, s. 89].

J.Vox dinin cəmiyyətdə birləşdirici rolunun parçalayıcı yönündən dəfələrlə çox olduğunu söyləmişdir. Çünki din bir topluma ayaq açıdıqdan dərhal sonra oradakı müxtəlif inanclar, normalar, dəyərlər, adətlər, davranış qaydaları vasitəsilə özünə yer tapır və həmin toplumun sosial varlığı ilə qaynayıb-qarışaraq onun dini və sosial-mədəni inteqrasiyası vəzifəsini yerinə yetirir [10, s. 347-348]. Yəni, din sosial həyatda cəmiyyətin ən mühüm əsaslarını əhatə edir. Hətta bəzi sosioloqlar iddia edirlər ki, dinin əsas vəzifəsi ictimai həmrəyliyi gücləndirməkdir [13, s. 30].

Antropoloqlar da dinin birləşdirici yönünə diqqət çəkirlər. Məsələn, Nadel dinin birləşdirici güc və həmrəylik mənbəyi olduğunu iddia edir. R.Firz dinin ictimai münasibətləri tənzimlədiyini və insanın kainatdakı yerini təyin etdiyini düşünür [14, s. 110].

Dinin cəmiyyətdə sosial inteqrasiyanı təminində bir çox vəzifələr yerinə yetirdiyini görürük. Belə ki, o, cəmiyyətlərə sosial kimlik qazandırır. Bir çox toplumlar özlərini din ilə tanıdırlar. Dinin digər bir vəzifəsi də onun dəyər iyerarxiyası yaratmasıdır. Bilirik ki, bir çox

ictimai problemlər dəyərlərin toqquşması nəticəsində ortaya çıxır. Din isə dəyərləri ortaya qoyur və onları gücləndirir [15, s. 112-113].

Dinin toplumla bağlı başqa bir funksiyası da “toplumu nizamlayan normalar sistemi” ortaya qoymasındadır. Onun gətirdiyi qəliblər möminlərə necə hərəkət edəcəklərini göstərir. Mömin də öz növbəsində dinin ona verdiyi bu xəritə ilə hərəkət edir [16, s. 45].

Din toplumu hədəf alır və onun inkişafı üçün mədəni, iqtisadi və sosial bir çox məsələlərə diqqətimizi çəkir. İnsanları dostluğa, qardaşlığa, birlikdə yüksəlməyə və irəli getməyə səsləyir. Məsələn, İslam dini üstünlük iddialarının boş olduğunu, insanların irqlərə, qəbilələrə, xalqlara və ya millətlərə bölünməsinin də onların bir-birilərini tanımaları və bir-birilərinə yardım etmələri məqsədi daşdığını vurğulayır. Kim Allahın əmrlərinə tabe olar və qadağalarından uzaq durarsa, həmin insan daha üstündür. Eyni inancı daşıyan insanlar qan qohumluğu olmadan da qardaşdırlar. Quran bu barədə bizə belə deyir: **“Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadıندان (Adəm və Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanınızdır (pis əməllərdən ən çox çəkinəninizdir). Həqiqətən, Allah (hər şeyi) biləndir, (hər şeydən) xəbərdardır”** (“Hucurat”, 13). Həzrət Peyğəmbər (s) də bu barədə buyurur: *“Bir-birinizə həsəd etməyin. Müştəriyə zərər vermək məqsədi ilə almayacağınız malın qiymətini artırmayın. Bir-birinizə kin bəsləməyin. Küsülü qalmayın. Başa çatmış alış-verişi aldatma yoxdursa, pozmayın. Ey Allahın bəndələri, qardaş olun. Müsəlman müsəlmanın qardaşdır, ona zülm etməz, darda qalanı özbaşına buraxmaz. Yalan söyləyib aldatmaz. Ona xor baxmaz. (Peyğəmbərimiz (s) sinəsini göstərərək): təqva buradadır. Bir insana öz mömin qardaşını xor görməsi ona günah olaraq yetər. Müsəlmanın hər şeyi; qanı, malı və namusu digər müsəlmana haramdır”* (Buxari, Məzalim, 3).

Din qarışıq ictimai münasibətləri də bəsləyir. Hər dinin sırf dini olanla yanaşı, həyatın demək olar ki, bütün məsələləri ilə bağlı zəngin möhtəvası var. Bu mənada hər bir din müəyyən “ruh” və “zehniyyət”i də özü ilə gətirir. Bu ruh və zehniyyət isə həmin din mənsublarının həyat tərzinə təsir edir [10, s. 252-253].

Dinin ən mühüm funksiyalarından biri də ictimai nizamın qorunmasını təmin edən “mühafizəkar funksiya”dır. Bu yönü ilə din toplumda “sosial nəzarət rolu” oynayır. Dindəki günah və savab, halal və haram kimi normalar bir çox hallarda toplumda əxlaqi normaların əsas meyarlarını təmin edir [10, s. 415].

3. Dinin sosial inteqrasiyaya mane olması

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dinin cəmiyyətdə birləşdirici rolu ilə yanaşı, parçalayıcı funksiyası da vardır. Məsələn, müxtəlif dini qrupların, məzhəblərin, təriqətlərin və s. bəzi hallarda bütünlüyü pozduğunu görürük.

Cəmiyyətdə dini harmoniya pozulan kimi dini təşkilatlar arasında ziddiyyətlər ortaya çıxır. Katoliklərlə protestantlar arasındakı və ya müsəlmanlarla xristianlar arasındakı toqquşmalar, xalqın səs vermədəki iştirakına, bir çox Asiya ölkəsində, Avropa və Amerikada parlamentlərin

və hökumətlərin siyasi qərarlarına təsir edir. Bu cür hallarda dinlər sosial inteqrasiyanı təmin etmir, əksinə, sosial toqquşmalara səbəb olur. Hər dini qrup öz dini görüşündə israr etdiyi üçün bütün cəmiyyəti maraqlandıran ortaq şüurun meydana çıxmasında maneələr ortaya çıxır. Ona görə də İngiltərənin müstəmləkəsi olan Hindistanda hind milləti formalaşmamış, nəticədə Hindistan iki qrupa bölünmüşdür: müsəlmanlar və hinduistlər [17, s. 97].

Bundan başqa, təməlini dini inancların təşkil etdiyi hind kasta sistemi də sosial fərqliliyə göstəriləcək başqa bir misaldır. Burada dinin ictimai fərqlilikləri qanuniləşdirdiyini görürük.

Dinin sosial inteqrasiyaya mane olmasına başqa nümunələr də verə bilərik. Bilirik ki, evlənmə və mülk cəmiyyətdə çox mühüm yer tutur. Lakin görürük ki, dinlərin içərisindən din adına həm evliliyə, həm də mülkə qarşı müxalif görüşlər ortaya çıxıb. Məsələn, Oneida camaatı XIX əsrdə Amerikada həm evlənməyə, həm də mülkə qarşı çıxması ilə tanınırdı. Şiddətin din tərəfindən qanuniləşdirilməsindən bəhs edərkən, dini əsasa söykənən pasifizm və ölüm cəzasına qarşı çıxmanı da unutmaq olmaz [18, s. 434-435].

İspanlar Meksikaya qədəm basmamışdan öncə bu ərazilərin böyük hissəsinə nəzarət edən asteklər tanrılarına toplu şəkildə insan qurban edirdilər. Onlar bu qurbanları özlərinkilərdən deyil, Meksikanın digər yerli xalqlarından seçirdilər. Astek imperiyasının öz mövcudluğunu qoruyub saxlaması baxımdan bundan daha əlverişsiz din təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Asteklərin bu cür qurban kəsmə ənənələri ispanların onlara qarşı Meksikanın digər xalqları arasında könüllü müttəfiqlər tapmalarının ən önəmli səbəblərindən biri olub [18, s. 431].

İslam tarixinin ilk dövrlərində ortaya çıxan və siyasi-dini bir qrup olan xaricilər də böyük müsibətlərə səbəb olmuşdur. Bilirik ki, xaricilər cəmiyyətdə ortaya çıxan problemlərin həllində insanların deyil, Allahın kitabının hakim olmasını tələb edirdilər. Onlar Həzrət Əli dövründə, Siffeyn döyüşündən sonra Həzrət Əlinin ordusundan ayrılan qrup idi və Nəhrəvan döyüşündə əksəriyyəti öldürülmüşdü. Lakin Əməvilər dövründə yenidən güclənərək son Əməvi xəlifəsinin hakimiyyəti sona çatanaqədər savaşıdılar. Çox dindar və Allahın kitabına möhkəm bağlı kimi görünən xaricilər cəmiyyətdə terror əstirirdilər. Xalqın mal-mülkünə əl qoyur və zorla xərac toplayırdılar. Bədəvi çöl xalqı olan əsl ərəblər, xüsusilə də Qureyş hakimiyyətinə qarşı çıxan bəzi güclü ərəb qəbilələri xaricilərə qatılmış və onların güclənməsinə səbəb olmuşlar. Beləliklə, xaricilər siyasi cəhətdən məhv edilənə qədər toplumda bölünmə və parçalanmalara səbəb olmuşlar [19, s. 43].

Bu məsələ ilə bağlı başqa bir misal göstərək: İslam aləmindəki təşkilatlanma özü ilə bərabər ənənəviləşməni də gətirmişdi. Əslində bu, İslam dini və onun formalaşdırdığı mədəniyyətin davamlılığı baxımından mühüm hadisə idi. Lakin ənənə dinamik şəkildə dəyişikliklərə ayaq uydurmadığı təqdirdə standartlaşma və durğunluq meydana gəlir. Necə ki, bir müddət sonra İslam dünyasında da vəziyyət bu cür oldu. Ənənə standartlaşma və durğunluğa səbəb olmuş, cəmiyyət yaradıcılıqdan uzaqlaşmış, yenilik və dəyişikliklərə açıq olmamış və nəticədə dinamizm ortadan qalxmışdır [20, s.112]. Bu cür təşkilatlanma, ənənə və standartlaşma fərdi şəxsiyyətin müstəqil inkişafı baxımdan da mənfi nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Belə olduqda müstəqil və yaradıcı şəxsiyyətin inkişafından söz etmək mümkün deyildir. Çünki bu şəraitdə

insanlar kor-koranə ənənə və təqlidin ardınca gedərək tək bir model içində əriyib yox olmağa məhkumdurlar [20, s.112].

Bu gün belə, sekulyar cəmiyyətlərdə müxtəlif qruplar arasında din mənşəli toqquşmaların baş verdiyinin şahidi oluruq. Məsələn, K.V. Andervud ABŞ-ın Massaçusets ştatının Holiok şəhərində katoliklərlə protestantlar hamiləliyin qarşısının alınması məsələsində fərqli düşüdükləri üçün qarşıdurmalara gətirib çıxardığını qeyd edir. Burada bir dini qrupun öz əxlaqi meyarlarını bütün cəmiyyətə tətbiq etmək istəməsi nəticəsində fərqli əxlaqi meyarlar arasında toqquşmanın baş verdiyinin şahidi oluruq [17, s. 123].

4. Sosial inteqrasiyanın dinə təsirləri

Din hər zaman və hər dövrdə aid olduğu mədəniyyətin müəyyən sosial normaları, dəyərləri, simvolları və qurumları ilə iç-içə olub. Lakin din bu əlaqəsində heç də həmişə təsir edən tərəf deyil.

Dinin sosial inteqrasiyaya təsiri olduğu kimi sosial inteqrasiyanın da dinə təsiri vardır. Dinə söykənən əqidə və sosial-mədəni əsaslar müxtəlif olduğu üçün din və sosial inteqrasiya arasındakı əlaqənin istiqamətini təyin etmək, hansının digərinə təsir etdiyini aydınlaşdırmaq mümkün deyildir [11, s. 138]. İslam cəmiyyətləri baxımdan idealist görüşü qəbul etmək mümkün olmasa da, ilahi üfüqdən bəşər aləminə enən vəhyin başa düşülməsi və izah edilməsində ictimai quruluşun fiziki və mədəni xüsusiyyətlərinin dinə təsiri müşahidə olunur [21, s. 103-148].

Toplumun dinə təsir etməsi barədəki fikirlərin tarixi xeyli qədimdir. Hələ o dövrdə Ksenofanes insanların dini motivləri antropomorf şəkildə izah etdiklərinə diqqət çəkərək cəmiyyətin dinə təsiri ilə bağlı ilk nümunələrdən birini bizə göstərmişdir [15, s. 128].

Renessans dövründə tarix məktəbinin qurucusu Herder, daha sonra Hegel, xüsusilə də Marks, sosiologiyanın qurucuları Komt və Durkheym ictimai quruluşun dinə təsirlərini göstərməyə çalışmışlar [15, s. 128]. Hər yeni din yarandığı siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni və digər sərhədlərin xaricinə çıxdığı andan etibarən yeni şəraitdə öz varlığını qorumaq və təsirli olmaq üçün o şəraitə uyğunlaşmağa məcburdur [14, s. 136].

Sosial inteqrasiyanın dinə təsiri məsələsində ənənə mühüm yer tutur. Ənənənin təsiri özünü sosial inteqrasiyanın bütün şəkillərində göstərir. Belə ki, hər şeydən əvvəl normativ inteqrasiyanın mənbələri ənənədədir. Bir normanın formalaşması və mənimsənilməsi onun ənənəviləşməsinə bağlıdır. Gücünü keçmişdən alan norma təsirli və birləşdiricidir. Bundan başqa, ənənənin gücü ilə inşa edilən qurum və quruluşların qarşılıqlı koordinasiyası da inteqrasiyanın təminində mühüm rol oynayır. Lakin ənənə hər zaman sosial inteqrasiyanı təmin etmir. Bəzən cəmiyyətdə toqquşmalara da gətirib çıxardır. Məsələn, təhrikçi ünsürlərin ön planda olduğu sosial münasibətlər ənənəyə çevrildikdə, artıq ənənənin birləşdirici yox, daha çox dağıdıcı funksiya yerinə yetirdiyini görürük [22, s. 87-93].

Sosial inteqrasiyanın dinə təsiri baxımdan digər bir nümunə icmadır. Lüğətdə “birləşdirmək” mənasına gələn icmanın tam qarşılığı “icmayi-ümmət”, yəni İslam toplumunun həmrəy olmasıdır. İcma İslam toplumlarının inkişaf dinamikası baxımdan tənqid olunsada,

mədəni bütövlüyü təmini baxımdan mühüm rol oynamışdır [23, s. 35].

İcmanın qəbul etmə, bənzətmə, rədd etmə və dəyişdirmə qabiliyyəti onun önəmini ortaya qoyur. N.P. Aqnides bu barədə belə deyir: İslam hüququnda icmanın çox böyük yeri vardır. Onun vasitəsi ilə keçmişdəki bir çox problemlər həll olunduğu kimi, müsəlmanların bəzi məsələlərdə İslamın əslindən ayrılmalarının qarşısı alınmışdır. İcmanın bu birləşdirici gücünə baxmayaraq, bəzi mövzularda fikir ayrılıqları da olmuşdur. Fiqh alimləri bunu Allahın lütfü kimi qəbul etmişlər. Onlar “ümmətimdəki fikir ayrılıqları Allahın rəhmətinin təzahürüdür” hədisindən yola çıxaraq fikir müxtəlifliyinə Allahın lütfü kimi baxmışlar [24, s. 41].

İqnaş Qoldziherin təbirincə desək, İslam toplumunda əqidə xaricindəki fikir müxtəlifliyinə tolerantlıqla yanaşılmış, bu cür ixtilafı rəhmət gözü ilə baxılmışdır [25, V/946] ki, bu da din çərçivəsindəki inteqrasiyaya başqa bir nümunədir. Belə ki, ixtilafın sakitləşdirici təsirinin müsəlmanların həmrəyliyinə qorumaqda inkaredilməz rolu olmuşdur [26, s. 16-17].

ƏDƏBİYYAT

1. Walter H. Capps. Toplum ve Din / Din, Toplum ve Kültür: Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş (çeviren: Ali Coşkun). İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.
2. Celal Kırcı. Kuran ve İnsan. İstanbul: Marifet Yay., 1996.
3. Ebül-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Maverdi. Devlet Yönetimi (çeviren: Mehmet Ali Kara), İstanbul: İlke Yay., 2003.
4. Peter L. Berger. Dinin Sosyal Gerçekliği (çeviren: Ali Coşkun). İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
5. Niyazi Akyüz. Dinin Mesajının Sosyo-Kültürel Muhtevası ve İslam // Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara: 1998, c. XXXVIII.
6. Phil Zuckerman. Din Sosyolojisine Giriş (çeviren: İhsan Çapcıoğlu, Halil Aydınalp). Ankara: Birleşik Kitabevi, 2006.
7. Enver Özkalp. Sosyolojiye Giriş. Bursa: Ekin Kitapevi Yay., 2005.
8. Hans Freyer. Din Sosyolojisi (çeviren: Turgut Kalpsüz). Ankara: AÜİFYay., 1964.
9. Ünver Günay. Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dini Hayat. İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999.
10. Ünver Günay. Din Sosyolojisi. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
11. Amirak Kurtkan Bilgiseven. Din Sosyolojisi. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985.
12. Yümni Sezen. İslamın Sosyolojik Yorumu. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000.
13. Emine Tan. Toplum Bilimine Giriş Temel Kavramlar. Ankara: AÜEF Yay., 1981.
14. Ejder Okumuş. Toplumsal Değişme ve Din. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

15. Mustafa Aydın. Kurumlar Sosyolojisi. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
16. Celaleddin Çelik. Kuranda Toplumsal Değişim. İstanbul: İnsan, 1996.
17. Günter Kehrler. Din Sosyolojisi / Din Sosyolojisi. Günter Kehrler, Roland Robertson ve Emile Durkheim (hazırlayan: Yasin Aktay-M.Emin Köktaş). Ankara: Vadi Yay., 1998.
18. Peter L.Berger. Dini Kurumlar (çeviren: Adil Çiftçi) // DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, say: IX, İzmir: 1995.
19. Amiran Kurtkan Bilgiseven. Türkiyede Sosyal Çözülme Tehlikeleri. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1990.
20. Ünver Günay. Dinin Bireysel ve Toplumsal Boyutu.
21. Amiran Kurtkan Bilgiseven. Genel Sosyoloji. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1986.
22. Taner Tatar. “Gelenek ve Bütünleşme” // Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji Dört Aylık Akademik Dergi, c. 2, sayı: 6, Eylül-Aralık, Isparta, 2002.
23. Özcan Güngör. “Kuranda Sosyal Bütünleşme” // “Diyamet” İlmî Dergi, c. 40, sayı: 3, Ankara, 2004.
24. M.A.Mannan. İslam Ekonomisi (çeviren: Bahri Zengin, Tefik Ömeroğlu). İstanbul: Fikir Yayınları, 1980.
25. İqnaz Goldziher. “İhtilaf” // İslam Ansiklopedisi, V/946.
26. Jean Paul Charney. İslam Kültürü ve Toplumsal Ekonomik Değişim (çeviren: A.B.Baloğlu-Ö.Bilen). Ankara: TDV Yay.

Мехман Исмаилов

РЕЛИГИЯ, ОБЩЕСТВО И СОЦИАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ

АННОТАЦИЯ

Религиозные и общественные отношения всегда отличались своей актуальностью. Говоря о роли религии и ее функциях, ее место в обеспечении социальной интеграции выходит на передний план. Религия влияет на общество, и в то же время сама подвергается его влиянию. В данной статье будет говориться о положительном или отрицательном влиянии религии на социальную интеграцию в процессе взаимодействия, в то же время о влияниях социальной интеграции на религию.

Mehman Ismayilov

RELIGION, SOCIETY AND SOCIAL INTEGRATION

ABSTRACT

Religious and social relations have always been very relevant. Speaking about the role of religion and its functions, its place in ensuring social integration comes to the fore. Religion influences society, and at the same time is itself subject to its influence. This article will talk about the positive or negative influence of religion on social integration in the process of interaction as well as the effects of social integration on religion.

GƏNCLƏRİ DİNƏ YAXINLAŞDIRAN VƏ ONDAN UZAQLAŞDIRAN SOSIAL SƏBƏBLƏR

Nicat ETİBAR OĞLU,
Bakı Dövlət Universitetinin magistranı,
nicatetibar@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *din, gənclik, sosial inkişaf, dini inkişaf, dini duyğular, dini şübhə.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *религия, молодёжь, социальное развитие, религиозное развитие, религиозные чувства, религиозное сомнение.*

KEY WORDS: *religion, youth, social development, religious development, religious feelings, religious doubt.*

Din insanların özünüdərkindən başlayaraq bu günə qədər istənilən tarixi dövrdə cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi dəyərlər sisteminin ayrılmaz hissəsini təşkil etmişdir. Din təkcə insanı Allaha yaxınlaşdıran mənəvi vasitə deyildir, dini dəyərlər həm də mənəviyyat, insanlıq, dostluq, sülh zəmanətçisi kimi çıxış edirlər.

Din faktorundan bəhs edərkən cəmiyyətin elə dinin özü qədər həssas üzvü olan gənclərin onunla qarşılıqlı münasibətinə toxunmaq vacibdir. Çünki sözügedən məfhumların hər ikisi həm bir-birinə qarşı qoyula, həm də həmrəy ola bilər. Bu baxımdan gəncləri dinə yaxınlaşdıran və ondan uzaqlaşdıran səbəblərə toxunmadan öncə onların inkişaf xüsusiyyətlərinin diqqətli şəkildə tədqiqi labüddür. Yeniyetməlik terminini də araşdırmadan öncə gənclərin iki əsas inkişaf xüsusiyyətini - onun sosial yönünü və şəxsiyyətin inkişafını tədqiq etmək mövzunun tam şəkildə əhatəliliyi baxımından olduqca önəmlidir.

Ümumi inkişaf xüsusiyyətləri “fiziki inkişaf”, “zehni inkişaf”, “ruhi inkişaf”, “kimlik inkişafı”, “mənlik inkişafı”, “duyğu və həyəcan inkişafı”, “əxlaqi inkişaf”, “cinsi inkişaf” başlıqları altında tədqiq olunmuşdur. Mövzumuzla birbaşa əlaqəli olduğu üçün bu xüsusiyyətləri “sosial” və “şəxsiyyət (mənlik-kimlik) inkişafı” başlıqları altında verəcəyik.

I. Yeniyetməlik dövrü gənclərinin əsas inkişaf xüsusiyyətləri

a. Sosial inkişaf

Yeniyetmə hansı cəmiyyətə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, həmin mühitə xas duyğu, düşüncə, davranış və fəaliyyətlərdən təsirlənir. Hissi coşqunluq və zənginlik, qısa müddətə qurulub-dağılan münasibətlər, diqqət mərkəzində olmaq, cəmiyyət içində pərildamaq, hər hansı yolla cəmiyyətdə müəyyən rola sahiblənmək arzusu yeniyetməliyin əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Sosiallaşmanın təməli uşaqlıq dövründə qoyulsa da, fərdin tam sosiallaşması və cəmiyyətlə ayaqlaşması üçün ən uyğun dövr yeniyetməlik dövrüdür. Bu zaman kəsiyində yeniyetmə sosial təzyiqləri və münasibətləri dərk etməyə başlayır ki, bu da onu qrupa uyğunlaşmağa sövq edir. Qrupun davranış və geyim tərzindən ayrı qalmaq onun üçün xoş olmayan nəticələr doğurur [1, s. 172-173].

Fərdin həyatı boyu dinclik, rahatlıq içində yaşaya bilməsi digər insanlarla rəftarı və

davranışlarına bağlı olduğundan, bu istiqamətdə onlarla ayaqlaşmağı öyrənməsi mühüm amillərdən biridir.

Təhsil almaq və ya hansısa peşəyə yiyələnmək məqsədilə daxil olduğu mühitdən təsirlənən gəncdə yeni düşüncə tərzini formalaşdırır. O, radikal, həyəcanlı və hissi davranışlardan əl çəkib, dözümlü olmaq anlayışını mənimsəyir. Bu dəyişiklik onda özünəgüvən duyğusunu artırır, öz-özlüyündə xoşbəxtlik hissi yaradır, ailə və dost çevrəsi ilə uyğunluq içərisində olur [2, s. 106-107].

Gənc cəmiyyətdə bir çox insanla ünsiyyətdə olur. Əksər hallarda o, özünün dinə baxışı, dini dünyagörüşü ilə ətrafındakıların dini həyatı arasında fərqliliklər müşahidə edir. Bundan başqa, dost və dost qrupları ilə olan əlaqələri də gəncin inanclarına birbaşa təsir göstərir. Dostları ilə apardığı fikir mübadiləsi, müzakirələr gəncdə olan şübhələri daha da qabardır. Əvvəllər oruc tutan, sonradan dostlarının tutmadığını görüb özü də orucdan uzaqlaşan gənc beləliklə, tədricən dinin bütün əməllərini tərk etməyə başlayır [3, s. 59].

İctimai mövzulara maraq hər iki cinsdə 14 yaşlarında yaranarsa da, oğlanlarda bu maraq getdikcə artır, qızlarda isə zəifləyir. Dini-mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşan gənclərin mühitin mənfi təsirlərinə məruz qalması nəticəsində ibadət vərdişlərinin inkişafı mümkünsüzləşir, bu da gəncin bütün dini həyatına təsir göstərir [3, s. 63].

Yeniyyətə müəyyən dövrlərdə özünə qapanma və asosiallıq müşahidə edilir. Bu dövrə “neqativ dövr” adlanır ki, bu zaman fərddə köklü dəyişikliklər baş verir. Gənc heç kimin onun iztirablarını anlamadığı, duyğularının, fikirlərinin başa düşülmədiyi qənaətinə gəlir və özünü xoşbəxt hiss etmir. Bu dövrü keçdikdən sonra yenidən ictimai əlaqələr qurmağa başlayır. Öncəkilərdən fərqli olan bu əlaqələr daha dərin və şəxsi bağlılıq əsasında qurulur [3, s. 84].

Qeyd olunanlara əsasən deyə bilərik ki, gəncin sosial inkişafında ailəsi və həmyaşıdları başda olmaqla, yaşadığı mühitin və məktəb faktorunun rolu böyükdür.

b. Şəxsiyyətin (mənlilik-kimlik) inkişafı

Şəxsiyyət məfhumu bir insanı başqalarından ayıran xüsusiyyətlərin, ətrafına uyğunlaşmaq üçün mənimsədiyi davranışların məcmusudur. Mən, mənlilik, kimlik məfhumları da onunla eynimənalı sözlərdir. Gənclik dövrü mənlilik duyğusunun önə çıxdığı, qabardığı dövrdür. Gənc uşaqlıq illərindən fərqli olaraq, bu dövrdə özünə fokuslanmaqla, öz şəxsi komfort zonasına – otağına qapanaraq uzun-uzun düşüncələrə dalır. Duyğu və istəklərini, bədənini araşdırır, necə biri olduğunu və nə olmaq istədiyini düşünür. Bu zaman mənlilik məfhumun mütəmadi olaraq enişli-yoxuşlu dövrünü yaşayır. Çünki gənc özünə yaraşacaq bir şəxsiyyət axtarışındadır.

Mənliliyin formalaşması bir çox cəhd və yanılmadan, bir sıra maneələr aşıldıqdan sonra reallaşır. Amerikalı psixoterapevt Milton Eriksonun fikrincə, gənclik çağının qeyri-sabitliyi xəstəlik deyil, təbii olan bir mənlilik axtarışı depressiyasıdır [4, s. 89-102].

Bundan əlavə, valideynlərin şəxsiyyəti də uşağın şəxsiyyətinə dərinədən təsir göstərir. Uşaqlar mənfi keyfiyyətləri ayırd edib onlardan uzaq dura bilmədikləri üçün mənfi və müsbət olmasından asılı olmayaraq valideynlərin bütün hərəkətlərini təqlid edirlər. Müəllimlərin də bu inkişafda rolu az deyil. Belə ki, valideynlərdən sonra uşaqlar ən çox müəllimlərindən təsirlənirlər. Buna görə də yeniyyətmələri əhatə edənlərin sosial həyatla uyğunlaşmaları önəmli

şərtlərdəndir.

Bunlarla yanaşı, gəncin şəxsiyyətinin inkişafında, dini yetkinlik və mənəvi güc baxımından sabit şəxsiyyətə sahib olmasında dərslər, dostlar arasındakı fərqli mövzularda gedən müzakirələr, gəncin üzərində yaşca daha böyük insanların təsirləri və dərstdənkənar məşğuliyyətlər də rol oynayır.

Yaşı artdıqca, həyat təcrübəsi çoxaldıqca şəxsiyyəti formalaşan yeniyetmə ailə, məktəb və cəmiyyət anlayışlarını dərk etdiyi zaman inkişaf prosesi normal gedir və o gənclik dövrünə çatır. Fərd beləliklə yeniyetməliyin fırtınalı illərini geridə buraxır və gəncliyin sakit dövrünə qədəm qoyur.

Gəncin marağını və diqqətini çəkən məsələlər şəxsi və ictimai mühitlə əlaqədar olur. Hər iki mühiti özündə birləşdirən isə dindir. Din psixologiyası sahəsində aparılan araşdırmalar göstərir ki, gənclər göründüyündən daha çox dinə bağlı və inanlıdırlar. Onlar yeniyetməliyin son dövrlərində ailədən gələn bir çox dini ənənəni olduğu kimi, yaxud az dəyişikliyə uğradaraq yaşadırlar. Çox az bir qismi isə aqnostik və ya inancsız olurlar [2, s. 110].

II. Yeniyetmələrin dini inkişafında mühit faktorunun rolu.

Gənclərin dini inkişafında mühitin iki fərqli istiqamətdə təsiri vardır. Dinin səmimiyyətlə yaşanıdığı mühitdə insanların nümunəvi davranışları, yetkin münasibətləri gəncin diqqətini çəkir, onun dini inkişafını müsbət yöndə dəstəkləyir. Digər tərəfdən, dinin lazımı şəkildə və yetərli formada mənimsənilmədiyi, inanclarla praktiki dini həyat arasında ziddiyyətlər olan mühitdə gəncin dini inkişafı doğru yönə istiqamətlənmir. Mənəvi baxımdan təmin olunmama gənclərin başqa dinə, hətta ən pisi səhv, radikal, batil inanclara yönəlməsinə səbəb olur [5, s. 23-46].

a. Dini inkişaf

Gənclərdə din duyğusunun yaranması. Dini yaşayış ilkin olaraq uşaqda duyğu şəklində özünü büruzə verməyə başlayır. Daha sonrakı illərdə təhsil və mühitin təsiri ilə şüur və iradə səviyyəsinə yüksəlir. Fərdin və yaşadığı mühitin xüsusiyyətləri onda dini duyğuların erkən və ya gec yaşlarda oyanmasına təsir göstərir. Bəzi fərdlərdə dini duyğular birdən-birə üzə çıxdığı halda, başqalarında yavaş-yavaş oyanmağa başlayır. Eyni zamanda bəzilərinə heç bir kənar təsirə ehtiyac duyulmadan, bəzilərinə isə bir çox faktorun təsiri ilə birlikdə ortaya çıxır.

Din duyğusunun erkən yaşlarda oyanmasında ailənin rolu və əhəmiyyəti danılmazdır. Bu duyğunun oyanması və inkişafı dindar ailə mühitində həm erkən yaşlarda, həm də sağlam şəkildə gerçəkləşir. İlk gənclik illərində güclü şəkildə üzə çıxan din duyğusu kiçik yaşlarda ailədə valideynlərin dindarlıq fəaliyyətinin fərdin ruhunda buraxdığı dərin izlərin nəticəsidir və bu izlərin tamamilə ortadan qalxması, demək olar ki, mümkünsüzdür.

12 yaşından etibarən fərdin konkret düşüncəsi ilə yanaşı, mücərrəd düşüncəsi də formalaşır. Yetkin insanlar səviyyəsində düşüncə gücü əldə edən gənc bir tərəfdən içində yaşadığı mühitin problemlərini, digər tərəfdən isə dini və metafiziki mövzuları düşünməyə başlayır. Beləliklə, din duyğusunun yerini “dini oyanış” alır [6, s. 137].

Dini düşüncənin oyanmasında fəlakətlər və təbiət hadisələri də mühüm yeri tutur. Həmçi-

nin kənd və şəhər yaşayış tipinin də dini oyanış üzərində təsirləri müxtəlifdir. Amerika və Avropada şəhərlərdə dini düşüncə və duyğuların zəif, kiçik qəsəbə və kəndlərdə isə yüksək olduğu aparılan sosial sorğuların nəticəsi sübuta yetirmişdir [7, s. 369].

Dini şübhə. Gənc dinin buyruq və qadağaları qarşısında öz mövqeyini müəyyənləşdirir, onun bəzi tərəflərinə möhkəm sarılır, bəzi tərəflərində isə şübhələrə düşür. Şübhə gəncin dinə baxışının formalaşmasında əsas məsələlərdən biridir.

17-20 yaş arası gənclər dini baxışları ağıl süzgecindən keçirirlər. Bu əsnada fərd hər şeyi dərinlən tədqiq edir və hətta Tanrını inkara qədər dərinə gedə bilər. Lakin doğru mühitdə gənc belə şübhələrdən qurtula və yenidən dinə qarşı səmimi mövqeyinə geri dönmə bilər. Yəni dini şübhələr heç də bütün gənclər üzərində mənfi təsir göstərmir, doğru istiqamətləndiyi zaman dini duyğu və düşüncə baxımından daha saf və daha dərin dindarlığın formalaşmasına səbəb olurlar.

Şübhə və ondan uzaqlaşma prosesi nəticəsində fərd özünü doğru şəkildə qavraya bilər və digərlərinə öz mənliliyini qəbul etdirmə bacarığına yiyələnir [2, s. 109-110].

Dini məsuliyyət. Gəncin fiziki və bioloji, mənəvi və sosial strukturunda dəyişiklərlə bağlı olaraq ortaya çıxan bir hadisə də dini inkişafdır. Gənclər bu dəyişiklikləri ayrı-ayrılıqda deyil, sintez olunmuş şəkildə yaşayır və qarşılıqlı təsirlənirlər. Bu dəyişikliklərin ilki yeniyetməlik və dini məsuliyyətdir. Bir çox din yeniyetməliyi din məsuliyyətinin yüklənməsinin ilk çağı olaraq görür. Buna görə də, bu çağın əhəmiyyəti böyükdür. Yeniyetmə dini nöqtəyi-nəzərdən yetkin insanlarla eyni səviyyədə tutulur. Yəni yeniyetmə dinin buyruq və qadağalarına, vəzifə və davranışlarına görə məsuliyyət daşıyır [2, s. 91].

İslam dinində də həddi-buluğa çatmaq dində məsuliyyətin yüklənməsinə başlanğıc kimi qəbul edilir. İslam alimlərinin yekdilliklə qəbul etdiyi fikrə görə, ibadətlər bu yaşdan etibarən fərz olur və uşaqlara tətbiq edilməyən cəzalar yeniyetmələrə tətbiq olunur [8, s. 106]. Buna görə də, dinimizdə həddi-buluğa çatmaq praktiki baxımdan böyük önəm kəsb edir. Hər bir ailə həddi-buluğa çatan övladının sərbəst həyata atılması üçün yetişdirilməsini dini vəzifə olaraq görür və buna görə səy göstərir.

III. Yeniyetməlik dövründə gəncləri dinə yaxınlaşdıran və ondan uzaqlaşdıran sosial səbəblər

a. Mövqelər

Mövqe bir fərdə aid edilən və onun psixoloji bir obyektə bağlı düşüncə, duyğu və davranışlarını sistemli şəkildə izah edən meylidir. Bu məfhum təkə bir fərdə aid olmayıb, eyni zamanda qrupa da aid edilə bilər. Qəlibləşmiş mövqe isə müəyyən qruplar haqqında məlumatlarımızın qısa şəkli. Az tanıdığımız fərdlər və ya qruplar haqqında başqalarından duyduğumuz məlumatlara əsasən müəyyən mövqeyə malik oluruq ki, bu da rastlaşdığımız zaman onlara qarşı münasibət və davranışımızı öncədən təyin etməyimizə kömək edir. Mövqe fərdin hər hansı bir hadisə və vəziyyət ilə əlaqəli yanaşma tərzini olduğu görə dini mövzularda da **fərdin** müəyyən mövqeyə sahib olması təbii prosesdir. Məsələn, biri dinin xoşbəxtlik və mənəvi sabitlik gətirən hadisə olduğunu düşündüyü halda, başqası “din insanların geri qalmalarına səbəbdir” mövqeyinə yiyələnə bilər.

Dini mövqeni formalaşdıran səbəbləri ardıcılıqla sosial faktorlar, təcrübələr, ehtiya-

clar və düşüncə üsulları kimi 4 başlıq altında qruplaşdırıla bilər. Sosial faktorlar başlığı altında isə ailə mühiti və tərbiyəsi, ənənələr, mühitin mövqeyi və ictimai mühitin təzyiqlərini sadalaya bilərik.

Kiçik yaşlarından dini ibadətlərin icrası zamanı valideynlərini təqlid etmələri uşaqlarda hələ kiçik yaşdan dinə marağın artmasına səbəb olur. Yeniyetməlik dövrünə çatdıqda isə başqa mövzularda olduğu kimi, dini mövzularda da fərd valideynlərindən fərqli mövqedə dayanır. Buna görə də, yeniyetməlik depressiyası zamanı valideynlərin övladlarını anlamaları və daim onlara dəstək olmaları gəncin dini inkişafında sağlam əsaslara dayanmalarını təmin edir. Lakin bunun üçün ilk növbədə valideynlər özləri düzgün dini biliklərə sahib olmalıdırlar. Bəzilərinə görə, gəncin yeniyetməlik dövründən öncə dini bilik və təcrübələrə yiyələnməsi düzgün qəbul edilmədiyi halda, digərləri bu təcrübələrin şəxsiyyətin inkişafında oynadığı rolu vurğulayaraq bunların kiçik yaşlardan təcrübə edilməsinin lazım olduğunu fikrini irəli sürürlər [2, s. 157-158].

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, fərdin kiçik yaşlardan din adına təhdidlərə məruz qalması, tanrı və din məfhumlarının lazımi formada öyrədilməməsi, yaxud daim dini qorxu aşılması onun din əleyhdarı kimi formalaşmasına səbəb olur. Din adına ailəsi tərəfindən edilən yanlış davranışlar da buna dəstək verir. Belə ki, fərd dini inanclarını ağıl süzgəcindən keçirdiyi zaman sadəcə bu təlimlərin doğruluğuna deyil, eyni zamanda təlimləri ona öyrətmiş fərdlərin şəxsiyyətinə, onlarla olan münasibətinə də nəzər yetirir.

b. Məktəb və dost qrupları

Təhsil müddətində gənc bilik və bacarıqlarını yoxlama, onları istiqamətləndirmə fürsəti əldə edir. Lakin məktəb həyatının dini inkişafa kifayət qədər dəstək olmadığı, əksinə, bəzi hallarda şübhə və ziddiyyətləri alovlandırıdığı görülməkdədir. Burada elmlə din arasındakı ziddiyyətlər [5, s. 59], eləcə də yeniyetmənin öz müəllimləri ilə razılışmaması, onlardan fərqli düşünməsi böyük rol oynayır.

Ailə mühitindən sərbəst həyata addım atan gənclər hər hansı maraq ətrafında müəyyən qruplar formalaşdırır və öz azad iradələrini gerçəkləşdirirlər. Yeniyetməlik çağının böhranlarından qurtula bilməyən gənc dost qrupu içərisində hörmət və dəyəərə sahib olduğunu hiss edir, özünü yetkin insan kimi görür. Bu dostluqların qurulmasında ortaq maraqlar əsasdır. Eyni dünyagörüşünə sahib yeniyetmələr bir-birindən təsirlənirlər. Geyim, davranış və düşüncə tərzləri də bir-birinə uyğunlaşmağa başlayır [9, s. 239]. Qrupun mövqe və davranışlarını mənimsəyən gənc evdə bunları öz baxışı kimi müdafiə etməyə başlayır. Yeniyetmə dostlarını özü seçərək ailəsi ilə olan psixoloji bağlılığını minimuma endirir [1, s. 183]. Onlar seçdikləri dostlardan təsirlənərək etdikləri hərəkətlər bəzən əxlaqi və mənəvi dəyərlər çərçivəsindən çıxdığından, bu hal ailə, digər insanlar və məktəb müəllimləri ilə konfliktə girmələrinə gətirib çıxarır. Bəzi gənclər isə tanınmış, məşhur şəxsləri (idmançı, sənətkar və ya ədibi) təqlid etməyə başlayır, onlar kimi geyinməyə və davranmağa maraq göstərir.

Bu dövrün ən ümdə xüsusiyyətlərindən biri də cinsi duyğunun oyanmasıdır. Proses zamanı dini duyğularda, dini yaşamda müvəqqəti bir geriləmə yaşanır. Bədənin arzu və istəkləri ilə ruhun arzu və istəkləri arasında qarşıdurma baş verir. Bu hal gəncin tarazlığını pozur. Əlverişsiz mühitdə daim təhrik olunan cinsi həzlər və dünyəvi əyləncələr gəncin mənəvi böhran yaşaması-

na səbəb olur. Bu hissələr gənclərdə narahatlıq və günaha girmə qorxusu doğurur. Bəzən dini-əxlaqi buyruqların, dəyərlərin onların düşüncə və davranışlarına mane olduqlarını, geri qalmalarına rəvac verdiklərini düşünərək onları rədd edirlər. Bəzi hallarda isə dini və əxlaqi qadağalara uymadıqlarına görə günahkarlıq hissi keçirirlər. Bütün bunlara baxmayaraq, dinin onlar üçün sirli olan tərəflərinə yiyələnmə və inanc duyğusu içərisində olma istəyi də durmadan gəncləri təqib edir.

Sosiallaşmağa başlayan gənc cəmiyyətdə baş verən hadisələrdən təsirlənir və həmin hadisələrə qarşı müəyyən mövqedə dayanır. Gənclər yaşadıkları sosial mühitdə baş verən hadisələrə, cəmiyyətin psixologiyası və zəhin strukturuna görə müsbət və mənfi istiqamətə yönələ bilirlər. Cəmiyyətdə din adından edilən yanlış davranışlar gəncdə dərin izlər buraxır. Bu təsirlənmələr nəticəsində gənclərin bir hissəsi “dindar və ibadətlerini müntəzəm yerinə yetirən”, bir hissəsi də “inanclı, lakin ibadətlərə laqeyd” ola bilər. Bəziləri isə hələ də inanc və ibadət mövzusunda şübhələr içərisindədir. Kiçik bir qisminin isə dini buyruq və qadağalara heç bir şəkildə uyğunlaşa bilmədiyini və dini qəti şəkildə rədd etdiyini görmək mümkündür.

c. Mühit faktoru

Mühit məfhumunun dar (ailə və məktəb), yaxud geniş mənə daşımından (cəmiyyət və millət) asılı olmayaraq, ondakı sosio-mədəni faktorlardan birbaşa və güclü şəkildə təsirlənən gənc sağlam mühitdə, dinin səmimiyyətlə yaşandığı və tətbiq edildiyi cəmiyyətdə sözsüz ki, din barəsində müsbət düşüncələri mənimsəyəcək. Bunun əksinə, dinə laqeyd yanaşan və ehtiram göstərməyən cəmiyyətdə gəncin dini düşüncələri geriləyəcək **və o, cəmiyyətlə** ayaqlaşaraq onunla eyni mövqedə duracaqdır.

Cəmiyyət. Müasir cəmiyyətlərdə bütün dini dəyərlərin arxa plana atılaraq daha çox dünyəvi zövqə yönələn yaşayış tərzinə üstünlük verilməsi nəzərdən qaçmır. Arzu və istəklərin açıq şəkildə durmadan təhrik edildiyi mühit öz növbəsində gənclər üçün mənəvi baxımdan zənginləşməyi çətinləşdirir. Filmlər, reklam və televiziya proqramları, ümumilikdə, formalaşmış yeni mədəniyyət yalnız dünyəvi zövqlərin qabardılmasına xidmət edir.

Ancaq inkar edə bilmərik ki, gənclər dinə hər nə qədər laqeyd yanaşsalar da, ona olan maraqlarını təmin etməyə bir vasitə axtarırlar. Burada artıq dini mərkəzlərin, ibadət ocaqlarının, məscidlərin rolu ortaya çıxır. Öz maraqlarının ardınca axtarışa çıxan gəncin belə məkanlardan kifayət qədər təmin edici cavablar alması dini düzgün anlaması və ona sağlam düşüncə ilə yanaşması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki zəruri, sağlam cavabların yetərsizliyi, gəncin təmasda olduğu şəxslərin dini həyatlarında olan əskikliklər onun şübhələrini və laqeydliyini artırır.

Kütləvi hadisələr. Gənclərin dini inkişafında rol oynayan daha bir faktor kütləvi hadisələr – xəstəlik və ölümlərdir. Belə ki, **xəstələndikdə**, ölüm qorxusu hiss etdikdə insanlarda dinə qarşı maraq oyanır. Bundan əlavə, şiddətli qəzalar, ailə başçısının itirilməsi, müflis olma, kütləvi intiharlar gəncin din duyğusuna təsir edir, əksər hallarda onu dinə yaxınlaşdırır.

Dini istilahlardan yetərli dərəcədə başa düşülməsi. Gəncləri dindən uzaqlaşdıran faktorlar sırasında dini terminlərin mənasının düzgün başa düşülməməsini də qeyd etmək lazımdır. Yəni hər hansı bir ifadə düzgün anlaşılmasa, yaxud ümumiyyətlə, anlaşılıqlı olmasa, bu, öz təsirini

mənfi yöndə göstərəcək.

Əyləncə məkanları və alternativ əyləncə metodları. Din duyğusunun inkişafını əngəlləyən faktorlar sırasında əyləncə məkanlarının adını da vurğulamaq lazımdır. Gecə klubları və başqa əyləncə mərkəzləri gəncləri içki və narkotik maddələrin istifadəsinə təhrik edən əsas məkanlardır. Dinin bu hadisələrə və belə həyat tərzinə olan mənfi münasibəti gəncləri dindən uzaqlaşdırır. Gənclərin belə məkanlara maraq göstərməsinin əsas səbəbi kimi yuxarıda sadalananlara kifayət qədər alternativ məkanların olmamasıdır.

Nəticə

Bütün bunların yekunu olaraq deyə bilərik ki, gəncin hər hansı şəkildə əlaqədə olduğu bütün hadisələr, digər mövzularda olduğu kimi, onun din duyğusunun inkişafına da birbaşa təsir göstərir və onun formalaşmasında böyük rol oynayır. Bu izlər şəxsiyyətin inkişafı boyu daha da böyüyür və onun mövqeyini müəyyənləşdirən faktor kimi çıxış edir. Bunun üçün fərdin yetişdirilməsi prosesinə xüsusi diqqət ayrılmalı və o, müxtəlif yan təsirlərdən qorunmalı, düzgün istiqamətə yönəldilməlidir. Şəxsi düzgün mühitə istiqamətləndirmək, əxlaqi baxımdan yaxşı tərbiyə olunmuş dostlar tapmasına yardımçı olmaq, maarifləndirmə işlərini lazımi şəkildə və zamanında yerinə yetirmək şərtidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Luella Cole, John J.B.Morgan. Çocukluk ve Gençlik Psikolojisi. İstanbul: 1975.
2. Neda Armaner. Din Psikolojisine Giriş, c. I. Ankara: 1980.
3. Hayati Hökelekli. Ergenlik Çağı Gençlerinin Dini Gelişimi. Bursa: 1983.
4. Atalay Yörükoğlu. Gençlik Çağı. Ankara: 1986.
5. Hayati Hökelekli. Gençlerin Din Değiştirip Hıristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-Sosyal Etkenler // T.C.Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 15, sayı: 1, 2006.
6. Mustafa Öcal. Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar. Ankara: 1991.
7. Ziya Dalat. Çocuk ve Genç Ruhu. Ankara: 1955, II. baskı.
8. Mehmet Akif Aydın. İslam Hüququ. Bakı: 2013.
9. Arthur T. Jersild. Gençlik Psikolojisi. İstanbul: Takıloğlu Matbaacılık, 1978.

Ниджат Этибар оглы
**СБЛИЖАЮЩИЕ И ОТТАЛКИВАЮЩИЕ МОЛОДЁЖЬ
ОТ РЕЛИГИИ МОТИВЫ**

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о мотивах, которые сближают и отталкивают молодёжь от религии. В первой части отражаются основные характеристики развития молодёжи в подростковом возрасте в плане социального и личностного развития. Также речь идет о роли фактора социальной среды в религиозном развитии в юношеском периоде. Проявление религиозных чувств, религиозного сомнения (скептицизм) и религиозной ответственности были упомянуты в этой статье. Исследованы позиции, дружеские круги и другие события, с которыми сталкивается молодёжь в повседневной жизни.

Nijat Etibar oglu
**THE MOTIVES THAT BRING YOUTH CLOSER TO RELI-
GION OR DRIVE THEM AWAY FROM IT**

ABSTRACT

The article mainly focuses on motives that bring young people together or drive them away from religion. Its first part reflects the main characteristics of youth development in adolescence in regard of social and personal development. The role of the social environment factor in the religious development of youth is also investigated. The manifestation of religious feelings, religious doubt (scepticism) and religious responsibility as well as the positions, friendly circles and other events that young people face in everyday life are also mentioned in the article.

ЭКОЛОГИЯ В СИСТЕМЕ ИСЛАМСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

Фариз АХМЕД,

Государственная Нефтяная

Компания Азербайджанской Республики

Государственный Научно-исследовательский

Институт Нефти и Газа, старший научный

сотрудник отдела “Борьбы с песко-водо проявлениями”,

farizahmed@mail.ru

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экология, религия, этика, природа, исламские ценности.

AÇAR SÖZLƏR: ekologiya, din, əxlaq, təbiət, İslam dəyərləri.

KEY WORDS: ecology, religion, morals, nature, Islamic values.

Хвала Аллаху, мир и благословение нашему пророку Мухаммаду, а также его семье и всем его сподвижникам.

За долгую историю человеческой жизни люди научились очень многому, но на протяжении тысячелетий существования человека на Земле его жизнь почти ничем не отличалась от жизни предыдущих поколений. Если какие-то достижения науки и становились достоянием человечества, то это не сильно меняло жизнь большинства людей. Так продолжалось вплоть до наступления времени научного прогресса, буквально за какие-то сто лет жизнь человека на планете кардинально изменилась. Весь XX век был ознаменован всевозможными великими открытиями, каждое из которых затмевало предыдущее. От головокружительных успехов у человечества появилось реальное чувство того, что люди-это повелители природы, и все находится в их руках. У многих людей существует убеждение, что такой сумасшедший темп открытий и развития отныне будет длиться вечно, а дети наших детей только будут диву даваться, узнавая о том, как примитивно жили их деды (т.е. мы) [1].

По понятиям Западной цивилизации мир представляет собой огромную машину, функционирующую по законам механики, благодаря которым, можно управлять природой. Такая установка по отношению к природе как к мастерской, постепенно стала доминирующей, которая привела к формированию в обществе различных мировоззренческих принципов [2].

Человек несёт ответственность за нарушение природного баланса, изменения климата, техногенные катастрофы, уничтожение биологических видов, загрязнение почвы, водоемов и т.п. Следствием бездумного хозяйствования стало также и развитие все новых и новых вирусов и бактерий. Ведь в Священном Коране сказано: “Зло появляется на суше и на море по особым причинам в ответ на то, что совершают людские руки, чтобы они вкусили результат того, что они совершили” (ар-Рум, 41).

Сегодня уже совсем ни для кого не секрет, что многие природные ресурсы, на которых строится глобальная мировая инфраструктура, близки к полному исчезновению. Нефть, газ и другие ископаемые, необходимые для той жизни, которую ведёт современное человечество, безвозвратно утрачиваются.

Отчуждение человека от природы привело к духовному обнищанию человека, формированию системы ценностей общества потребления, основанной на эгоизме и практицизме. Но индустриальная эпоха подошла к концу, породив глобальные кризисы.

Мы должны прийти к пониманию: текущий глобальный кризис окружающей среды есть результат системы ценностей, основанной на человеческой жадности и ошибочном представлении, что наука и техника могут решать все наши проблемы. И если мы не пересмотрим наши ценности и убеждения, эти условия приведут к дальнейшей деградации окружающей среды и разрушению природных систем, которые поддерживают жизнь.

Фактически, стремясь достигнуть технического прогресса, человечество беспощадно эксплуатирует природу. Её рассматривают как кладовую резервов, которые следует изъять и использовать для удовлетворения своих необузданных потребностей. Преобразуя мир, человечество уже к началу XXI века столкнулось с глобальными экологическими проблемами. Один из парадоксов XX столетия состоит в том, что оно, являясь самым просвещенным веком человеческой истории, в то же время недостаточно образовано, чтобы решить созданные самим же человеком проблемы самоуничтожения. Эти же проблемы перекочевали в XXI век и ещё более доказали невежество человека [3].

Экология не будет эффективной до тех пор, пока мы не познаем законов, скрытых в религиозных учениях. Человек должен осознать, что на земле есть ценности незыблемые и святые, что мир-это не просто склад ресурсов, а также объект, подчиненный закону единства Всевышнего.

Религия, являясь одной из форм общественного сознания, в той или иной степени всегда затрагивала проблемы взаимоотношения человека с окружающим миром. Однако трудно переоценить ее роль в интеграции этической, составляющей мировоззрения и моральные основы экологического поведения людей.

Начавшийся в последние десятилетия процесс массового возвращения к духовным ценностям национальных культур (к христианству у одних, к исламу и буддизму у других народов и тд.) неразрывно связан с поиском и формулированием законов, морально-этических принципов человеческого поведения [4].

Духовное разложение человечества началось не сегодня. Просто сейчас мы подошли к черте, у которой эта проблема приняла первостепенное значение. Катастрофой это явление стало тогда, когда оно приобрело массовый характер и начало определять способы решения политических, экономических и прочих задач на всех уровнях-от глобальных до семейно-бытовых [5].

В сложном, чреватом глубочайшими потрясениями мире не угасает стремление людей найти в религии не только духовную опору, но и защиту. Сейчас, когда кризис стал

явным и глобальным, он охватывает такие сферы, как окружающая среда, пища, климат, вода, которые составляют естественные основания бытия всех, показывая, как опасны бездуховность и безразличие, ведущие к кризису Человека.

Роль религии в развитии общества неоднозначна. Сила всех религий-в призывах к духовному совершенству, в признании гармоничности созданной Творцом природы. Современное общество, пользуясь благами научно-технического прогресса, насилует природу и всё глубже погружается в бездну бездуховности. Поэтому, несмотря на высокие достижения науки, современное общество вновь ищет в религии ответ на поставленные вопросы.

Религия всегда играла важную роль в человеческой истории, возможно, за исключением периода, последовавшего за эпохой Просвещения. Вера в разум временно затмила религию. Аналогичным образом в ходе XX века религию затмевали гражданские идеологии-социализм, коммунизм, фашизм, национализм и тд. В настоящее время религия вновь приобретает всё возрастающую важность.

Значение религии в процессе ориентации массового сознания на определенные ценностные принципы исключительно велико. В современную эпоху она должна играть важную роль в формировании и внедрении экологической этики, ибо религия, провозглашающая единство человека и природного мира как порождения Творца, экологична по самой своей сути.

Наблюдаемый в последнее время резкий подъём религиозного сознания обусловлен не только крахом социалистической системы и коммунистической идеологии, реакцией на принудительный атеизм и бездуховность, но и сложной экологической обстановкой.

Понимание экологической ситуации сливается воедино с религиозно-нравственным восприятием мира. Сознание влияет на развитие общества через деятельность людей, исходящих из идей, составляющих основу религиозной идеологии. Религиозные нормы, воздействуя на сознание и волю людей, формируют определенный тип поведения. Они создают систему нравственных ценностей, не по воле силового принуждения, что определяет силу воздействия религиозных постулатов в отличие от правовых. А это означает, что религия может выступать как важный компонент экологизации общественного сознания и как фактор устойчивого развития. Возможно, без привлечения религиозного мировоззрения экологический призыв к сохранению природы и жизни на земле не может найти оправдания [6].

У либерализма как идеологической основы индустриального общества, в центре которого стоит свободно удовлетворяющий себя эгоист, нет пласта идей, позволяющего развернуть их против утилитарно-технологической экспансии. В мировых религиях они существуют. В религиозных источниках-Тора, Библия, Коран и др.-сосредоточено много схожих идей, ориентирующих людей бережно относиться к природе. Они-то и могут быть положены в основу совместных действий различных организаций по формированию высоконравственного отношения к окружающей среде.

И сегодня в экономически развитых странах Запада, экологический и нравственный предписания постепенно становятся приоритетными в техносфере. В отличие от религиозных заповедей Запада, в которых Бог санкционировал власть человека над природой, в Коране написано: “..разве вы не видите, что Он расстелил землю для вас подобно ковру установил такие физические законы, что вы спокойно ходите по ней, несмотря на то, что она (планета Земля) круглая и постоянно движется в открытом пространстве, а небо-подобно необъятному потолку (своду) оно держит на себе звезды, как и многие другие небесные тела, в бесчисленном количестве движущиеся в космосе; низвёл для вас с неба воду, которая очищает атмосферу от загрязнений, создает комфорт вашему бытию и вывел посредством неё плоды для вашего пропитания” (аль-Бакара, 22).

Согласно исламским предписаниям, природа развивается по своим законам, она не подвластна человеку. Человек - часть мира, но мир, как и Бог, не познаваем. Есть в мире нечто скрытое Богом от людей, запретное.

В Исламе смогли избежать антропоцентрического сознания, которое сформировалось в западной культуре. В исламской религии ценность природы всегда доминировала над ценностью человека. Характерным принципом было прагматичное, но не варварское взаимодействие с природой, восприятие её как духовной ценности. Активность человека в первую очередь была ориентирована на самовоспитание и самоограничение к природному целому.

Надо отметить, что отношение к природе в мусульманском мире в последние десятилетия складывается в соответствии с принципами не священного Корана, а из положений западной цивилизации. В то же время, некоторые западные экологи стремятся обратиться к духовному опыту Ислама, имеющего положительный исторический опыт природопреобразующей деятельности, наличие в культуре, традициях, религиозно-философских системах элементов нравственного отношения к природе.

В устойчивости мусульманской цивилизации состоит и главная особенность исламского общества. Запад движется вперед как бы рывками. И каждый рывок (Античность, Средневековье и т. д.) сопровождается крушением старой системы ценностей, а также политических и экономических структур. Развитие исламского общества, напротив, предстает как сплошная линия. Новые веяния здесь не разрушают устои цивилизации. Напротив, они органично вписываются в старое и растворяются в нем. В Исламе существовала своя система норм и правил поведения человека по отношению к природе. Они сдерживали стремление человека к богатству, поддерживали уклад жизни. Труд был естественным свойством человека и освящался волей Всевышнего. Полезность для мусульманина определялась тем, что обеспечивало ему гармонию с окружающим миром. Важнейшей чертой общественного сознания в мусульманском обществе, было представление о неизменности человеческого бытия, цикличности жизни. Особенностью мусульманской цивилизации была относительная религиозная терпимость. Тип личности, сформировавшейся на мусульманском Востоке, практически исключал грабительское

отношение к природе, забвение духовной жизни во имя приращения материального богатства, совершенствование технологии, которое нарушало бы установившийся порядок вещей и образ жизни. Если в большинстве религий человек ориентируется на внутреннюю взаимосвязь с окружающим миром, то в Исламе искомая гармония достигается следованием законам Корана, ибо Аллах подчинил человеку: “Разве вы не видели, что Аллах подчинил вам то, что в небесах и на земле, и пролил вам милость явную и тайную?...” (Лукман, 20); “И он подчинил вам то, что в небесах, и то, что на земле, всё, исходящее от Него...” (аль-Джасийя, 13).

Согласно исламской религиозной догматике, человек и окружающий мир зависят от Бога, и потому людям не позволено активно вмешиваться в природные процессы, поскольку человек, как вершина божественного творения, призван охранять природу. Аллах устами своего Пророка предупредил мусульман о неминуемом наказании за нарушение его законов (экологи в этом случае обычно говорят о нарушении законов природы), требовал благоговейного отношения к воде и объявил смертным грехом погоню за сверхприбылью и неумеренное потребление.

Ислам, также, призывает охранять воду от загрязнения, в связи с чем разработан целый ряд общих норм и подробных, конкретных положений. Ислам налагает всеобщий запрет на порчу окружающей среды, на совершение каких бы то ни было действий, которые могли бы нанести ей ущерб или вред; он призывает соблюдать чистоту природы, хранить её первозданный вид, беречь животных, не мучить и не издеваться над ними.

Бороться с последствиями своей пагубной деятельности оказалось намного сложнее, чем жить согласно с Законами Бога. Таким образом, Мусульмане берут на себя ответственность, где бы они не находились охранять окружающую среду. Эта вера требует от мусульманина принимать на себя ответственность за всё человечество и предписывает ему заботиться о нем. Долг, возложенный на мусульман, – указывать правильный путь сбившимся с него и вести людей от тьмы к свету с помощью повелений и наставлений, посланных Аллахом [7, 8]: “Вы-самая лучшая из общин, явившаяся для (блага) человечества. Вы призываете вершить одобряемое и запрещаете творить неодобряемое и веруете в Аллаха” (Али-Имран, 110).

Мусульманам не по наслышке известно, что в Коране отражены известные ещё с библейских времен экологические катастрофы: Всемирный потоп, гибель городов Ад и Тамуд, а также прорыв Марибской плотины в Йемене в VI в. н. э., при котором погибла существовавшая тринадцать веков ирригационная система южной части Аравийского п-ва: “У Саба в их жилище было знамение: два сада справа и слева – питайтесь уделом вашего Господа и благодарите его! Страна благая, и Господь милосердный! Но они уклонились, и послали Мы на них разлив плотины и заменили им сады двумя садами, обладающими плодами горькими, тамариском и немногими лотосами” (Саба, 14-15).

Защита природы в Исламе, основанная на положениях Корана и сунны, постоянно напоминает мусульманину о божественном происхождении живой и неживой природы, о

необходимости пребывания в установленных шариатом рамках поведения по отношению к самому себе, соседям, окружающему миру, чтобы не нанести вред творению Аллаха и не навлечь на себя неотвратимую кару. В Коране сказано: “Поистине создание небес и земли (деяние) более великое, чем творение людей ...” (Гафир, 57). Такая высокая оценка творения Всевышнего и огромный авторитет Корана среди мусульман играют большую роль в формировании экологической культуры. Духовность, нравственность должны быть направлены внутрь человека, на раскрытие его связанности с миром, не на жизнь, как безоглядное утверждение познавательных, природопознающих способностей, т.е., не на чистую науку, а на жизнь, сознающую оконченность, брэнность, ограничивающую человека чисто духовными потребностями.

Воистину, только высокая культура и нравственность могут помочь человеку сохранить эту землю пригодной для потомков. Только жизнь согласно с Законами Бога, а не бездумная и безумная погоня за богатствами и благами в этой жизни. Нравственность и культура должны восторжествовать ради сохранения Божьей благодати, которой одарена наша земля, ради того, чтобы жизнь на ней была счастливой и для живущих ныне, и для будущих поколений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абу Ясин Руслан Маликов. Закат эпохи технологий / <http://www.whyislam.to>
2. Ahmad Thomson. Dajjal: the Anti-Christ. UK: Ta-Ha Publishers Ltd, 2008, p. 219.
3. К.Алилова, А.Алилов. Религиозная этика и глобальная экология. Москва: Свободная мысль, № 11, 2011, с. 109-122.
4. Г.Круглова. Христианские экологические концепции. “Свободная мысль”, 2008, № 1, с. 105.
5. Р.С.Калинченко. Духовно-нравственная катастрофа и ее экологические последствия. “Экология и религия”. М.: 1994, с. 377.
6. Alilova K. M. Ethical imperatives of ecologizaiton of public conscience. Historical and social educational ideas. Tom 7, № 3, 2015, p. 77-79.
7. Muhammad Asad. Islam at the crossroads. Pakistan, India: Arafat Publications, 1934, p. 105.
8. Sayyed Ahul Hasan Ali-Nadwi. Islam and the world. The rise and decline of muslims and its effect on mankind. UK: Islamic Academy, 2005, p. 240.

Fariz Əhməd

İSLAM DƏYƏRLƏRİ SİSTEMİNDƏ EKOLOGIYA**XÜLASƏ**

Müasir dövrdə ekoloji etikanın meydana gəlməsi və həyata keçirilməsində din böyük rol oynamaqdadır.

İslamda da təbiətə münasibətdə özünəməxsus davranış norma və qaydaları sistemi mövcuddur. İslam dinində təbiətin dəyəri insan dəyərindən həmişə üstünlük təşkil etmişdir. Əgər əksər dinlərdə insanın xarici dünya ilə daxili əlaqələri rəhbər tutulursa, İslam dinində isə axtarılan harmoniya Quran qanunlarına riayət etməklə əldə edilir. Allah öz Peyğəmbəri vasitəsilə təbiət qanunlarının pozulmasına görə qaçılmaz cəza haqqında müsəlmanlara xəbərdarlıq etmişdir. Məsələn, O, suya hörmətlə yanaşmağı tələb edir və həddindən artıq istehlakı insan üçün günah buyurur.

Allahın lütfü olaraq bizə bəxş etdiyi nemətləri gələcək nəsillərə qoruyub saxlamaqda əxlaq və mədəniyyət üstünlük təşkil etməlidir.

Fariz Ahmad

ECOLOGY IN THE SYSTEM OF ISLAMIC VALUES**ABSTRACT**

In modern times, religion should play a significant role in the emergence and realization of ecological ethics.

In relations to the nature, there is a specific behaviour normatives and law systems in Islam. In the Islamic religion the value of nature has always dominated human values. While in most religions a person is oriented to an inner relationship with the outside world, in Islam the desired harmony is achieved by following the Quranic laws. Allah through his Prophet warned Muslims of the imminent punishment for violating his laws of nature, demanded reverence for water and declared a mortal sin to pursue excess profits and excessive consumption.

Morality and culture must triumph in order to preserve God's grace for future generations that our land is endowed with.

İSLAM HƏMRƏYLİYİ: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Rövşən NƏZƏROV,
*Dini Qurumlarla İş üzrə
Dövlət Komitəsinin Təhlil və
proqnozlaşdırma şöbəsinin
aparıcı məsləhətçisi, ilahiyyatçı*

AÇAR SÖZLƏR: *İslam, Azərbaycan, həmrəylik, din, vəhdət.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Ислам, Азербайджан, солидарность,
религия, единство.*

KEY WORDS: *Islam, Azerbaijan, solidarity, religion, unity.*

Həmrəylik ortaq maraqlara, məqsədlərə, standartlara və qarşılıqlı anlaşmaya sahib olan və ya bunlara əsaslanan qrupların, yaxud siniflərin birliyidir. Bu məfhum cəmiyyətdə insanları vahid düşüncə ətrafında toplayan münasibətlərə aid edilir.

Bu birlik bir tərəfdən qarşılıqlı maraqların birləşməsi sayəsində meydana çıxırsa, digər tərəfdən özündə maraqların birliyini yaradır. Həmçinin həmrəylik məfhumunu cəmiyyətdə şəxsləri vahid strukturda birləşdirmək metodu kimi də istifadə etmək mümkündür.

Həmrəylik məsələsinin əsas cəhətlərindən biri onun müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif cəmiyyətlərdə fərqli məzmun kəsb etməsidir. Bəşəriyyətin ilkin inkişaf dövrünə aid cəmiyyətlərdə həmrəylik əsasən qohumluq münasibətlərinə əsaslanırdısa, hazırda həmrəyliyə nail olmaq üçün xüsusi birləşdirici mexanizmlər işlənilib hazırlanır. Bu isə müəyyən ideoloji fikirlər və ideyalarla bağlıdır. Sözügedən ideoloji düşüncələr müəyyən toplum və ya xalqın dünyanın istənilən yerindəki nümayəndələri arasında birlik və həmrəyliyə nail olunmasına imkan verir. Həmrəylik müstəqil dövlətçilik ənənələri və vətəndaş cəmiyyəti formalaşdırmaq baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, İslam dünyasının düşdüyü çətin vəziyyətdən xilas baxımından da güclü ideoloji konsepsiya kimi çıxış edə bilər.

İslamın həmrəylik, birlik məsələsinə münasibəti birmənalıdır. Dinimiz insanları birliyə və vəhdətə, yəni həmrəyliyə dəvət edir. Bunu İslamın əsas qaynağı olan Qurani-Kərimin bir çox ayələrində müşahidə etmək mümkündür: “Hamılıqla Allahın ipinə (dininə, Qurana) möhkəm sarılın və (firqələrə bölünüb bir-birinizdən) ayrılmayın! Allahın sizə verdiyi nemətini xatırlayın ki, siz bir-birinizə düşmən ikən. O sizin qəlblərinizi (islam ilə) birləşdirdi və Onun neməti sayəsində bir-birinizlə qardaş oldunuz...” [1, Ali-İmran, 103]. Məhəmməd peyğəmbərin (s)də belə buyurduğu nəql olunur: “Möminlər bir-birilərini sevməkdə, mərhəmət etməkdə və qorumaqda bir vücuda bənzəyərlər. Vücudun bir üzvü xəstə olduqda digər üzvlər də bu səbəblə yuxusuzluğa və qızdırmaya tutular”[2]. Beləliklə, ayə və hədislərdən aydın olur ki, Allahın varlığına, birliyinə inanan, eyni Peyğəmbərin (s) ümməti olan, İslamın halalına halal, haramına haram deyən, eyni Kitaba uyan, namazda eyni qibləyə yönələn, axirətin varlığını təsdiqləyən hər bir müsəlman təfərrüata aid məsələlərdə cüzi fərqlilikləri qabartmamalı, əksinə, birlik nümayiş etdirərək Rəsulullahın (s) müsəlman ümmətinə əmanət qoyub getdiyi bu dini göz bəbəyi kimi qorumalıdır.

Ümumiyyətlə, İslamda vəhdət nümunələri çoxdur. Camaatla birgə yerinə yetirilən ibadətlərdə, xüsusən Həcc mövsümü zamanı millətindən, irqindən, dilindən, cinsindən asılı olmayaraq müxtəlif insanların bir yerə toplaşaraq düşüncə və şüarlarında vəhdət nümayiş etdirməsi bunun ən bariz nümunəsidir.

Həmçinin, hər il eyni vaxtda - Ramazan ayında məzhəbindən, yaşadığı ərazidən asılı olmayaraq müsəlmanlar bir ay müddətində oruc tutaraq Allaha ibadət edir, ayın sonunda isə hamı bir nəfər kimi Ramazan bayramını qeyd edir. İslam dünyasında bütün müsəlmanların keçirdiyi daha bir bayram isə Qurban bayramıdır. Hər il hicri təqvim ilə Zilhicce ayının 10-da müsəlmanlar Allahın razılığını qazanmaq və imkanı olmayan din qardaşlarına yardım etmək məqsədilə qurbanlar kəsirlər. Qeyd edilən bu bayramlar İslamda həqiqi yardımlaşmanın, birliyin və vəhdətinəyani göstəriciləridir.

İslam tarixinə nəzər saldıqda, digər bir vəhdət nümunəsini müsəlmanların hicrətindən sonrakı zamanı göstərmək olar. Belə ki, Həzrət Məhəmmədin (s) Məkkədən Mədinəyə hicrətindən sonra etdiyi ilk iş müsəlmanlar arasında qardaşlıq əhdi bağlamaq olmuşdur. Mədinə şəhərinin yerli əhalisi ilə Məkkə şəhərindən köçənlər arasında vəhdət yaratmaq məqsədilə o, hər iki tərəfdən bir nəfər seçərək həmin şəxsləri bir-birinə qardaş elan etmişdir.

Onu da vurğulamalıyıq ki, Həzrət Peyğəmbərin (s) doğum günü hər il İslam dünyasında iki təqvim günü - Rəbiüləvvəl ayının 12-si və 17-si bayram kimi qeyd olunur. Bu iki tarix arasında olan həftə isə “Vəhdət həftəsi” elan edilmişdir. Həmin həftə ərzində müsəlmanların vəhdətinə həsr edilmiş böyük elmi-praktik konfrans keçirilir. Müxtəlif müsəlman ölkələrindən nümayəndələrin, nüfuzlu din xadimlərinin qatıldığı bu konfransda məzhəblərarası qarşıdurmaların səbəblərini araşdıran, bunları aradan qaldırmaq yollarını təklif edən, müsəlman birliyinin əsas istiqamətlərini göstərən məruzələr dinlənir.

İslamın təşəkkül tapdığı zamandan etibarən Allah-Təalanın insanları birliyə, qardaşlığa dəvət etməsinə baxmayaraq, təəssüf ki, müsəlmanlar hələ də öz aralarında vəhdət və həmrəyliyə nail ola bilməmişlər. Bunun əsas səbəblərindən biri 14 əsrlik tarixə malik İslamda məzhəbçilik məsələsinin qabardılmasıdır. Məzhəblərarası vəhdət və birliyə maneçilik törədən amillər isə müxtəlifdir. Bunlardan ilki müsəlman dünyasının inkişafında maraqlı olmayan bəzi qüvvələrin hər vəchlə İslam məzhəbləri arasında ayrı-seçkilik salmaq və vəhdəti pozmaq cəhdləridir. Xüsusilə, son iki əsrdə müsəlman aləmində mövcud təfriqənin səbəbləri araşdırılan zaman bunu asanlıqla müşahidə etmək mümkündür.

Məzhəblərin yaxınlaşmasının qarşısını kəsən əsas maneələrdən biri də cəhalət və məlumatsızlıqdır. Lazımı səviyyədə elmi bazaya malik olmayan məzhəb nümayəndələri bir-birinin əqidə məsələləri və ehkam prinsipləri ilə tanış olmadan dərhal qarşılıqlı tənqiddə başlayırlar. Təəssübkeşlik və inadkarlıq da müsəlmanların həmrəy olması yolundakı növbəti maneədir.

Məhz bu təəssübkeşlik və qarşılıqlı ittihamları aradan qaldırmaq məqsədilə 1945-ci ildə Qahirədə “Dar ət-təqrib” (İslam məzhəbləri arasında yaxınlaşma mərkəzi) yaradıldı [3]. Bu qurumun məntiqi davamı kimi 1948-49-cu illərdə şiə və sünni məzhəblərinin önəmli şəxslərinin təşəbbüsü ilə Misirdə “İslam məzhəbləri arasında yaxınlaşma təşkilatı” adlı birlik quruldu.

Bu dövrdən etibarən müxtəlif zamanlarda müsəlmanlar öz ölkələrini siyasi cəhətdən birləşdirmək istiqamətində yeni cəhdlər etməyə çalışdılar. Uzun illər davam edən səylər nəticəsində əldə edilən ən böyük uğur isə 1969-cü ildə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) yaradılması oldu.

Elə Azərbaycan da müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bu təşkilatın fəal üzvünə çevrilmişdir. Xüsusən, Ümummillə Lider Heydər Əliyevin xalqın təkidi ilə yenidən hakimiyyətə

qayıtmasından sonra ölkəmiz İƏT-in işində fəal iştirak etmişdir. Ölkəmizin müsəlman aləminin ayrılmaz parçası olduğunu dönə-dönə vurğulayan Ulu Öndərin İƏT-in Mərakeş Krallığında keçirilən zirvə toplantısında səsləndirdiyi **“Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi mən öz qardaşlarımla – müsəlman dövlətlərinin başçıları ilə şəxsi münasibət yaratmağa, aramızda həmrəyliyi möhkəmlətməyə böyük əhəmiyyət verirəm”**fikri onun İslam dünyası ilə əlaqələrə verdiyi əhəmiyyətin bariz göstəricisidir [4, s. 10-11].

Müsəlmanların vəhdət və birliyinə nail olmaq üçün daha bir addım isə 2005-ci ilin iyul ayında atılmışdır. Belə ki, İordaniya Həşimilər Krallığının Əmman şəhərində təşkil edilmiş Beynəlxalq İslam Konfransında müsəlmanları həmrəyliyə çağıran **“Əmman bəyannaməsi”** qəbul edilmişdir [5].

Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu gün Yaxın Şərqdə müsəlmanlar arasında baş verən qarşıdurmalar, din adına günahsız insanların qanının axıdılması atılmış bu addımların müsəlman birliyi, həmrəyliyi baxımından kifayət qədər səmərəli olmadığını göstərir.

Müsəlman dünyasının əsas mədəniyyət və din mərkəzlərindən olan Azərbaycan tarix boyu İslam mədəniyyətinə və elminə böyük töhfələr vermişdir, bu gün də dünyada tolerantlıq mühitinin, multikulturalizmin inkişafına, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun yaradılmasına, İslamın sahib olduğu dəyərlərin beynəlxalq səviyyədə təbliğ və təşviqinə yeni töhfələr bəxş etməkdədir. Bütün qeyd edilən nailiyyətlərin qazanılmasında xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Məhz bu dahi şəxsiyyətin danılmaz zəhməti sayəsində ölkəmizdə milli və dini baxımından birlik və vəhdət mədəniyyəti formalaşmışdır. Ulu Öndərin bu sözləri fikrimizi təsdiqləməkdədir: **“Bizə birlik və vəhdət lazımdır. Vəhdət Azərbaycan xalqına, bütün müsəlmanlara böyük bələlərdən xilas olmaqda həmişə kömək etmişdir”** [6, s. 64].

Xalqımızhər zaman İslam dəyərləri və irsinə həssas münasibət göstərmiş, dövlətimiz də öz növbəsində bu dəyərlərə qayğı ilə yanaşmışdır. Bu gün Azərbaycanın müsəlman ölkələri ilə qarşılıqlı səmərəli, dostluq münasibətlərinin mövcudluğu heç kəsə sirr deyildir. Bunun məntiqi nəticəsi kimi, ölkəmiz son illərdə qlobal əhəmiyyətli vacib forumların yüksək səviyyədə təşkilatçısına çevrilmişdir. Tanınmış çilili jurnalist Markos Borkoskinin təbirincə desək: **“Azərbaycan: dini birgəyaşayışın oazisi”**dir [7].

Qeyd edilənlər onu deməyə əsas verir ki, bu gün İslam dünyasının ölkəmizin təcrübəsindən öyrənəcəyi çox şey vardır. Müsəlmanlar yaşayan ərazilərdə baş verən münaqişələr və nəticədə yaranan problemlər İslam dünyasının həmrəyliyini daha da aktual məsələyə çevirmişdir. Məhz həmrəyliyin lazımi səviyyədə olmaması özünü müsəlman hesab edən hər kəsi düşündürən və narahat edən məsələdir. Bunu nəzərə alan Prezident İlham Əliyev 2017-ci ili ölkəmizdə **“İslam Həmrəyliyi İli”** elan etmişdir. O bu təqdirəlayiq addımı ilə nümayiş etdirmişdir ki, Azərbaycan dünyada İslam həmrəyliyinin güclənməsində maraqlıdır və bu istiqamətdə hər cür əməkdaşlığa hazırdır.

“İslam Həmrəyliyi İli”nin dünya ictimaiyyətinə sülh çağırışı ilə yanaşı, həm də ölkəmizdə əsrlərdən bəri qorunub saxlanılan tarixi nailiyyətlərin və mədəni dəyərlərin təbliği baxımından önəmi olduqca vacibdir. Bu təşəbbüs dünyada İslam həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsi sahəsində əməli addımların atılmasına, o cümlədən müsəlman ölkələri arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin daha da güclənməsinə öz töhfəsini verəcək və İslam dünyasında sülhün, əmin-amanlığın təmin olunmasında və möhkəmlənməsində mühüm rol oynayacaq.

“İslam Həmrəyliyi İli” ölkəmiz üçün mühüm tarixi, mənəvi-siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət başçısının bu təşəbbüsü dövrün ən ciddi çağırışlarından və İslam dünyasında yüksək

qiymətləndirilərək böyük dəstək almaqdadır: **“Düşünürəm ki, indi müsəlman dünyasının əvvəl heç zaman olmadığı qədər daha çox birliyə ehtiyacı var. Müsəlman dünyasında bu birlik çatışmır. Düşünürəm ki, Azərbaycan bu istiqamətdə mühüm rol oynayır”** [8].

2017-ci ilin “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilməsi özündə təkcə dini məzhəb həmrəyliyi ehtiva etmir. İslam ölkələrinin bu gün qarşılıqlı siyasi, iqtisadi, mədəni və mənəvi cəhətdən bir-biri ilə yardımlaşmasına daha böyük ehtiyac vardır. Ölkə başçısının İslam həmrəyliyi ilə əlaqəli müraciətində də adıçəkilən məsələ açıq-aşkar öz əksini tapır. Həmçinin “İslam Həmrəyliyi İli” müsəlman aləmində dövlətlərarası və xalqlararası yaxınlaşmanı sürətləndirməyə xidmət edir.

Ölkə başçısı tərəfindən 2016-cı ilin “Multikulturalizm ili”, onun məntiqi davamı olaraq 2017-ci ilin “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilməsi ölkəmizin təməli Ümummillə Lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş dövlət-din münasibətləri modelinin digər dövlətlər tərəfindən öyrənilməsi və tədqiq olunması baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir. Müsəlmanların gələcəyi, dünyaya inteqrasiyası ilə əlaqədar məsələlərlə bağlı iş aparılarkən ölkəmiz xüsusilə diqqət mərkəzində olacaqdır. Belə ki, 2016-cı ilin yanvar ayında Bakıda Qafqazın ən böyük məscidi olan Heydər məscidində ölkə prezidentinin ideyası ilə məzhəbindən asılı olmayaraq müsəlmanlar ilk dəfə eyni vaxtda, bir yerdə vəhdət namazı qılmışlar. Həmin gündən etibarən vəhdət namazı Azərbaycanda ənənə halını alaraq ölkənin bir sıra məscidlərinə də sirayət etmişdir.

İslam dünyasında vəhdət, birlik və həmrəylik prinsiplərinə nail olmaq üçün ilk növbədə, din rəhbərləri, müsəlman alimləri güclü səylə çalışmalıdır. Çünki müsəlmanların müvəffəqiyyət qazanması və xoşbəxt gələcəyi hər şeydən öncə ictimai birlikdən asılıdır.

Bundan əlavə Kütləvi İnformasiya Vasitələri (KİV) konkret fəaliyyət istiqaməti müəyyən edərək vahid platforma hazırlamalıdır. KİV bütün sahələrdə olduğu kimi, İslam cəmiyyətinin vəhdət prinsiplərinin formalaşması və inkişafı yolunda çox əhəmiyyətli addımlar ata bilər.

Müsəlmanların vəhdəti üçün ilk meyar bir Allah, bir Peyğəmbər və bir Kitaba etiqad prinsipidir. Özünü müsəlman hesab edən hər kəs “la ilahə illəllah” kəlməsi ətrafında sıx birləşərək, bəşəriyyəti parçalayan, təfriqə salan radikal məzhəbcilik kimi bataqlıqdan xilas ola bilərlər.

Bütün bu sadalananlara ciddi riayət olunacağı təqdirdə İslam dünyasında müharibə və münaqişələrin, həmçinin dini, milli zəmində qarşıdurmaların qarşısının alınması mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov, Vasim Məmmədəliyev). Bakı: 2015.
2. Buxari, Ədəb, 27; Müslim, Birr, 66
3. <https://islamiyyatdotorg.wordpress.com/2012/02/06/məzhəblərarası-yaxınlaşma-hərəkətinin-tarixinə-dair/>
4. Mübariz Qurbanlı. Azərbaycan İslam Həmrəyliyi üçün ideya və real fəaliyyət mərkəzinə çevrilir// “Dövlət və Din” İctimai fikir toplusu, № 01(48), yanvar-fevral 2017.
5. https://az.wikipedia.org/wiki/İslamda_həmrəylik
6. Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 504 s.
7. <http://scwra.gov.az/vnews/1991/>
8. <http://www.president.az/articles/22719>

Ровшан Назаров

ИСЛАМСКАЯ СОЛИДАРНОСТЬ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

АННОТАЦИЯ

В статье повествуется об актуальной на современном этапе исламской солидарности. Сообщается, что причиной современных проблем, с которыми сталкиваются мусульмане, является отсутствие единства между ними. Отмечается, что Азербайджан, где свободно и независимо проживают не только мусульмане, но и представители других религий, вносит большой вклад в формирование солидарности среди мусульман мира. Объявление 2017 года в нашей стране «Годом исламской солидарности» создает благоприятные условия для реализации поставленных целей.

Rovshan Nazarov

ISLAMIC SOLIDARITY: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

ABSTRACT

The article tells about the Islamic solidarity which has relevance at the present stage. It is reported that the cause of today's problems faced by Muslims is the lack of unity between them. It is noted that Azerbaijan, where not only Muslims but also representatives of other religions live freely and independently, makes a great contribution to the formation of solidarity among the Muslims of the world. The declaration of 2017 in our country as «The Year of Islamic Solidarity» creates favorable conditions for realization of the set objectives.

GEORQ VILHELM FRİDRİX HEGEL OBYEKTİV İDEALİZMİN DAHI NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ

Rəhim HƏSƏNOV,

*AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun
doktorantı, ADMİU-nun redaktoru,
hesenli.82@inbox.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *Hegel, obyektiv idealizm, mütləq ruh, tarix fəlsəfəsi, dialektik idealizm, Şərq-Qərb, din fəlsəfəsi.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Гегель, объективный идеализм, абсолютный дух, философия истории, диалектический идеализм, Восток-Запад, философия религии.*

KEY WORDS: *Hegel, objective idealism, the spirit certain, philosophy of history, dialectical idealism, East-West, philosophy of religion.*

Mütərəqqi burjuaziyanın baxışlarının, dünyagörüşünün ideoloji ifadəsi olan feodal münasibətlərinin dağılmağa başladığı XVIII əsrin sonu-XIX əsrin birinci rübündə meydana gələn alman klassik fəlsəfəsi həmin dövrün sosial-tarixi şəraitinin, mənəvi tərəqqinin və elmi inkişafın zəruri nəticəsi kimi ortaya çıxmışdı. Həmin fəlsəfi sistem yüzillikdən az bir dövrü əhatə etsə də, fəlsəfə tarixində möhtəşəm və şanlı bir iz qoymuşdur.

Müdrək filosofları ilə məşhur olan alman klassik fəlsəfə məktəbinin nəhəng nümayəndələrindən biri obyektiv idealizmin tərəfdarı, idealist dialektikanın banilərindən sayılan Georq Vilhelm Fridrix Hegel olmuşdur.

Burjua inqilabı ərəfəsində Almaniyanın inkişafının ziddiyyətli cəhətləri Hegelin fəlsəfəsində əsaslı surətdə əks etdirilmişdir. Bir tərəfdən ideoloji cəhətdən Almaniya burjua inqilabına hazırlanmasının ifadəsi olaraq mütərəqqi və inqilabi meyilləri, digər tərəfdən isə qeyri-ardıcılıığı ilə seçilən alman burjuaziyasının mühafizəkar qüvvələri ilə barışığa getmək meyillərindən doğan mürtəce və mühafizəkar ideyalar Hegel fəlsəfəsinin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Bu ikili və kompromisə getmək meyilləri Hegelin gəncliyi ilə yaşlılığı arasında özünü büruzə verir.

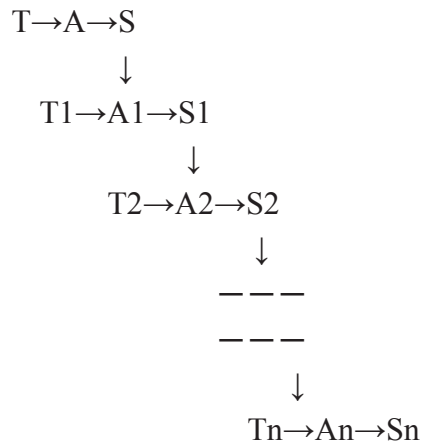
Hegel fəlsəfəsinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dünyanın əsasında “mütləq ruh” olan bütöv, tam durur və o, tək-cə real mahiyyət kəsb etmir. Hegelin obyektiv idealizmi bir sıra cəhətlərinə görə bu cərəyanın digər nümayəndələrindən fərqlənirdi. O, bütün mövcudatın ilkin mənbəyi, ilkin səbəbi kimi “mütləq ideya”-nı qəbul edir və bu fikri öz əsərlərində sübut etməyə çalışırdı. İnsandan asılı olmayan, ondan kənarında mövcud olan, bütün təbiət və cəmiyyət hadisələrini yaradan və müəyyənləşdirən “mütləq ideya” mənəvi ilkin başlanğıc kimi götürülmüşdü. Elə bu səbəbdən də Hegelin obyektiv idealizm fəlsəfəsi eyni zamanda mütləq idealizm fəlsəfəsi adlandırılmışdır.

Hegel fəlsəfəsinin dialektik idealizm sistemi onu digər obyektiv idealizm tərəfdarlarından fərqləndirən əsas cəhət idi. Onun ortaya qoyduğu dialektik idealizm sisteminə görə, hər cür

hərəkətin, həyatiliyin mənbəyi ziddiyyətdir. Ziddiyyətlərin mövcudluğu intellektual və təfəkkür prosesinin varlığının əsas amilidir.

Hegel düşüncə tarixində ilk dəfə dialektik məntiq sistemi və dialektik metodun yaradılmasına cəhd göstərmişdir. Gerçəkliyin dialektik zaman içərisində inkişafı qəbul edilir, eyni zamanda ideyaların məntiqi təhlili zamanı bir qismi inkara doğru meyl edir. Hər hansı bir ideya irəli sürülür, sonra həmin ideyanın mövcud olmadığı düşünülür və başqa bir ideya ortaya qoyulur. Burada iki əks düşüncənin qarşılaşmasından yaranan fikir ilk düzgün fikir mahiyyətini daşıyır. Beləcə, Hegelin “tezis-antitezis-sintez”dən ibarət olan məşhur “üçlüsü”, “triada”sı meydana çıxır.

Filosof hesab edirdi ki, tsiklik xarakterə malik olan inkişaf hər hansı obyektin yarandığı, formalaşdığı tezislə başlayır. Bu inkişaf zamanı müəyyən məkan və zaman çərçivəsində tezis antitezislə əvəz olunur. İnkaredən rolunu oynayan antitezis inkaredilən rolunu oynayan tezis mənfi və köhnəlmiş ünsürlərini rədd edir. İnkişaf triadasının sonuncusu olan sintez isə tezis və antitezisin müsbət cəhətlərini özündə birləşdirir. İnkarı inkar deyə adlandırılan bu proses sonsuz mahiyyət kəsb edir.

Filosofa görə, fikrin bu cür inkişafı onun öz təbiətinin nəticəsidir, xarakterik xüsusiyyətidir. Fikrin bu üslubda inkişafı onun özündə ehtiva olduğundan fikrin, yaxud da tezis irəli sürülməsi bir qayda olaraq antitezislə sintezi də yaratmış olur.

Hegelin fəlsəfi sistemi obyektiv, mütləq idealizmdir, çünki onun ortaya qoyduğu substansiya mahiyyəti kəsb edən “mütləq ideya”sı təbiətdə, insanlarda və subyektiv şüurda mövcud olan bir qüvvədir. Bu “mütləq ideya” obyektiv və yaradıcıdır, onun bu keyfiyyətlərinin təməlinə isə ziddiyyətlərin mübarizəsi durur. “Mütləq ideya”ya immanent (daxili) xas olan ziddiyyətlərin mübarizəsi öz inkişafında 3 mərhələdən keçir.

Hegel hesab edirdi ki, dünyanın əsasında təkçələr deyil, “mütləq ruh” adlandırılan tam, bütöv bir ideya durur. Eyni zamanda, dünya təkçələrin, ruhların məcmusu deyil, bu cür məcmunu filosof illüziya adlandırır. Spinozadan fərqli olaraq, Hegel tamı sadə substansiya hesab etmir, əksinə, mürəkkəb bir orqanizm, sistem kimi düşünürdü.

Hegelin 1817-ci ildə tamamladığı “Fəlsəfə elmləri ensiklopediyası” dünya fəlsəfi fikir tarixinin ən sanballı əsərlərindən biri hesab oluna bilər. “Məntiq elmi”, “Təbiət fəlsəfəsi” və “Ruh fəlsəfəsi” adlı üç hissədən ibarət olan bu əsərdə Hegel “mütləq ideya”nın inkişaf prinsiplərini hazırlamışdır. Onun yaratdığı fəlsəfi sistemdə elm üç hissəyə bölünür:

I. Məntiq - özündə və özü üçün var olan ideya haqqında elm.

II. Təbiət fəlsəfəsi - özgə varlıqdakı ideya haqqında elm.

III. Ruh fəlsəfəsi - özgə varlıqdan özünə qayıdan ideya.

Əsası hələ qədim Şərq ölkələrində qoyulan dialektikanın inkişafında Hegelin xidmətlərindən danışmaq yerinə düşərdi. O, "Məntiq elmi" adlı məşhur əsərində dialektikanın ən ümumi qanun və kateqoriyalarının şərhini vermiş, dialektika, məntiq və idrak nəzəriyyəsinin eyniliyi və vəhdəti tezisini əsaslandıraraq, dialektik məntiq sistemini izah etmişdir. "Hegel fəlsəfəsinin ən qiymətli nailiyyəti "Məntiq elmi" əsərində tam şərh olunmuş dialektikadır. Hegel dialektikanın ən mühüm qanun və kateqoriyalarının təhlilini vermiş, dialektika, məntiq və idrak nəzəriyyəsinin vəhdəti tezisini əsaslandırılmış, ilk dəfə fəlsəfə tarixində dialektik məntiq sistemini geniş izah etmişdir" [1, s. 168].

Adlçəkilən əsərdə Hegel məşhur yunan filosofu Aristotelin məntiq haqqındakı fikirlərinə yüksək qiymət vermiş, onu "məntiq elminin banisi" kimi xatırlamışdır. Bir zamanlar Aristotelin tədqiq etdiyi kateqoriyalar "Məntiq elmi"ndə Hegel tərəfindən geniş surətdə araşdırılmışdır. "Hegel bu əsərində ənənəvi məntiqin üslubundan kəskin olaraq ayrıldığını bildirərək antik metafizikanın yerini tuta biləcək spekulativ bir məntiq qurmağa cəhd göstərdi" [2, s. 41].

Fəlsəfi kateqoriyaların izahı, onların bir-birilə qarşılıqlı münasibəti kimi məsələlər də "Məntiq elmi"ndə özünə yer tapmışdır. Fəlsəfi kateqoriyalar, müxtəlif proseslərin təbiəti, keyfiyyət dəyişmələrinin kəmiyyət dəyişmələrinə və əksinə keçməsi kimi məsələlər Hegelə qədər formal məntiqdə araşdırılmışdı, elə bu səbəbdən də onun yazdığı "Məntiq elmi" əsəri bir sıra istisnalar təşkil edirdi. Məntiq elminin qarşıya qoyduğu problemləri daha da artıran Hegel burada keyfiyyət, varlıq, təşəkkül, heç nə, kəmiyyət, ölçü, fərq, ziddiyyət, məzmun, forma, təsadüf, imkan, gerçəklik kimi fəlsəfi terminlərin izahını vermiş və əslində, bu yolla dialektik məntiqin təməlini hazırlamışdır. Bütün bunların izahını verərkən formal məntiqin təfəkkürün elementar forma və qanunları haqqında elm olduğunu inkar etməmiş, əksinə, məntiqi gerçəkliyin mahiyyəti haqqında nəzəriyyə adlandırmışdır.

Bu əsərində Hegel tez-tez Kanta müraciət etmiş, Kantın irəli sürdüyü ideyaları müzakirə etmişdir. "Kant fəlsəfəsində təfəkkürün özünü özündən müəyyənləşdirilməsi prinsipi yalnız formal olaraq irəli sürülür. Ancaq bu təfəkkürün özünü təyin etməsinin necə baş verdiyini və nə qədər uzağa getdiyini Kant göstərməmişdir" [3, s. 175]. Hegel "Məntiq elmi"nin "Tənqidi fəlsəfə" adlı bölümünü, demək olar ki, Kantın tənqidinə həsr etmişdir.

"Fəlsəfə elmləri ensiklopediyası"nın ikinci hissəsini təşkil edən "Təbiət fəlsəfəsi" özündə Hegelin natur-fəlsəfi baxışlarını əks etdirir. Hegel bu əsərində qarşısına iki məqsəd qoyduğunu qeyd etmişdir: fəlsəfədə mövcud olan metafizik təfəkkür üslubunu inkar edərək, təbiətşünaslığa dialektik ideyalar gətirmək və təbii-elmi biliklər əsasında təbiəti bütöv və inkişaf halında təsvir etmək. "Məntiq elmi" əsərini "Fikrin münasibətləri", "Mahiyyət haqqında təlim" və "Anlayış haqqında təlim" adı altında üç hissəyə bölən Hegel bu prinsipinə sadıq qalaraq "Təbiət fəlsəfəsi"ni və "Ruh fəlsəfəsi"ni də üç hissəyə ayırmışdır. Öz dövrünün bütün fundamental təbii-elmi nəzəriyyələrini birləşdirən və ona dialektik məzmun yükləyən Hegel "Təbiət fəlsəfəsi"ni "Mexanika", "Fizika" və "Üzvi fizika" adı altında qruplaşdırmışdır. Hegel "Mexanika" bölməsində məkan və zaman anlayışlarını birləşdirərkən Eynşteynin sonralar

irəli sürəcəyi nisbilik nəzəriyyəsinin təməlini qoymuşdur. Bu bölmədə materiya və hərəkət anlayışlarının təhlilinə də təsadüf olunur.

“Təbiət fəlsəfəsi”nin ikinci hissəsini təşkil edən “Fizika” bölməsində işıq, səs, istilik, səma cisimləri, kimyəvi proseslər və onlar arasında olan əlaqələr araşdırılır, bütün fiziki və kimyəvi proseslərin izahına səy göstərilir. Hegel bunları izah edərkən hamısının “mütləq ideya”nın, “dünya ruhu”nun təzahürü olduğunu isbat etməyə çalışır. “Təbiət fəlsəfəsi”ndə dərin fərziyyələrlə yanaşı, əsassız ideyalar, fantastik fikirlər də özünə yer tapmışdır.

“Təbiət fəlsəfəsi”nin son bölümü “Üzvi fizika” adlandırılrsa da, burada əsasən, bitki və heyvan orqanizmlərindən, fiziki coğrafiyadan bəhs olunur, biologiya və zoologiya məsələlərinə geniş yer verilir, təbiətdə baş verən geoloji proseslər izah olunur. Kimya və coğrafiya mövzularına da rast gəlmək mümkündür.

Öz idealist dialektikasını natur-fəlsəfəyə də tətbiq edən Hegel təbiətin “ideyanın varlıq forması” olduğunu bildirir. Metafizik ənənələrlə əlaqəni kəsməyə çağıran filosof dialektik prinsip və kateqoriyaların təbiətşünaslıqda da istifadə olunmasını məsləhət görür. “Hegel fəlsəfədə metafizik təfəkkür üslubunun hakim olduğu bir zamanda təbiətşünaslığa dialektik ideyalar gətirdi” [4, s. 49].

Hegel təbiətdə müxtəlif və çoxlu ziddiyyətlərin həyatın mənbəyi olduğunu qeyd etmişdir, ziddiyyətsiz həyatın mövcudluğunu gülünc hadisə adlandırmışdır. Ziddiyyətlərin sonunda yaranan inkişaf ideyası sonralar Ç.Layel və Ç.Darvin tərəfindən faktlarla işıqlandırılmışdır.

Hegelin yaratdığı “mütləq ideya”, “dünya ruhu” və ya “dünya zəkası” anlayışlarının fəaliyyəti, mahiyyəti öz-özünü dərk etməkdən ibarətdir. Bu dərkətmə üç mərhələdən keçir:

- 1) ideyanın “xalis təfəkkür stixiyasında”, özəl aləmində inkişaf etməsi - Məntiq.
- 2) ideyanın təbiət, yəni “özgə varlıq” formasında inkişafı - Təbiət fəlsəfəsi.
- 3) ideyanın ruhda, tarixdə və təfəkkürdə inkişafı - Ruh fəlsəfəsi.

Əgər ideyanın mahiyyəti məntiqlə əlaqəli kateqoriyalar sistemində təzahür edirdisə, təbiətdə isə təbiətin ruhi mahiyyətini təşkil edən kateqoriyalarda aşkar olunur və sonda ideya yenidən özünə qayıdır. İdeya “özgə varlıq” formasında olarkən həmin “özgə varlıq”, yəni təbiət inkişaf etmir, təbiətin xarici təzahürü olan məntiq kateqoriyaları bir mərhələdən başqa bir mərhələyə dialektik surətdə meyl edir.

“Fəlsəfə elmləri ensiklopediyası”nın üçüncü və son bölümünü təşkil edən “Ruh fəlsəfəsi” “Subyektiv ruh”, “Obyektiv ruh” və “Mütləq ruh” adlı bölümlərdən ibarətdir. Burada “mütləq ruh” dialektik inkişafın son mərhələsinə çatır, təbiətin idrakından sonra özünə qayıdır. Özündə yaranmış özgələşməni inkar edərək özünə dönüş yolunu başa vurur. Bütün proseslərin təfəkkürə söykəndiyini iddia edən Hegel ruh fəlsəfəsində bəşəriyyətin düşüncə tarixinin təhlilini verir. Ümumdünya tarixinin son mərhələsində fərdi və ictimai şüur özünüdərk mərhələsinə qədəm qoyur.

“Ruh fəlsəfəsi”nin “Subyektiv ruh” bölümündə psixoloji terminlər, “Obyektiv ruh” bölümündə hüquq və əxlaq məsələləri, “Mütləq ruh” bölümündə incəsənət, din və fəlsəfə məsələləri müzakirə olunur. “Subyektiv ruh” bölümündə ayrı-ayrı xalqların xarakterini də verən Hegel ümumdünya tarixinin üç hissədən ibarət olduğunu qeyd edir: 1. Şərqi dövrü; 2. Antik dövr; 3. Alman dövrü.

Bunları mənəvi mahiyyətin dərkinə görə sıralayan Hegel azadlığın dərkinin vacibliyini vurğulayır. Azadlığın insani mahiyyəti olduğunu və Şərqlə dünyasında heç kimin azad olmadığını, alman və xristian dünyasında isə hamının azad olduğunu iddia edir. Alman xalqının müsbət xarakterləri haqqında uzun-uzun danışan filosof Şərqlə xalqlarına etinasız münasibət bəsləyir, onları ən aşağı səviyyədə xarakterizə edir.

Hegel "Fəlsəfə elmləri ensiklopediyası"nda təfəkkürün və varlığın eyni olması, maddi dünyanın öz inkişafının nəticəsi və daim inkişafda olması kimi müddəalarının geniş surətdə izahını vermişdir. Onun fikrincə, təbiət və cəmiyyətin əsasında duran predmet və hadisələrin inkişafını, rəngarəngliyini şərtləndirən mənəvi, mütləq və zəkali bir başlanğıc vardır. Daim fəaliyyətdə olan bu başlanğıc, yəni "mütləq ruh" ilkin əsas kimi "özünü inkişaf" halındadır.

Hegel "Din fəlsəfəsi"ndə "Allah" anlayışının izahını verərkən qeyd edir ki, onun var olmasının sübuta ehtiyacı vardır, hər hansı bir fikrin, varlığın sübutuna çalışmaq isə məntiqin predmetinə aiddir. Allahın ən ümumi olduğunu göstərən Hegel apardığı məntiqi araşdırmaların sonunda "Ən ümuminin fəaliyyəti yalnız təfəkkürdür" fikrinə gəlir.

Hegel din fəlsəfəsinə həsr etdiyi olduqca geniş həcmli əsərində dini dünyagörüşləri haqqında məlumat verərkən ilk növbədə Şərqlə yaranmış dini ideologiyaların mənşəyi barədə öz fikirlərini bildirir. Bu zaman o, fəlsəfə tarixçisi mövqeyindən çıxış edərək Yəhudilik, Buddizm, Brahmanizm, Qədim Misir dinləri, Çin dinləri və İslam dini haqqında önəmli bilgiler verir.

Lakin Hegel Şərqlə fəlsəfi fikrinə elə də ciddi münasibət göstərməmiş, Şərqlə dünyagörüşünü, Şərqlə fəlsəfəsinə primitiv hesab etmiş, fəlsəfənin Qərbdən başladığını vurğulamışdır. "Hegel Şərqlə təfəkkürünü fəlsəfi fikrin aşağı səviyyəsi sayırdı. O göstərirdi ki, Şərqlə xalqlarının fəlsəfəsi müşahidə mərhələsindədir, ona görə də layiqli bir şey verə bilməmişdir" [5, s. 43].

Filosof ən ümumi ilə təfəkkürü vəhdətdə götürərək, ən ümuminin təfəkkür üçün mövcud olduğunu, təfəkkürün fəaliyyətinin də ən ümuminin dərki olduğunu göstərmişdir. Hegelin yaratdığı "təfəkkür sferası"na Allah haqqındakı düşüncələrin sonunda gedib çatmaq olar, çünki bu sfera ən ali sferadır. Ən ümumi olan Allahla təfəkkür arasında fərq də mövcuddur. Bu fərq təfəkkürün ən ümuminin dərki zamanı ən ümuminin tək və mütləq olmasından doğur.

Hegelin cəmiyyət, dövlət və hüquq haqqındakı fikirləri də diqqət mərkəzindən xali deyildir. O, "Hüquq fəlsəfəsi" əsərində vətəndaş cəmiyyətinin dövlətdən əvvəl mövcud olması fikrini irəli sürmüşdür. Vətəndaş cəmiyyətindəki sosial ziddiyyətlərin əsas səbəbini fərdlər və onların mənafeələrinin toqquşmasında görmüşdür. Dövlət qaydalarının müxtəlif olmasını da cəmiyyətdəki ziddiyyətlərlə əlaqələndirmişdir.

Siyasi baxışlarının yer aldığı bu əsərdə o, konstitusiyalı monarxiyanın ən mükəmməl dövlət quruluşu olduğu fikrini dəfələrlə vurğulamış və bu fikrin doğruluğunu müdafiə etmişdir. "Hegelə görə, dövlət şəxsi azadlıqları və mülkiyyəti qorumaq üçün yaradılmayıb. Dövlət vasitə deyil, məqsəddir, Allahın dünya üzərində gərdisidir" [6, s. 97].

"Tarix fəlsəfəsi" əsərində isə ayrı-ayrı xalqların xarakterlərinin, psixoloji keyfiyyətlərinin yaranmasında coğrafi mühitin təsirindən söz açılır. Tarix fəlsəfəsinin insan zəkasının tam təntənəsi olduğundan danışılır. Qeyd edilir ki, tarixdə inkişaf müəyyən mərhələlər üzrə gedir, bu da əsasən mütləq ruh və ideyanın davamlı inkişafından ibarətdir. Tarixə nikbin nəzərlərlə

baxan Hegel göstərir ki, tarix azadlığın inkişafıdır, bu inkişafın sonunda hamı öz azadlığını dərk edəcəkdir. “Dünya ruhunun ağıllı, zəruri təzahürü olan ümumdünya tarixinin əsas və son qayəsi ruhun azadlığını dərk etməsi, anlamasıdır”.

Filosofa görə, tarixin mənası təsadüfi hadisələrdən ibarət deyildir və qanunauyğun mahiyyət kəsb edir. Tarix substansional (təməl, bazis) xarakterə malikdir və bu substansionallığın əsasında “sonsuz qüdrətə malik olan zəka” durur. Bütün tarixi proseslər bütövlük təşkil edir, “mütləq ruhun” “yaşayış yerini” dəyişməsi məsələsi ortaya çıxır. Əvvəllər Şərqi ölkələrində olan “mütləq ruh” Yunanıstan və Romadan sonra Prussiya dövlətində bərqərar olmuşdur. Hegel “Tarix fəlsəfəsi” əsərində əsas Herder tərəfindən qoyulan tarixsizm, yəni tarixin məna nəzəriyyəsini inkişaf etdirməyə cəhd göstərmiş və bir sıra maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür.

Tarix fəlsəfəsi haqqında Hegelin söylədiyi fikirlər tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Heç də təsadüfi deyildir ki, Hegeldən sonra yaşamış Avropalı filosoflar tarix fəlsəfəsinin üç hissəyə bölünməsinə belə Hegelin adı ilə əlaqələndirmişlər: Hegeləqədərki dövr; Hegel dövrü; Hegeldən sonrakı dövr.

Hegel qeyd edirdi ki, biz tarixi bərqərar olmuş sistem kimi qavramalıyıq və tarixdən yalnız müsbət cəhətləri götürməliyik. Filosofun nöqtəyi-nəzərinə, tarixin əsas əlamətlərindən biri məhz onda böyük faciələrin yaşanmasıdır.

Əgər tarixi tədqiqatların başlanğıcında hansı fəvqəltəbii qüvvənin durduğu sualına cavab olaraq monoteist dinlər Allahı, Platon “ideyalar aləmi”ni irəli sürürdüsə, Hegel bu qüvvənin “mütləq ideya” olduğunu vurğulamışdır. “Hegel qeyd edirdi ki, Allah əslində öz-özünü inkişaf etdirən bir aləmdir ki, burada insan öz fəaliyyəti ilə idealı reala çevirir” [7, s. 376].

“Fəlsəfə tarixinə dair mühazirələr” və ya “Fəlsəfə tarixi” əsərində filosof öz dövrünə qədər yazılmış fəlsəfi əsərləri nəzərdən keçirmiş, əsasən antik dövr filosofları haqqında məlumat vermişdir. İlk dəfə o, fəlsəfə tarixinə bir tədqiqatçı kimi obyektiv qiymət vermiş, fəlsəfi təlimlərin bir-birinə qarşı qoyulması, əks tərəflərin qarşılaşdırılması fikri ilə razı olmamışdır. Fəlsəfə tarixini fəlsəfi düşüncələrin, biliklərin inkişafı kimi nəzərdən keçirmişdir.

O bu əsərində Şərqi dünyası adı altında verilən başlıqda Hindistan, Çin və İrani eyni cərgədə götürmüşdür. Bu ölkələr arasında hind təfəkkürünə daha çox üstünlük verən Hegel Hindistanı sehri, mistik məkan kimi xarakterizə etmişdir. “Çin kimi Hindistan da antik olmaqla yanaşı, bugünkü günü özündə əks etdirsə də, öz daxili dünyasındakı yetkinliyə mükəmməl formada çatmışdır. Hindistan hər zaman xəyalların ilham qaynağı və bizə hələ də sehri bir dünya, pərilik bir diyar kimi görünür” [8, s. 1]. Hegel tilsimli ölkə deyə adlandırdığı Hindistanın tilsimindən özü də ayrılı bilmir, hind fəlsəfə tarixi haqqında yetərli məlumat verir, kastalar, brahmanlar və hind adət-ənənələri haqqında söhbət açır.

Əgər biz fəlsəfə tarixinə diqqətlə nəzər yetirsək, Şərqi-Qərbi fəlsəfi ənənələrinin komparativist, yəni müqayisəli təhlilinin yaranmasında Hegelin oynadığı rolun təkzibinin qeyri-mümkün olduğunu görürük. Avropamərkəzçiliyin yaranmasına səbəb olan Hegelin Şərqi fəlsəfəsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə irəli sürdüyü ideyalar mübahisə doğurmaya bilməzdi. Ümumdünya tarixini “ümumdünya məhkəməsi” adlandıran Hegelə görə Qədim Şərqi dünya ruhunun hələ ilkin mərhələsidir, yəni körpəlik çağıdır. “Beləliklə, ümumdünya tarixi Şərqi-Qərbi doğru istiqamət götürür; lakin tarixi inkişaf prosesində Şərqi öz məşrutu ilə hərəkət

edərək lazımi mənzilə yetişə bilməmişdir. Qərbi və Şərqi bir çox əlamət və keyfiyyətlərinə görə müqayisə edən dahi filosof Şərqin despotizmə meyilli olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir.

Hegel göstərirdi ki, şərqli xarakterində zahirən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən iki cəhət birləşmişdir: hamının (bütün ondan asılı olanların) üzərində hökm etmək ehtirası və özünün asılı olduğu adama kölə etiqadı. Hegel öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün bir çox Şərq xalqlarının həyat tərzindən misallar da gətirirdi...” [9, s. 1]

Şərqdə azadlıq məhdud səviyyədə özünə yer tapmışdır, məhkumluğun, ənənəviçiliyin və fərdiyyətsizliyin adı Hegelə görə, Şərkdir. Burada Şərq ayrıca olaraq nə iqtisadi kateqoriya, nə də coğrafi termindir. Bu göstəricilərlə Şərqin əlaqəsi olsa belə, burada Şərq yalnızca insanın dünyaya baxışlar sistemi kimi nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan, Şərqə Qərbin bəzi bölgələrində və ya bəzi təbəqələrində də rast gəlmək mümkündür. Yəni onlar da bu mənada şərqli ola bilər, şərqli dünyagörüşü ilə düşüncülər. Digər tərəfdən, iqtisadi və coğrafi mənada Şərqin özündə də Qərbin aşılıb formasına rast gəlinə bilər.

Lakin filosof birmənalı olaraq Şərqə laqeyd münasibət bəsləyə bilməzdi, çünki özünün də qeyd etdiyi kimi, ümumdünya tarixi öz inkişaf stimulatorunu məhz Şərqdən götürmüşdü. “Sonralar Avropanın dahi filosofu Hegel etirafı yazacaq: “Biz Şərqdən gəlirik; ümumdünya tarixi Asiyadan Avropaya hərəkət edib... Şərqin ilkin şərti və zəmini ailəyə əsaslanan milliləkdir” [10, s. 1].

Şərqlə Qərbi dəfələrlə qarşılaşdıran Hegel qeyd edirdi ki, Şərq şüuru Qərb şüuruna nisbətən daha poetik səciyyə daşıyır. Filosof bu nisbəti xarakterizə edərkən yunan xalqının Qərb xalqları içərisində istisna təşkil etdiyini vurğulayır.

Mədəniyyətə gəldikdə isə Hegel deyirdi ki, Şərq mədəniyyəti Tac-Mahal kimi misilsiz böyük incilər yarada bilər. Lakin Şərq mədəniyyəti əsl mədəniyyət yarada bilməz. Bunu Hegel onunla xarakterizə edirdi ki, Şərqdə yalnız bir şəxs öz azadlığını dərk edir, bir nəfər azaddır, o isə despotdur, hökmdardır.

Hegel incəsənətin özünün də üç sahəyə bölündüyü fikrini irəli sürür: simvolik, klassik və romantik incəsənət. Simvolik incəsənətin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti yaradılanların ideyaya uyğun gəlməməsidir, burada incəsənət məqsəddən kənar bir hal daşıyır. Hegelə görə, incəsənətin nəzəri formada inkişafının ilkin təzahürü olan simvolik incəsənət Şərq mədəniyyətində, xüsusilə də qədim Hind, İran və Misir incəsənətində özünə yer tapmışdır.

Xristianlıq barəsində mühazirələrə qulaq asaraq böyüyən Hegel İslam dininə, onun fəlsəfəsinə də laqeyd münasibət bəsləyirdi və qeyd edirdi ki, İslam artıq çoxdan tarixi səhnədən çıxmış, Şərq ətalətinə, aramlığına qayıtmışdır. Lakin sonralar İslam aləmində baş verən proseslər Hegelin bu mövzuda səhv etdiyini göstərir.

Hegel din, həqiqət barəsində söhbət açarkən qeyd edirdi ki, əsl həqiqət yalnız və yalnız konkret bir şey olmalıdır. Həqiqətin konkretliyinə dair bir çox misallar gətirən filosof bu nöqtəyi-nəzərdən Xristianlığı digər dinlərdən üstün tutmuş, əsasən Şərqdə özünə vüsət tapan Yəhudilik və İslamın əsl mahiyyətini xarakterizə edə bilməmişdir. Yəhudilik və İslam kimi Şərq dinlərində Tanrı ideyası mücərrəd mahiyyət kəsb edir, bu mahiyyətdə konkretlik çalarları müşahidə olunmur. Xristianlıqda isə Yəhudilik və İslamdan fərqli olaraq, İsa Məsih obrazı bu mücərrəd Tanrıya konkret bir “görünüş” əta edir. Hegel elə hesab edirdi ki, mücərrəd

Tanrı obrazı qarşısında Şərq insanı zəngin ilahi duyğulardan məhrum olur, bu ilahi duyğular yalnız xristian dünyası üçün nəzərdə tutulmuşdur. Çünki onlar ilahi duyumu konkret olaraq İsa peyğəmbərin obrazı qarşısında hiss edə bilirlər.

Bunlarla yanaşı, Hegel “Estetikaya dair müəhazirələr” əsərində estetikani sistemli şəkildə araşdırmış, tarixilik və ziddiyyət prinsipini burada da tətbiq etmişdir. Onun fikrincə, incəsənət mütləq ruhun aşağı forması olmaqla, dinin tələbatından irəli gəlmişdir. O, romantik və klassik incəsənətə üstünlük verərək, bu incəsənətin dinə və fəlsəfəyə yaxın olduğu qənaətinə gəlmişdir. “Öncə Klassik sənət Simvolik sənəti inkar edir, sonra Romantik sənət Klassik sənəti. Və bu zaman Simvolik sənətdən Ruhun sonsuzluğunu götürüb, onu yeni yönümdə - Klassik sənətdən aldığı aydın konkretlikdə anlamağa başlayır” [11, s. 244]. Hegel incəsənəti mütləq ruhun dərk olunması forması hesab edir və incəsənətin mütləq ruhun qeyri-kamil forması olduğu qənaətinə gəlir.

Estetik şüur haqqında Hegelin söylədiyi fikirlər də tədqiqatçılarda maraq doğurur. “Bütün ideyaları əhatə edən ali zəka məqamı estetik şüurdur. Həqiqət və fayda dogma tellərlə ancaq gözəllikdə birləşir” [12, s. 113].

Göründüyü kimi, Hegel öz yaradıcılığında dövrünün bütün elmi-fəlsəfi məsələlərinə toxunmuş, bunları obyektiv idealist dialektika mövqeyindən şərh etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 9-cu cild. Bakı: 1986.
2. Yeni rehber ansiklopedi, 8. cilt. İstanbul: 1993.
3. Hegel G.V.F. Məntiq elmi. Bakı: Təfəkkür Universiteti nəşriyyatı, 2005.
4. Məmmədov Ə., Bəşirov R. Müasir təbiətşünaslığa konseptual yanaşma. Bakı: Elm, 2001.
5. Zeynalov M. Fəlsəfə tarixi. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2001.
6. Nicat Ə. Dünya fəlsəfi irsindən yarpaqlar. Bakı: 1991.
7. Abbasova Q., Hacıyev Z. Sosial fəlsəfə. Bakı: Ayna Mətbu evi, 2001.
8. <http://blog.milliyet.com.tr/hint-dunyasinda-hegel-ve-cemil-meric-bulusmasi/Blog/?BlogNo=230499>
9. <http://anl.az/down/meqale/merkez/2011/may/173189.htm> / F.Mustafa. Qloballaşma və mədəniyyət.
10. N.Şəmsizadə. Azərbaycançılıq dünya azərbaycanlılarının milli ideologiyasıdır / “Xalq qəzeti” 10 aprel 2006-cı il.
11. Mehdi N. Fəlsəfə tarixində fəlsəfə. Bakı: 2005.
12. Xəlilov S. Fəlsəfə: Tarix və müasirlik (fəlsəfi komparativistika). Bakı: 2006.

Рагим Гасанов

ГЕОРГ ВИЛЬГЕЛЬМ ФРИДРИХ ГЕГЕЛЬ КАК ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ОБЪЕКТИВНОГО ИДЕАЛИЗМА

АННОТАЦИЯ

Объективный идеализм Гегеля отличается от объективного идеализма других представителей этого направления по многим параметрам. Гегель считает, что в основе начала всех существ лежит теория “абсолютной идеи”, то есть духовным началом всех природных явлений, общественных событий, которые происходят вне нашего сознания, вне зависимости от человеческого вмешательства является теория “абсолютной идеи”. Таким образом, он свел философию объективного идеализма к философии абсолютной идеи.

Rahim Hasanov

GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL AS A REPRESENTATIVE OF OBJECTIVE IDEALISM

ABSTRACT

Hegel's objective idealism differs from the objective idealism of other representatives of this direction by many parameters. Hegel believes that the basis for the beginning of all things is the theory of «Absolute Idea», that is the spiritual principle of all natural phenomena, social events that take place outside of our consciousness regardless of human intervention is the theory of «Absolute Idea.» Thus, he brought the philosophy of objective idealism in the philosophy of the Absolute Idea.

ŞEYXÜLİSLAM ALLAHŞÜKÜR PAŞAZADƏNİN İCTİMAİ FƏALİYYƏTİ

Əlirza QAFAROV,

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına

Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı

AÇAR SÖZLƏR: *Allahşükür Paşazadə, ictimai fəaliyyət, din, müstəqillik, ədalət.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Аллахшукюр Пашазаде, социальная деятельность, религия, независимость, справедливость.*

KEYWORDS: *Allahshukur Pashazadeh, social activity, religion, independence, justice.*

İslam dünyasında böyük nüfuzu olan Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə fəaliyyətinin ilk günlərindən ancaq xalq üçün, onun rifahı üçün çalışmışdır. Şeyx həzrətləri istər sovetlər dönəmində, istərsə də müstəqilliyimizin bərpaı çağlarında dövlətçiliyimiz, müstəqilliyimiz üçün əlindən gələni əsirgəməmiş və bundan həmişə qürur duymuşdur. Onun ilk şeyxülislamlıq fəaliyyəti sovet rejiminin ən gərgin çağlarına düşdüyü üçün o bu siyasi hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olmuşdur. Bütün bu çətinliyə və gərginliklərə baxmayaraq, Şeyx həzrətləri həmişə əzmlə, ləyaqətlə çalışmışdır. Dağılmaq qorxusu yaşayan Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi məhz onun öz nüfuzu və iradəsi sayəsində öz mahiyyətini dəyişmədi, hətta daha da genişlənərək və möhkəmlənərək regionun ən güclü dini idarəsi olan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə çevrildi” [1, s.210]. Həmin illərdə Şeyx həzrətləri bir çox beynəlxalq və ümumittifaq miqyaslı təşkilatda Rəyasət Heyətinin üzvü olan yeganə din xadimi kimi təmsil olunurdu. Bu mötəbər məclislərdən biri də Bakıda keçirilən Beynəlxalq İslam Konfransı idi. Konfransın əsas devizi “Müsəlmanlar sülh uğrunda mübarizədə” adlanırdı. Bu mötəbər məclisdə dünyanın bütün müsəlman ölkələrindən nümayəndələr iştirak edirdi. Konfransda dinlənən sülhməramlı məruzələrdən sonra Allahşükür Paşazadə öz çıxışında dünya müsəlmanlarının birliyi məsələsinə xüsusi diqqət çəkmişdi. Bu onu göstərirdi ki, İslam bayrağı altında birləşən dövlətlər dünya siyasətinin inkişafına çox böyük təsir göstərirlər. Bu mötəbər konfransın sədrliyinə yekdilliklə onun seçilməsi hər şeydən əvvəl onun ləyaqət və səviyyəsinə verilən qiymətin bariz təzahürü idi. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə hər zaman, hər yerdə öz xalqına, millətinə, dövlətinə olan sədaqətini nümayiş etdirmişdir. Xalqın da bütövlükdə öz dini rəhbərlərinə, xüsusilə də Şeyxülislama inamı xeyli artmışdı və ona özünün ayrılmaz hissəsi kimi baxırdı. Bu inam və sevgi SSRİ Ali Sovetinə seçkilərdə özünü göstərdi. Və təsadüfi deyil ki, 1989-cu ildə xalq deputatı seçilən ilk müsəlman din xadimi də məhz Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə olmuşdur. Bu onu göstərir ki, əsl din xadimləri doğma vətənə ləyaqətlə xidmət etməyi öz həyatlarının məqsədi saymışlar.

Azərbaycan xalqının ən ağır dövrlərində Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, milyonlarla soydaşlarımızın öz doğma yerlərindən, yurdlarından zorla didərgin

edildiyi, məcburi köçkün halına salındığı çağlarda “Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi üçün ən məsul və çətin günlər başlamışdı. Şeyxülislam həzrətləri münaqişənin həlli yolunu müqəddəs dinimizin göstərdiyi kimi sülhdə görürdü. Bu səbəbdən də o, regionda din xadimlərinin toplaşaraq sülh yaratmaları təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. 1988-ci ildə imzalanmış bəyannamədə din xadimləri mübahisənin sülh yolu ilə həll edilməsi, qan axıdılmasına yol verilməməsi barədə öhdəliklər götürdülər” [2, s. 50-51]. Bütün bunlara baxmayaraq, minlərlə soydaşlarımızın nəinki öz doğma torpaqlarından, hətta Ermənistandan qovulması və son ümidləri olan Azərbaycana axışması vəziyyəti bir qədər də çətinləşdirdi. Əlbəttə ki, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri bunlara biganə qala bilməzdi. O deyirdi ki, “Qədim Azərbaycan torpaqlarının hesabına özlərinə “həyat məskəni” ələ keçirmək istəyən qonşu respublikanın və onun xaricdəki havadarlarının mədəni aləmə yaraşmayan nalayiq cəhdlərini bütün xalqımız kimi biz də qətiyyətlə rədd edirik... xalqımız bunu yaxşı dərk edir və haqlı olaraq öz tələblərini irəli sürür... öz pozuculuq fəaliyyəti ilə xalqlar arasında süni dümənçilik toxumu səpənlər ciddi cəzalandırılmalıdır” [2, s. 53-54].

Məlumdur ki, o dövrdə bunun əksinə olaraq düşmən əqidəli, düşmən xislətli şəxslər cəzalanmaq əvəzinə, o zamankı respublika rəhbərliyi xalqa qarşı cəza tədbirləri tətbiq edərək etiraz səsini ucaldan, haqqı tələb edənlərə qarşı inzibati cəzalar verir, hətta işdən qovurdu. Xalqımızın ən ağır günlərində, mənfur düşmənlərimizin torpaqlarımıza təzavüz etdiyi və qırğınlar törətdiyi bir vaxtda, xüsusilə “1990-cı il 20 Yanvar hadisələrinin əsl mahiyyətini və xarakterini düzgün müəyyən edən və bu barədə mövqeyini açıq-aydın bildirən ilk bir neçə azərbaycanlı başbilənlərdən biri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə olmuşdur. Şeyxülislam həzrətlərinin özünün dediyi kimi, əgər törədilmiş dövlət cinayətinə Moskvadan ilk dəfə öz hiddət və etirazını bildirən, dünya ictimaiyyəti qarşısında imperiya xislətini ifşa edən Heydər Əliyev cənabları idisə, Azərbaycanda ilk etiraz səsini ucaldan o, olmuşdur...” [3, s.19]. Həqiqətən də, Ümummilli Liderimiz 20 Yanvar hadisələri ilə bağlı Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək baş verən hadisələri geniş təhlil etmiş, iki ildən artıq davam edən millətlərarası bu münaqişəyə son qoyulmadığını qeyd edərək, bunun başlıca səbəbini Ali partiya rəhbərliyinin düzgün, lazım səviyyədə iş aparmamağında görürdü. “Müdrək siyasətçi olan Heydər Əliyev hələ o vaxt 20 Yanvar hadisələrinin məhz Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş vermiş cinayətlərin məntiqi davamı olduğunu göstərmişdi. Moskva rəhbəri Mixail Qorbaçov isə 1990-cı ildə bu qanlı hadisəni təşkil etdikdən sonra elan etdi ki, Azərbaycanda İslam dövləti yaratmaq ideyası mövcuddur. Əslində, bu ideya ittifaq dövlətinin rəhbərliyi tərəfindən uydurulmuşdu. Onlar törətdikləri cinayətləri əsaslandırmaq üçün buna əl atmışdılar [2, s.60]. Təbii ki, törətdikləri qırğını, cinayəti üstlərindən atmaq üçün bu uydurulmuş, əsassız bəhanəyə həmişə haqq yolunu tutan müdrək bir din xadimi kimi Allahşükür Paşazadə öz münasibətini, kəskin etirazını bildirməyə bilməzdi. Onun 21 yanvar 1990-cı ildə SSRİ Ali Sovetinin sədri Mixail Qorbaçova göndərdiyi məktub beynəlxalq səviyyədə güclü əks-səda doğurmuşdu. Məktubda deyilirdi: “Bir dövlət başçısı kimi sizin imzanızla törədilən bu qanlı qırğına, bu dəhşətli cinayətə heç bir

bəraət ola bilməz. Qoşunların yeridilməsi üçün uydurulmuş bütün səbəbləri Azərbaycan xalqı nifrət və qətiyyətlə rədd edir. Həmin səbəblərdən biri də guya sovet dövləti üçün təhlükə sayılan qondarma “İslam faktoru”dur... Çox yaxşı bilirsiniz ki, diyarımızda baş verən hadisələrin ən ağır anlarında İslam ağıla və bütün məsələlərin dinc yolla həllinə çağırılmışdır. O dövlət ki imperiya hökmranlığı niyyəti ilə millətlərarası münasibətləri aradan qaldırmaq əvəzinə onu daha da qızıqdırır, öz ordusunu öz vətəndaşlarının qatilinə çevirir, insanlara layiqli həyat əvəzinə ölüm hüququ verir, belə bir dövlət ancaq nifrətə layiqdir. Siz bununla özünüzü bir siyasi xadim və bacarıqsız dövlət başçısı kimi rüsvay etdiniz...” [4, s.63-64].

Bu cəsarətlə yazılan məktub heç bir qorxu hiss etməyən Şeyxülislam həzrətlərinin ictimai-siyasi fəaliyyətində mühüm mərhələnin başlanğıcı idi. O dövrün faciəli, qanlı-qadalı günlərində Azərbaycanda baş verən hadisələr haqqında düzgün məlumatlar dünyaya, demək olar ki, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi vasitəsilə çatdırılırdı. Sonralar da Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə Azərbaycanın haqq işini bütün mötəbər məclislərdə, beynəlxalq toplantılarda bəyan etmiş, rəsmi və yaxud qeyri rəsmi görüşlərdə, hətta səfər etdiyi ölkələrdə və ziyarət etdiyi məkanlarda görüşdüyü səlahiyyətli şəxslərə həqiqətləri çatdırmağa çalışmışdır. Məhz Şeyxin ciddi söylərinin nəticəsində minlərlə insan Azərbaycanın üzləşdiyi, məruz qaldığı çətinliklərlə bağlı doğru məlumat ala bilmişdi.

1990-cı ilin qanlı Yanvar hadisəsi Azərbaycan tarixində sarsıdıcı iz qoyduğu kimi, Şeyxülislam həzrətlərini də xalqını sevən, onu öz mənliyi sayan bir din xadimi kimi sarsıtmışdı. “Ölkənin ağır günlərində xalqın önünə çıxaraq bütün ağırlığı çiyinlərinə götürən Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə bir ictimai lider, xalqın ürəyindəki sözlərin ifadəçisi və təcavüzə qarşı üsyan edən xalqın haqq səsiydi... faciə günlərində Şeyxülislam həzrətlərinin söylədiyi sözlər minlərin, milyonların ürəyində özünə yer tapdı. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə öz cəsarəti, qətiyyəti, elmi, fərasəti, müdrikliyi və ağılı ilə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin əvvəlki qüdrətini özünə qaytardı” [5, s. 129]. Ümummilli Lider Heydər Əliyev cənabları onun Azərbaycan dövlətinin suverenliyinin və respublika vətəndaşlarının vicdan azadlığının təmin olunmasında, beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsində xidmətlərinə görə 1994-cü ildə “Şöhrət” ordeni ilə təltif etmişdir. Həqiqətən, Qafqaz xalqlarının Ali Dini Şurasının sədri kimi gördüyü işlərin çox dəyərli və əhəmiyyətli olmasını Ulu Öndər Heydər Əliyev 1998-ci ildə Bakıda “Müasirlik və dini mənəvi dəyərlər” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda və Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayındakı nitqində də vurğulamışdı: “Çox məmnunam ki, Qafqaz xalqlarının Ali Dini Şurasına rəhbərlik edən əlahəzrət Şeyxülislam hacı Allahşükür Paşazadə ötən illərdə öz üzərinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetiribdir və beləliklə, sizin hörmət və izzətinizi qazanıbdir. Siz Allahşükür Paşazadəni tanıyırsınız, onun ali bir din xadimi kimi qəbul edirsiniz və indi onun rəhbərliyi ilə bu qurultay toplanıbdir” [3, s.23-24].

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan dövləti və xalqı qarşısında xüsusi xidmətlərinə görə Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin “İstiqlal” ordeni ilə təltif edilməsi ilə bağlı 1999-cu ildə Fərman imzalamışdır. Ulu Öndərimiz Şeyx həzrətlərinə

göndərdiyi təbrik məktubunda yazırdı: “Siz dini-ictimai xadim kimi beynəlxalq aləmdə də böyük nüfuza maliksiniz. Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, Qafqazda sülhün və əmin-amanlığın möhkəmləndirilməsi ilə bağlı fəaliyyətiniz təqdirəlayiqdir. Qurani-Kərimin təbliğ etdiyi haqq, ədalət və humanizm ideyaları İslam aləminin taleyüklü problemlərinin həlli yolunda atduğunuz addımlarda öz əksini tapmışdır”.

Ulu Öndərimizin göstərdiyi bu böyük etimad sonralar da Şeyxin bütün fəaliyyəti dövründə xalq üçün gördüyü xeyirxah işlərdə öz təsdiqini tapmışdı. Bu, eyni zamanda Allahşükür Paşazadənin dini fəaliyyəti ilə bərabər, ictimai fəaliyyətində də bariz əks olunurdu. “Çağdaş Azərbaycanda İslam mətbuatının banisi” adlandırılan Şeyx həzrətləri 1990-1994-cü illərdə təsis etdirdiyi, ictimai-dini fikir tariximizdə mühüm hadisə adlanan “İslam” qəzetinin elə ilk nömrəsində öz xeyir-duasını vermiş, qəzetin əsas qayəsini müəyyən edərək demişdir: “İslam” qəzeti xalqı İslamın çox zəngin mənəvi dəyərlərinə qovuşdurur, özünü dərinədən dərk etməkdə insana kömək göstərir, beləliklə də xalqa bilavasitə müraciət etməyə imkan tapırıq. İndi milli və mənəvi dirçəliş prosesi gedir. Bu prosesdə Allah kəlamının əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür. Millətin mənəvi dirçəlişində, möhkəm birliyində xeyirxah rol oynamaq “İslam” qəzetinin müqəddəs borcudur. Onun başlıca məqsədi yalnız xalqın mənafeyinə xidmət etmək, qarşıda bizi gözləyən çətin sınaqlarda onun haqq səsi, ağıllı məsləhətçisi və möhkəm dayağı olmaqdır” [3, s.32]. Şeyxülislam daima müxtəlif adda nəşr olunan qəzetlərə müsahibələr vermiş və həmişə məsələlərin həllinə dini-nöqtəyi cəhətdən yanaşaraq Qarabağ məsələsini önə çəkmişdir. 1991-ci ilin ilk aylarında “İslam” qəzetində dərc edilən “İslamda şəhidlik” məqaləsində vurğulayırdı ki, Vətən uğrunda ölənlər şəhidlik kimi uca və şərəfli bir ad qazanır. Sonralar da Şeyx həzrətləri şəhidliklə bağlı məqaləsində yazırdı ki, “Şəhidlik Allah bəndəsinə Allahın verdiyi nemət, lütfdür, bütün dünya nemətlərindən üstündür. Allah-Təala dünya həyatının fani ləzzətlərinə uyanların istəkləri ilə müqayisədə axirət savabı axtaran şəhidlərin dilədiklərinə üstünlük vermiş və Öz Kitabında bu həqiqəti açıqlamışdır” [6, s.45].

Şəhidliyi imanın ən yüksək zirvəsi adlandıran Şeyx qeyd edirdi ki, “şəhidlər Allahın onlara göndərdiyi imtahanı mərdliklə, fədakarlıqla çıxmışlar, axı yoxsulluq da, varlılıq da, xəstəlik də, sağlamlıq da, aclıq da, toxluq da, qorxu da, arxayınlıq da, ölüm də, həyat da Allahdandır. Allah-Təala bu bir-birinə zidd halları ona görə göndərir ki, Öz məxluqunun imanını, səbatını, tərərini yoxlasın...Şəhidlər ölmürlər, Qiyamət gününədək həqiqətdə diridirlər” [6, s.45].

Buna misal olaraq Qanlı 20 Yanvar hadisəsi zamanı, eləcə də Azərbaycan xalqının Ermənistan tərəfindən təcavüzlərə məruz qalması nəticəsində və illərdən bəri davam edən bu mübarizədə şəhid olanları göstərmək olar. Allahşükür Paşazadə əminliklə bildirir ki, insan əxlaqının ən gözəl nümunəsi olan şəhidlik ülvilik rəmzidir. Sonrakı illərdə də Şeyx 20 Yanvar faciəsinin ildönümünü ehtiramla yad edərkən qeyd edirdi ki, “bir millət olaraq şəhid olmuş həmvətənlərimizin ruhu qarşısında borcluyuq. Bu borc illərdən bəri ürəklərimizdə gəzdirdiyimiz vətəndaşlıq qürurunun və qan yaddaşımızın əyani

təzahürüdür. Bu, Azərbaycanın müstəqilliyi, dövlətçiliyimizin bərpası, torpaqlarımızın qaytarılması və imansız bir imperiyanın dağılması uğrunda mübarizənin ilk qurbanlarına – 20 Yanvar və Qarabağ müharibəsi şəhidlərinə, Allah-Təala nəzərində ən yüksək məqamlardan sayılan şəhidlik zirvəsinə ucalanlara sonsuz etiramımızdır” [7, s. 3].

Bu dövrdə baş verən hadisələri daha geniş xarakterizə edən Şeyxülislam doğru olaraq 20 Yanvar faciəsini xeyirlə-şərin, işıqla-zülmətin, azadlıqla-əsarətin, məhəbbətlə-nifrətin əbədi mübarizəsinin misilsiz nümunəsi adlandırır. O, bir daha vurğulayır ki, dörd il ərzində düzgün siyasi qiymətini ala bilməyən 20 Yanvar hadisələri sonralar məhz Ulu Öndərin hakimiyyətə yenidən qayıdışı dönməndə SSRİ dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi hərbi təcavüz aktı kimi siyasi qiymətini aldı. Heç bir mübarizənin qansız olmadığı kimi, bizim də mücadiləmizin çox təəssüflər olsun ki, qurbansız olmadığını söyləyən Şeyx həzrətləri bunun müqabilində dövlətçiliyimizi qoruyub saxladığımızı, yeni, daha gözəl Azərbaycan yaratdığımızı fəxrlə söyləyir.

Şeyxin ictimai-siyasi sahədə xidmətlərinin çevrəsi hüdudsuzdur. Onun təşəbbüsü ilə keçirilən bütün yığıncaqlarda, mərasimlərdə, konfranslarda xalqımızın mənafeyi qorunur, xalqa zidd əməllərin qarşısının alınmasında əməli tədbirlər görülür. “Müstəqilliyə qovuşduqdan sonra Azərbaycanda dini-mənəvi dəyərlərin dirçəlməsi istiqamətində görülən işlər, dövlətin dinə göstərdiyi qayğı rəğbətlə vurğulanmışdır”. Çünki mütəmadi olaraq Şeyxülislam müxtəlif mövzularda, o cümlədən “2003-cü ildə “Allahın lütfü, xalqın xilaskarı”, 2004-cü ildə “Qloballaşma və İslam”, 2005-ci ildə “Qloballaşan dünyada İslam”, 2006-cı ildə “Tolerantlığın örnəyi-Azərbaycan”, “İslamda dözümlülük” mövzularında keçirilən Beynəlxalq elmi konfransların təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı olmuşdur” [8, s.5]. 2008-ci ildə Berlində keçirilən “Azərbaycanda çoxsaylı dinlərin birgə yaşayışı: dini tolerantlıq və ictimai inkişaf” mövzusunda keçirilən konfransın da əsas liderlərindən biri Allahşükür Paşazadə olmuşdur. “Qafqazda İslamı xarakterizə edən xüsusiyyətlərin təqdimatı və siyasət üçün əhəmiyyəti: demokratik inkişaf və meyillər” mövzusunda məruzəsində böyük din xadimi demişdir: “İslam dünyasına qovuşan Azərbaycanda bütün xalqlar öz dini etiqadlarını, adət-ənənələrini zəmanəmizədək qoruyub saxlaya bilmişlər və onları inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlara malikdirlər” [9, s. 41]. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müxtəlif dinlərin rəhbərləri ilə yaxından əməkdaşlıq etdiyini vurğulayan QMİ sədri tədbirlərinə pravoslav, katolik, eləcə də yəhudi din xadimlərinin də dəvət olunduğunu, xristian və yəhudulərin tədbirlərində də QMİ-nin yaxından iştirak etdiyini bildirmişdir.

Allahşükür Paşazadə müxtəlif məzmunlu çıxışlarında həmişə Azərbaycan xalqının varlığına işıq saçan İslamı, onun özəlliklərini şərh edir: “İslam müsəlmanları insanlarla hikmətlə davranmağa və Allahın yoluna gözəl öyüd-nəsihətlə dəvət etməyə çağırır. Hər bir müsəlman öz əməllərində bu tövsiyələri əsas götürməli, radikal və zorakı meyillərdən uzaq olmalıdır” [10, s.46].

Şeyxin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, indi yaşadığımız müstəqillik dövründə müxtəlif dinlərə mənsub olan, öz dininə etiqad edən hər bir şəxsin vicdan azadlığı, öz məbədlərində dini ayin və mərasimlərinin sərbəst yerinə yetirmək haqqının

toxunulmazlığı, güclü tolerantlıq ənənələrinin təşəkkülü və inkişafı təmin edilmişdir. Əlbəttə, bu da danılmaz faktır ki, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanması və dini dözümlük ənənəsinin möhkəmləndirilməsində Qafqaz Müsəlmanlar İdarəsinin rolu böyükdür. Hələ o zaman Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev cənabları “İslam sivilizasiyası Qafqazda” beynəlxalq simpozumunda [9-11 dekabr 1998] dözümlülük barədə belə demişdir: “Azərbaycanda İslam dini ilə yanaşı, xristian dini də, yəhudi dini də əsrlər boyu yaşayıb və indi də yaşayır. Qafqazda da bu mənərə var. Hesab edirəm ki, insanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, o dinlərin bəzən kiməsə xoş gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar”.

“Qurani-Kərimin ayələrinə, Peyğəmbərin [s] hədislərinə, müsəlman alimlərinin əsərlərinə istinadən deyər bilərik ki, İslam dözümlülük konsepsiyasını müxtəlif dinlərin və etiqadların dinc yanaşı yaşama üsulu kimi başa düşür və təbliğ edir. Bu da onu göstərir ki, dini mərkəzlə sözü gedən icmalar arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq və dostluq əlaqələri hökm sürür və Azərbaycan dövləti bütövlükdə Qafqaz bölgəsində sülhün yaranması və qorunması istiqamətində fəaliyyətini davam etdirir. Şeyx həzrətləri bir daha vurğulayır ki, “nifrət, zor, təcavüz və terror dünya dinlərinin, o cümlədən İslamın müqəddəs hökmlərinə ziddir... Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyidir ki, ölkəmizin çoxəsrlək tarixi ərzində din və məzhəb zəminində hər hansı münəqişə baş verməmişdir. Azərbaycan cəmiyyəti Yaradana xoş gedən tolerantlıq və dinc yanaşı yaşamağı bacarır və bunun dəyərini çox gözəl bilir” [10, s.48-49].

Şeyxülislam böyük inamla bildirir ki, “Ulu Yaradanın xeyir-duası sayəsində dövlət və din liderlərinin, bütün sülhməramlı insanların birgə səyləri ilə bütün dünyada sülh, ədalət və rifahın təntənəsinin şahidi olacağıq” [10, s. 49]. O, hansı mərasimdə, hansı iclas və konfranslarda olur-olsun Azərbaycana bağlılığını, milli-mənəvi dəyərlərimizin inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəmədiyini öz saf əməlləri ilə sübut edir.

Təsadüfi deyil ki, bütün bunlar ölkə Prezidenti, möhtərəm İlham Əliyevin də nəzərindədir və o, çıxışlarının birində bunu xüsusi vurğulamışdır: “Şeyx həzrətləri nəinki Azərbaycanda, Qafqazda, dünya miqyasında din xadimi kimi böyük rəğbətə malik olan bir şəxsiyyətdir. Əlbəttə ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi bacarığı, Şeyx həzrətlərinin din aləmində bacarığı, dünyagörüşü, müasirliyi bugünkü Azərbaycanın reallıqlarını 1990-cı illərin ortalarında mümkün etmişdir. Azərbaycanda keçirilən çoxsaylı beynəlxalq forumlar, konfranslar, dinlərarası dialoqla, multikulturalizmlə, humanitar məsələlərlə bağlı forumlar, əlbəttə ki, ölkəmizi dünyaya nümunəvi ölkə kimi təqdim edir, eyni zamanda Azərbaycanda dinlərarası münasibətlərin gələcəkdə də sağlam şəkildə inkişaf etməsinə şərait yaradır. Bu gün din-dövlət münasibətləri, o cümlədən mənimlə Şeyx həzrətləri arasındakı münasibətlər dostluğa söykənir. Bir daha demək istəyirəm ki, Azərbaycanın inamlı, uğurlu inkişafı çox möhkəm təməl üzərində qurulubdur” [11, s.6-7].

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların vicdan azadlığının təmin olunmasında böyük xidmətlərinə görə Şeyxülislam Allahşükür

Paşazadənin “Şərəf” ordeni ilə təltif olunması ilə bağlı Sərəncam vermişdir. Dövlət başçımız “Dinlərarası dialoq: Qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru” Beynəlxalq konfransdakı çıxışında qeyd etmişdir ki, “Şeyx həzrətləri uzun illər öz praktiki işləri ilə, Azərbaycan xalqı qarşısında gördüyü işlərlə, çəkdiyi zəhmətlə ölkəmizin inkişafına dəyərli töhfəsini verir. Ağsaqqal sözü, dini rəhbərlərin sözləri hər zaman çox böyük əhəmiyyətə malik olubdur. Şeyx həzrətləri hətta çox çətin ideoloji çərçivələr içində həmişə öz ədalətli sözünü demişdir. Ölkəmiz üçün ən çətin anlarda o, birinci sıralarda idi. Müstəqilliyimizin ərəfəsində Azərbaycanda yaşanan çox ağır hadisələr zamanı Şeyx həzrətlərinin müdrik sözü, onun vətəndaş mövqeyi Azərbaycanı daha da böyük bələlərdən qurtara bilmişdir. Dini sahədə aparılan islahatlar və atılan addımlar Azərbaycanı hərtərəfli inkişaf etdirməyə imkan yaratdı” [12, s. 14-15].

Ardıcıl olaraq təşkil edilən möhtəşəm mərasimlərdə iştirak edən Şeyx bir çıxışında “Siyasətçilərin səhvini dini liderlər düzəldir” ifadəsini xüsusi vurğulayaraq dini liderlərin sülh və sabitlik tərəfdarları olduqlarını diqqətə çatdıraraq deyirdi: “Bu gün dünyada baş verən proseslər məni narahat edir, İslam dinindən onun özünə qarşı istifadə etməyə çalışırlar. Heç bir din xadimi müharibənin, qarşıdurmanın olmasını istəməz. Təəssüf ki, siyasətçilər fərqli düşüncülər. Xarici müdaxilə olmasa, hər bir dövlət öz işini normal qura bilər. Əksər hallarda xarici müdaxilə faciələrə səbəb olur, insanlar evindən qaçqın düşür, yaxınlarını itirirlər. Siyasətçilərin buraxdığı səhvləri isə din xadimləri düzəldir” [13, s.3].

İstər ölkə daxilində, istərsə də xaricində təşkil olunan beynəlxalq konfranslarda və yaxud digər mərasim və ziyafətlərdəki çıxışlarında Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə əsas amalıımızın dinc həyat tərzini yolunda mübarizə tərəfdarı olduğunu önə çəkir: “Biz Allahın bizə bəxş etdiyi müqəddəs nemətə- insan həyatına qəsd edənləri, millətlərarası və dinlərarası münaqişələri, miqrasiya və demokratik fəlakətləri planlaşdırənləri və həyata keçirənləri qınayırıq. Çünki bütün bunlar dünyada sülhü və sabitliyi təhlükə altına qoyur. Allah onların qeyri-insani hərəkətlərini heç zaman bağışlamayacaq... Biz dinə zidd ideyalardan qaynaqlanan terrorçu İŞİD təşkilatını, İslamı öz qərəzli maraqlarını həyata keçirmək üçün silaha çevirənləri qəti surətdə pisləyirik. Qəti deyə bilərəm ki, İŞİD İslamı parçalamaq məqsədilə düşmənlərin yaratdığı bir qurumdur” [14]. Məhz belə bir quruma, insanların həyatı üçün daima təhlükə yaradan bir təşkilata qarşı mübarizə bütün dünya xalqlarının ən ümdə vəzifəsi olmalıdır.

Şeyx həzrətləri Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi Elmi-Dini Şurasının və Qazılar Şurasının birgə toplantısında da çıxış edərkən Azərbaycanın digər ölkələrdən öz tolerantlığı və multikultural ənənələri ilə fərqləndiyini bir daha vurğulayaraq, ölkəmizdə dinə göstərilən xüsusi diqqət, qayğıdan danışmış və qeyd etmişdir ki, bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da sabitliyi, dövlətlə xalq arasında birliyi gözü götürməyən, bəzi müsəlman ölkələrində törətdiklərini burada həyata keçirmək istəyən qüvvələr mövcuddur və onlar həmişə oyaqdır. Ona görə də dindarlarımız, xüsusi ilə gənclərimiz bu məsələlərdə daha diqqətli olmalıdırlar, çünki başqa qüvvələrə xidmət etmək öz xalqına arxa çevirməkdir: “Müstəqil dövlətimizi qorumaq, onun yaratdığı sabitliyi

müdafiə etmək bir dindar, bir vətəndaş kimi bizim namus, qeyrət borcumuzdur” [15].

Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə istər dünyanın ən inkişaf etmiş müxtəlif ölkələrin səlahiyyətli nümayəndələri, səfirləri, ictimai-siyasi din xadimləri, axund və imamlar və eləcə də ictimaiyyət nümayəndələri ilə görüşərkən həmişə tarixən İslam aləminin ayrılmaz bir hissəsi olan Azərbaycanın, ötən əsrin 90-cı illərində müstəqillik qazanan, yalnız bu illərdən dini və milli mənəvi dəyərlərə sahib çıxan, bu gözəl diyarın uğurlu gələcəyinə böyük inamı olduğunu söyləmişdir.

Dövlət başçısı, Prezident İlham Əliyev cənablarının dediyi kimi, həqiqətən də, “Azərbaycan tolerantlıq örnəyidir”. Azərbaycanda başqa dinlərə mənsub insanların inanclarına hörmətlə yanaşılır. Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin ABŞ Konqresinə müraciətində çox doğru olaraq qeyd etmişdir ki, “Azərbaycanda din-dövlət münasibətlərinin inkişafında mühüm işlərin görülməsi, ənənəvi dini icmalar-müsəlman məscidləri, xristian pravoslav, katolik, alban udi kilsələri, yəhudi sinaqoqlarının fəaliyyət göstərməsi və öz dini ayinlərini bu gün də sərbəst şəkildə icra etmələri tolerantlığın ən bariz nümunəsidir, hətta Azərbaycana təcavüz edən Ermənistanın Bakının mərkəzində yerləşən kilsəsi də dövlət tərəfindən təmir və bərpa edilmiş, ona məxsus kitablar və atributlar qorunub saxlanılmışdır. Halbuki azərbaycanlıların erməni təcavüzkarları tərəfindən işğal edilmiş ərazilərində - Qarabağ və ətraf bölgələrdə məscidlərimiz, ziyarətgahlarımız, kilsələrimiz, qəbiristanlarımız erməni qəsbkarları tərəfindən xarabalıqlara çevrilmişdir” [16]. Şeyx həzrətləri bütün bu həqiqətlərdən, eləcə də ibadət imkanlarından məhrum olan Qarabağ dindarlarının pozulmuş haqları barədə konqresmenin hazırladığı sənəddə heç bir sözün deyilməməsinə çox təəssüf etdiyini açıqca bildirmişdir. Onu da vurğulamışdır ki, ölkəmizdə mövcud olan tolerantlıq sözdə deyil, əməldədir: “Biz heç zaman Azərbaycanda dini zəmində qarşıdurma yaşamamışıq və buna yol verməmişik. Bu tolerantlıq bizim ruhumuzda, qanımızda və Azərbaycan dövlətinin apardığı siyasətin tərkib hissəsidir” [16].

Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin nəinki ölkə daxilində, eləcə də beynəlxalq sahədə gördüyü ictimai və siyasi fəaliyyəti ölkə rəhbərliyi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, o ölkə rəhbərliyi və dünyanın böyük dövlətləri və dini qurumları tərəfindən ən yüksək adda olan ordenləri, medalları və fəxri adları ilə təltif edilmişdir. Bununla bərabər, onun təşəbbüsü ilə 2005-ci ildə “Şeyxülislam ordeni” təsis edilmişdir ki, bu ordenə ilk dəfə sülhün, tolerantlığın, mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması və inkişafı istiqamətində böyük xidmətlərinə görə Azərbaycan xalqının Ümummilliyə Lideri Heydər Əliyev cənabları layiq görülmüşdür.

Bütün səmavi dinlərin ardıcıllarının bir araya gəldiyi, qovuşduğu nadir məkanlardan biri olan müstəqil Azərbaycanda ictimai-siyasi və dini fəaliyyətini böyük uğurla davam etdirən Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə bu gün də ölkəsinə, xalqına böyük sevgi, məhəbbətlə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsgəndərov Anar, Mövləvi Adil. Şeyxülislamlığın tarixi. "Elm və təhsil", Bakı, 2016, 447 s.
2. İbayev Vəfəddin. "Qafqaz Müsəlmanları idarəsi və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi. "İrşad" islam araşdırmaları mərkəzi, Bakı, 1999, 243 s.
3. Əliyev Rafiq. "Şeyxülislam, İctimai xadim, Alim". – Bakı: "Əbilov, Zeynalov və oğulları", 1999, 100 s.
4. Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. SSRİ Ali Sovetinin Sədri Mixail Qorbaçova açıq məktub. *Dövlət və Din [İctimai fikir toplusu], №3 [4], dekabr, 2007*
5. Nurullayev Fuad. "Şeyxülislamıq zirvəsi: Hacı Allahşükür Paşazadə". Bakı, "Nurlar" nəşriyatı-Poliqrafiya Mərkəzi, 2014, 271 s.
6. Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. "İslamda şəhidlik fəlsəfəsi". Hikmət [Elmi araşdırmalar toplusu]. №10, 2007.
7. Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. Azərbaycan xalqının mənəvi ucalıq və dəyanət günü. "Haqqın nuru" qəzeti, 28 yanvar-fevral, 2011.
8. Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. Orden və medalları. Bakı, Qismət, 2010, 184 s. [şəkillərlə]
9. Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. "Qafqazda islamı xarakterizə edən xüsusiyyətlərin təqdimatı və siyasət üçün əhəmiyyəti: demokratik inkişaf və meyllər". *Dövlət və Din [İctimai fikir toplusu], №3 [7], sentyabr, 2008.*
10. Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. "Qafqazda islamı xarakterizə edən xüsusiyyətlər", *Dövlət və Din [İctimai fikir toplusu], №3 [7], sentyabr, 2008.*
11. Əliyev İlham [Prezident], "Dinlərarası dialoq: Qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru". Beynəlxalq Konfransda çıxışı., [06 noyabr 2009-cu il], "Şərəf və Şöhrətin zirvəsi" kitabında, "Qismət", 2009, 184 s.
12. Əliyev İlham [Prezident], Azərbaycanda multikulturalizm yaşayır, möhkəmlənir. *Dövlət və Din [İctimai fikir toplusu], №7, [36], 2015, Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla iş üzrə Dövlət Komitəsi.*
13. Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. "Siyasətçilərin səhvini dini liderlər düzəldir". "Haqqın nuru" qəzeti, 09-15 Oktyabr, 2015.
14. Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. "Terrorizmə qarşı mübarizə gücləndirilməlidir", "Haqqın nuru" qəzeti, 30 oktyabr-05 noyabr, 2015.
15. Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. "Müstəqil dövlətimizi qorumaq, onun yaratdığı sabitliyi müdafiə etmək bir dindar, bir vətəndaş kimi bizim namus, qeyrət borcumuzdur", "Haqqın nuru" qəzeti, 11-17 dekabr, 2015.
16. Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. "ABŞ Konqresinə müraciət, 25 dekabr, 2015, 07 yanvar, 2016.

Алирза Гафаров

СОЦИАЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ШЕЙХУЛИСЛАМА АЛЛАХШУКЮРА ПАШАЗАДЕ

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется социальная активность Шейхулислама Аллахшукюра Пашазаде в постсоветский период и период независимости. Здесь показано, что он всегда был защитником мира и с большим достоинством служил своему народу. Как мужественный религиозный лидер он всегда резко обращался с врагом, особенно с Михаилом Горбачевым, который был лидером Москвы и организовал кровавые январские события 1990 года. Вот почему Аллахшукюр Пашазаде описывается как голос правосудия народа. Великий лидер Гейдар Алиев высоко оценил его заслуги и наградил орденами. В статье также отмечается, что Шейхулислам Аллахшукюр Пашазаде, как большой религиозный лидер, с огромной любовью продолжает свою социальную деятельность ради независимости Азербайджана.

Alirza Gafarov

SHEYKHULISLAM ALLAHSHUKUR PASHAZADEH'S SOCIAL ACTIVITY

ABSTRACT

The article deals with Sheykhulislam Allahshukur Pashazadeh's social activity during the post-soviet and independence period. It is shown that he has always been the defender of peace and served his people with a great dignity. As a courageous religious leader he always said his sharp words for the enemy, especially for Mikhail Gorbachov who was the leader of Moscow, and organized the bloody January events in 1990. That is why Allahshukur Pashazadeh is described as a voice of justice of the people. The Great Leader Heydar Aliyev appreciated his services very high and rewarded him with orders. In the article also noted that Sheykhulislam Allahshukur Pashazadeh as a great religious leader continuous his social activity for the independence of Azerbaijan with great love.

ƏLYAZMA MƏTNLƏRDƏ ŞƏRQİN NÜFUZLU NAXÇIVAN ALİMLƏRİ

Səbuhi İBRAHİMOV,

*AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin
Əlyazmalar Fondunun şöbə müdiri,
dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
s.ibrahimov71@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *Şərq, Azərbaycan, Naxçıvan, əlyazma, nüfuzlu şəxslər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Восток, Азербайджан, Нахчыван, рукопись, влиятельные личности.*

KEY WORDS: *East, Azerbaijan, Nakhchivan, manuscript, influential persons.*

Məlumdur ki, azərbaycanlılar çox qədim və zəngin ədəbi-mədəni ənənələrə malik olan Şərq xalqlarındandır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev 1994-cü ildə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubiley ilə əlaqədar dövlət komissiyasının iclasında söylədiyi yekun sözündə bu barədə demişdir: "...biz daim çalışmışıq ki, Azərbaycan xalqını dünyaya daha yaxın tanıdaq. Bilsinlər ki, xalqımızın çoxəsrlik, zəngin tarixi, mədəniyyəti var. Bilsinlər ki, Azərbaycanın bugünkü mədəniyyəti dahi şəxsiyyətlərimizin yaratdığı və əsrlərdən-əslərə keçən mədəniyyətimizə, elmimizə, mənəviyyətimizə əsaslanır. Bu ona görə lazımdır ki, hamımıza məlum olan düşmən qüvvələr sübut etməyə çalışırlar ki, Azərbaycan xalqının zəngin tarixi olmamışdır, onun kökü yoxdur. Şübhəsiz ki, bu cəfəngiyatdır. Bəzən buna heç cavab vermək istəmirsən. Lakin xalqımıza düşmən olan, qəsd etmək istəyən dairələr, qüvvələr, bəzən də millətlər, respublikamızı parçalamaq, onun ərazisini qəsb etmək istəyənlər əvvəllər də çalışmışlar və indi də çalışırlar sübut etsinlər ki, guya Azərbaycan xalqı tarixi kökə malik olan bir xalq deyildir" [1, s. 94-95].

Odur ki, müsəlman aləminin tərkib hissəsi olan Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvanın zəngin keçmişi, mədəniyyətinin dərinliyi haqqında uzun tarixi dövr ərzində geniş araşdırmalar aparılmış, ölkəmizin İslam sivilizasiyasının inkişafına verdiyi əvəzsiz töhfələr sərgilənmişdir. Lakin Naxçıvanın bir çox görkəmli alimlərinin həyat və yaradıcılığı tam araşdırılmamış, onların illərlə yazdıqları əlyazma əsərləri haqqında məlumatlar əldə edilməmişdir. Təəssüf ki, Sovet hakimiyyəti dövründə milli mədəniyyətimizin bir parçası olan İslam dini tamamilə qadağan edilmiş, bəzi mütəfəkkirlərimizin yaradıcılığı ümumiyyətlə işıqlandırılmamışdır. Ölkəmiz yenidən müstəqilliyini bərqərar etdikdən və Ulu Öndər Heydər Əliyevin xalqın istəyi ilə siyasi hakimiyyətə qayıdırdından sonra digər sahələr kimi milli-mənəvi dəyərlərimizə sahib çıxmaq məsələsi də aktualıq qazanmışdır.

Azərbaycanın daş yaddaşından xəbər verən və özündə əski mədəniyyətin izlərini daşıyan

Naxçıvan əlyazmaları sübut edir ki, bu qədim bölgə zəngin tarixi keçmişə malikdir. Əlyazmaların toplanaraq araşdırılması hazırda günün ən aktual və atılacaq zəruri addımlarındandır. Ümummilli Liderin Naxçıvana göstərdiyi qayğı buna əyani misaldır. Ulu Öndərin 07 avqust 2002-ci il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi və Əlyazmalar Fondunun yaradılması məhz bu diqqət və qayğının nəticəsidir. Elmə, təhsilə böyük dəyər verən Heydər Əliyev deyirdi: “Azərbaycan Elmlər Akademiyasının keçdiyi şərəfli yol Azərbaycan xalqının tarixində böyük bir səhifədir. Çoxəsrlük tariximizdə böyük elmimiz, alimlərimiz olubdur. Ancaq Azərbaycan elmi heç vaxt bu qədər mütəşəkkil və bu qədər qüvvətli, güclü, çoxsahəli olmayıbdır. Müstəqil Azərbaycanın Elmlər Akademiyası bütün elmi potensialı özündə cəmləyərək, xalqımızın yaradıcılıq sahəsində nəyə qadir olduğunu dünyaya göstəribdir” [2].

Enişli-yoxuşlu tarixi keçmişə malik olan Azərbaycan ərazisində müxtəlif dövrlərdə 100-dən çox irili-xırdalı dövlətin qurulması, 365-dən artıq müxtəlif miqyaslı müharibələrin baş verməsi, 1813-cü ildə “Gülüstən”, 1828-ci ildə “Türkmənçay” müqavilələri ilə Vətənimizin iki hissəyə - Cənubi və Şimali Azərbaycana bölünməsi, 1918-1920-ci illərdə Şimali Azərbaycanda qurulmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin erməni xəyanəti və rus işğalı nəticəsində devrilməsi, Şimali Azərbaycanda dəfələrlə “əlifba” dəyişiklikləri edilməsi bugünkü Azərbaycan vətəndaşlarının 1400 illik tarix, ədəbiyyat və mədəniyyətimizlə tam ünsiyyət qura bilməmələrinə səbəb olmuş, sayısız-hesabsız ədəbi, elmi və tarixi şəxsiyyətlərimizin həyat və yaradıcılığı tam şəkildə öyrənilməmişdir. Bütün bunlar Əlyazmalar Fondunun qarşısında böyük vəzifələr qoymuşdur. Fəxarətlə deyə bilərik ki, yuxarıda sadaladıqlarımızla bağlı AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin Əlyazmalar Fondu fəaliyyətə başlayandan bu məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə ciddi cəhdlə çalışmışdır.

Naxçıvanın milli-mənəvi sərvəti olan qədim əlyazma mətnləri tarixin həqiqi yaddaş reallığını özündə əks etdirir və elmi baxımdan digər tapıntılardan fərqlənir. Onların araşdırılması milli-mənəvi, dini-əxlaqi, tarixi, ədəbi-fəlsəfi, coğrafi və regional baxımdan geniş bir sahəni əhatə etdiyindən böyük önəm daşıyır.

Qeyd edək ki, Araz çayı sahilində yerləşən qədim Naxçıvan diyarı özünün zəngin tarixi keçmişi ilə dünya mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz dahi şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. “Nəhr Araz Azərbaycandadır. Qayət bərk akar və içində böyük taşlar var, bəzi bəllüdür, bəzi degil. Ol səbəbdən gəmi anda yürüməz. Bu dəxi mübarək sudur, qər q olmuşların əksəri nicat bulmuşdur...” [3, s. 126b].

Naxçıvanın şəhər və kəndlərinin yerləşdiyi Araz çayı boyunca tarixin zəngin arxiv materialları gizlənmişdir. “İstər Osmanlı, istərsə də onlardan əvvəlki dövrlərin mənbələrində bu diyarın şəhərləri kimi Naxçıvan və Ordubadın adı qeyd edilir. XVI əsrin II yarısından etibarən şəhərlər sırasına Culfanın (Culha) əlavə olunduğu görünür. Doğrudur, Osmanlı narrativ mənbələrində Culfanın “qala” olduğu göstərilə də, 1590-cı il tarixli İrəvan əyalətinin və 1727-ci il tarixli Naxçıvan sancağının “müfəssəl dəftər”lərində Culfanın “kənd” (“qərye”) olduğu yazılmışdır” [4, s. 15].

Qiymətli əsər sayılan “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” qədim əhalinin mətanətliliyi, dəyanətliliyi, qeyrətindən xəbər verir. “Baxmayaraq ki, osmanlılar tərəfindən təqibə məruz

qalmış naxçıvanlılar tez bir zaman kəsiyində inkişaf etmiş və tərəqqiyə nail olmuşlar” [5, s. 127].

Xronoloji faktlarla ayrı-ayrı tarixi sənədlərin açılmasında istifadə edilən Naxçıvan əlyazma mətnlərinə nümunə olaraq, Elmira Seyidbəylinin “Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri” [6] adlı əsərini göstərmək mümkündür. Bundan başqa, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Şərqi nüfuzlu alimi Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Qürrətül-Əbsar” (Gözlərin nuru), “Dürrətül-Əbrar” (Söylənilməmiş inci sözlər), “Kəşkülün-Nur” (Nur qabı), “Məzahirun-Nur” (Nurların zahir olduğu yerlər) və “Səhabəd-Dümü” (Buludların göz yaşları) kimi böyük əhəmiyyətə malik olan əlyazma əsərlərinin adlarını çəkmə bilərik.

Naxçıvan ictimai mühitindən danışarkən görkəmli alim Bəxşayişi doktor Əqiqinin “Məfəxiri-Azərbaycan” (“Azərbaycanın fəxri”) adlı təzkirəsini vurğulamaq olar. Naxçıvanın ictimai xadimlərindən bəhs edən əsərdə nüfuzlu alim Ayətullah Şeyx Məhəmmədəli ibn Hacı Xudadad Naxçıvani haqqında geniş məlumat verilmişdir. Müəllif təzkirəsində Seyid Məhəmməd Mehdi İsfəhani Kaziminin “Əhsənül-vədiyyə” əsərindən nəql ilə yazır: “Ayətullah Şeyx Məhəmmədəli ibn Hacı Xudadad Naxçıvani hicri qəməri tarixi ilə XIV (XIX-XX; 1848-1914) əsrin fəzilətli fəqihlərindən biri olmuşdur. O, arif, fəqih, fazil (fəzilətli), hədis nəql edən və başqa-başqa elmlərə malik nüfuzlu insanlardan sayılırdı... O, Nəcəfi-Əşrəfdə Ayətullah Şərəbiyani, Fazil İrəvani, Şeyx Məhəmmədhəsən Kazimi və Hacı Mirzə Həbibullah Rəştidən davamlı olaraq dərs almış, mərhum İrəvaninin fiqh və üsul dərslərində mütəmadi iştirak etmişdir. Ayətullah Şərəbiyaninin vəfatından sonra onun əvəzindən şəri hökmlər verən Ayətullah Şeyx Məhəmmədəli ibn Hacı Xudadad Naxçıvani bütün Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan, Gürcüstan, İrəvan və digər müsəlman ölkələrinin mərcəyi-təqlidi (müctəhidi) olmuşdur” [7, s. 242].

Qeyd edək ki, ayətullah sözünün mənası “Allahın nişanəsi, din xadimlərinə verilən ləqəb” [8, s. 17], müctəhid sözünün mənası isə “Şiə aləmində dini qanunları, ehkamları təfsir və şərh edən baş ruhani” [8, s. 452] deməkdir.

Ayətullah Şeyx Məhəmmədəli ibn Hacı Xudadad Naxçıvaninin elmə marağı uşaqlıq illərindən başlamışdır: “On bir yaşında ikən Quran oxumağı öyrənmişdir. İbtidai təhsilini aldıqdan sonra müqəddəs məkanları ziyarət məqsədilə Nəcəfi-Əşrəfə səfər etmişdir” [9, s. 215].

Görünür, alimin elmə olan xüsusi marağı gələcək taleyində silinməz izlər qoyacaqmış. O, müxtəlif kitab və jurnallara maraq göstərərək, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, şəriətə aid bir çox qaynaqları kəşf edib üzə çıxarmışdır. Lakin alimin elmi mühacirət dövründəki fəaliyyət və yaradıcılığı müəyyən ideoloji-siyasi səbəblərdən geniş işıqlandırılmamışdır.

“Mərhum Kazimi onun əsərləri haqqında öz “Əhsənül-vədiyyə” əsərində yazaraq topluların adlarını bir-bir qeyd etmişdir: “Şeyx Ənsarinin 7 cildlik əsərinə haşiyə”, “Eyib bölməsinə haşiyə”, “Şəriət hökmlərinin şərh”, “Təharət bölməsində əvvəldən ta hamam suyuna qədər şərh”, “Vacibin müqəddiməsi adlı risaləsi”, “Ümumi deyimlər risaləsi”, “İctimaiyyətdə əmr və nəhy risaləsi”, “Əd-Duatül-Hüseyniyyə” ki, onun təşəbbüs göstərməsilə 1330-cu (m. 1910) ildə 192 səhifəlik kitab çap edilmişdir” [7, s. 242].

Bəxşayişi doktor Əqiqi “Məfaxiri-Azərbaycan” təzkirəsində belə qeyd edir: “Mocəmil-müəllifin” əsərinin sahibi yazır: Ayətullah Şeyx Məhəmmədəli ibn Hacı Xudadad Naxçıvani Azərbaycanın tanınmış alimlərindəndir. O, öz təhsilini Nəcəfi-Əşrəfdə almışdır və Şeyx Ənsarinin “Mətəcir” əsərinə haşiyə və “Dəatül-Hüseyniyyə” adlı təziyə əhkamları əsərlərinin müəllifi kimi xatırlanır. Kərbələdə vəfat edən alim Nəcəfi-Əşrəfdə dəfn olunmuşdur” [7, s. 242-243].

Müəllif daha sonra öz təzkirəsində Seyid Məhəmməd Mehdi İsfəhani Kaziminin “Əhsənül-vədiyyə” əsərindən dəlil gətirərək M.Naxçıvaninin vəfatı haqqında yazır: “O, 1334-cü (m. 1914) ildə cümə gecəsində, rəbiəs-səni ayının 17-də 66 yaşında Kərbələdə vəfat etmişdir. Onun cənazəsi Nəcəfi-Əşrəfə aparılaraq “İmran” məscidinə birləşən hücrədə “Mürtəzəvi” səhnəsində basdırılmışdır. Cənazənin dəfnində Kərbəla və Nəcəfdən olan saysız-hesabsız insanlar, ziyalılar və elm adamları iştirak etmişlər” [7, s. 242-243].

Təəssüf ki, alimin əlyazmaları hazırda əlimizdə yoxdur. Halbuki yuxarıda adı çəkilən əsərlər Naxçıvanın elmi tarixi üçün zəngin xəzinə sayılır.

Ayətullah Şeyx Məhəmmədəli ibn Hacı Xudadad Naxçıvaninin imanı, əxlaqı və insani keyfiyyətləri onun əsərlərinin adında da öz əksini tapmışdır. Zəmanəsinin tanınmış ziyalı kimi həmişə xalqına xidmət edən bu şəxsiyyət Nəcəfi-Əşrəf Universitetində işlədiyi zaman Azərbaycandan olan tələbələrə qayğı göstərmiş, yaxşı təhsil almaları üçün kömək etmişdir.

XIX-XX əsrin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Ayətullahül-üzma Şeyx Əbül-Qasim Ordubadi də daim öz saleh əməllərinə görə xatırlanır. “Naxçıvanın dövrünün fiqh elminə bələd müctəhidi, zəka sahibi, fəzilətli insanı, böyük təfəkkürə malik, güclü yaddaşlı, hafizəli, lətif ürəkli, səliqəli və gözəl əxlaq sahibi Ayətullahül-üzma Şeyx Əbül-Qasim Ordubadi kimi dəyərli ziyalı olmuşdur” [10, s. 86]. O, 1858-ci ildə Naxçıvanın gözəl guşəsi Ordubad şəhərində dünyaya göz açmışdır. 1870-ci ildə Təbrizdə dini savada yiyələnən ziyalı daha sonra İraqın Nəcəfi-Əşrəf şəhərində ali təhsil almışdır. Oxuduğu dövrdə Ayətullah Fazil İrəvani, Şeyx Məhəmməd Hüseyn Kazimi, Axund Xorasani kimi alimlərin elmindən kifayət qədər bəhrələnən ziyalı uzun illər boyu zəhmətə qatlaşıb yüksək elm sahibi olmaq arzusuna çatmışdır: “Tez bir zamanda o, oranın tanınmış müctəhidlərinin rəğbətini qazanmış və Ayətullah Şeyx Zeynal Abidin Mazandarani, Mövla Lütfullah Mazandarani, Şeyx Məhəmməd Taha Nəcəfi, Fazil Şərəbyani kimi alimlərin ictihad icazəsini almışdır” [7, s. 239].

Təhsil almaqla yanaşı, öz nəfsini saflaşdıran alim mənəvi, əxlaqi, ədəbi və pəhrizkarlıq yolunda çox çalışmış, əxlaqın tərbiyəvi üsullarını dərinlən öyrənmək məqsədilə böyük arif Ayətullah Molla Hüseyn Qulu Həmədaninin əxlaq dərslərindən bəhrələnmişdir.

Ə.Ordubadi təhsilini başa vurduqdan sonra 1891-ci ildə öz vəzifəsini yerinə yetirmək üçün vətənə qayıtmışdır. Çoxlu tələbə toplayan Ordubadi tədris etməyi əsas vəzifə sayaraq fəaliyyətə başlamışdır.

Bir çox şəhərləri gəzən alim sonradan Təbrizə getmiş və 1900-cü ilə qədər orada yaşamışdır. Nəcəfi-Əşrəf ilə əlaqəsini kəsməyən Ordubadi iki dəfə oraya qayıdaraq elmini daha da artırmışdır. Dövrünün tanınmış müctəhidlərindən olan Fazil Mamaqani və Fazil Şərəbyani vəfat etdikdən sonra Ayətullah Ordubadi mərcəyi-təqlid (müraciət olunan adam) olmuşdur.

Ayətullahül-üzma Şeyx Əbül-Qasim Ordubadi 1916-cı ildə “ikinci dəfə İmam Rza əleyhissalamın müqəddəs ziyarətinə gedərkən Həmədan şəhərində 60 yaşında dünyasını dəyişmiş və orada dəfn olunmuşdur. Bir neçə il keçdikdən sonra oğlu Ayətullah Ağamirzə Məhəmmədəli Ordubadinin köməkliyi ilə məzarı Nəcəfi-Əşrəf şəhərinə köçürülmüş və müqəddəs alimlər qəbiristanlığında torpağa tapşırılmışdır” [7, s. 240].

Görkəmli tədqiqatçı alim Seyid Məhəmməd Mehdi İsfəhani özünün “Əhsənül-vədiyyə” əsərində onun tərcümeyi-halından yazarkən deyir: “Şeyx Əbül-Qasim ibn Məhəmmədtəqi ibn Məhəmmədqasim Ordubadi böyük alim və müctəhid idi. Müxtəlif elmlərdə məharətli olmuşdur və çox ədəbli, əxlaqlıydı. Şəriət məsələlərinə ciddi yanaşır və mütalib etməkdə fərqlənirdi” [11, s. 234].

Yaqub Abbasov “İslam alimləri, dünyada tanınmış azərbaycanlı müctəhidlər, ayətullahlar – XVI-XX əsrlər” adlı təzkirəsində Ordubadidən aşağıdakı qiymətli əsərlərin yadigar qaldığını yazmışdır: “Minhəcür-Rida” (fiqh), “Mənasiki-Həcc”, “əş-Şühətü-saqibə”, “Qəbabun-nar fi rəddil-füccar”, “Minhacül-yəqin fi rəddil-hədayə”, “əş-Şəhabul-mubin fi ecazil-Quran”, “əs-Səhamun-nəfizə” (Babilərin rədd edilməsinə dair), “ən-Nəcmüs-sabiq fi nəqaisul-mənaqib”, “Üsulid-din” (Kəlam elminə dair), “Nuruz-ziya” (Quranın təhrif edilməsinə rədd cavabı), “Rücumuş-şəyatın”, “Məsailul-Üsul” (2 cild, üsuli-fiqh), “Risalətün fit-təadul vət-tərəcüm” [9, s. 234].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri nüfuzlu naxçıvanlı alimlər haqqında digər bir mənbədə rast gəldiyimiz məlumat isə Əbül-Qasim Ordubadinin Şərq aləmində tanınan əsərlərinin daha çox olduğunu xəbər verir: “Onun yazdığı əsas əsərlər Təharət (paklıq), Salat (namaz), Xüms, Ənfal (qənimət), Səvm (oruc), Etikaf (həcc mərasiminə aid), Həcc, Cihad, Əmr be məruf - nəhy əz münkər, Mətacir (ticarət), Seyd və zəbahi (ov ovlamaq və kəsmək qaydaları), Ətəme və əşrəbe (yemək və içmək qaydaları), Qəza (hadisə), Qisas, Məvaris (varislik), Diyə, Şəhabul-mubin fi ecazil-Quran, əş-Şuhubus-saqbə fi rəddil-qailin bivəhdətil-vücut (fəlsəfi), əs-Səhamun nəfizətu fi rəddil-babiyyətu və Qəbabun-nar fi rəddil-füccar və digərləridir. Həmçinin üst-üstə 50 cild əsərlərinin sayı göstərilir” [11, s. 204].

Ümumiyyətlə, bütün mənbələrdə nüfuzlu Naxçıvan alimlərinin həyat və yaradıcılığı barədə geniş məlumat var. Bunlardan Əllamə Hacı Mirzə Məhəmmədəli Qərəvi Ordubadi, Ayətullah Hacı Şeyx Məhəmmədsərif Ordubadi-Nəcəfi, Şeyx Məhəmməd Qasim Ordubadi, Ayətullah Hacı Şeyx Möhsün Naxçıvani, Mövla Məhəmməd Naxçıvani, Ayətullah Hacı Seyyid Əli Naxçıvani, Ayətullah Şeyx Əbdüssəməd Naxçıvani, Seyyid Mürtəza Naxçıvani-Nəcəfi, Ayətullah Hacı İmamqulu Naxçıvani, Ayətullah Şeyx Əbdüssəməd Naxçıvani, Ayətullah Seyyid Mustafa Naxçıvani, Mövla Hacı Hüseynağa Naxçıvani, Müctəhid Mirzə Hacı Mehdi Nehrəmi-Naxçıvani kimi alimlərin adını çəkə bilərik ki, onlar öz elmi yaradıcılıq fəaliyyətləri ilə Şərqin görkəmli şəxsiyyətlərinə çevrilmişlər.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın milli-mənəvi sərvəti sayılan əlyazma mətnləri tarixi baxımdan olduqca əhəmiyyətli sənədlərdir. Məhz bu səbəbdən, əlyazma mətnlərinin daha geniş şəkildə araşdırılması zəngin keçmişimizə dair maraqlı məlumatların əldə olunmasına kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, II cild. Bakı: Azərnaşr, 1997.
2. Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq. AMEA və AAK, Bakı: Elm, 2003, 287 səh.
3. İbn əl-Vərdi. Xəridətul-əcaib və fəridətul-qəraib. Misir: h.q. 1324, FS-386 Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 283 səh.
4. Məmmədov H. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi. Bakı: 2001, 374 s.
5. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü). Bakı: Elm, 1977, 158 s.
6. Seyidbəyli E. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. Bakı: Elm, 2000, 280 s.
7. Bəxşayişi doktor Əqiqi. Məfaxire Azərbaycan, I cild. Təbriz: Nəşri-Azərbaycan, h.ş. 1375 / m. 1997, 608 səh.
8. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Az. SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı. Bakı: 1966, 1045 səh.
9. Abbasov Y.B. İslam alimləri, dünyada tanınmış azərbaycanlı müctəhidlər, ayətullahlar – XVI-XX əsrlər. Bakı: Nurlar, 2007, 440 səh.
10. Müdərris Məhəmmədəli. Reyhanətul-Ədəb. 1 cild, 450 səh.
11. Müdərris Məhəmmədəli. Əhsənül-vədiyyə. 2 cild, 560 səh.
12. Təbrizi Hacı Molla Əli Vaizi. Üləmayi müasirin. Tehran: İslamiyyə mətbəəsi, 1945, 465 səh.
13. Tehrani Ayətullah Seyyid Məhəmməd Hüseyni. Lübbül-Əblab. Tehran: 457 səh.
14. Qumi Məhəmmədtəqi Hümətət şəxsiyyətül-Vaizəyn. Xanedane-İrəvani. Tehran: 645 səh.
15. Naxçıvani H. əs-Sihahul-əcəmiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 1993, 295 s.

Сабухи Ибрагимов

ВЛИЯТЕЛЬНЫЕ НАХЧЫВАНСКИЕ УЧЕНЫЕ ВОСТОКА В РУКОПИСНЫХ ТЕКСТАХ

РЕЗЮМЕ

В статье дается достаточная информация о жизни и деятельности известных на Востоке ученых-нахчыванцев, во время исследования выяснены некоторые моменты многих материалов, полученных из их трудов. Также исследования, проведенные за короткое время, дав подробную информацию об исторических корнях рукописных текстов Нахчывана, которые являются национально-духовным богатством нашего народа, в достаточной степени освещают важное и незаменимое место, созданное этими влиятельными личностями в национальной идеологии азербайджанского народа.

Нахчыван, как неотъемлемая часть Азербайджана, и рукописные тексты, являющиеся ее национально-духовным богатством, очень значимы с исторической точки зрения. Фундаментальные источники дают возможность сказать, что действительно нахчыванские рукописные тексты, стоящие на вершине нашей национальной культуры, являются духовным богатством, и с гордостью представляют свое научное значение не только на Родине, но и в большей части мира.

Sabuhi Ibrahimov

INFLUENTIAL ORIENTAL SCIENTISTS OF NAKHCHIVAN IN THE MANUSCRIPTS

SUMMARY

Enough information about life and activities of scientists of Nakhchivan famous in the East is given in the paper; some points of many materials from their works are clarified during the study. Also the studies carried out in a short space of time have given detailed information about the historical roots of Nakhchivan manuscripts, which are the national-spiritual wealth of our people, sufficiently cover important and irreplaceable position created by these influential persons in the national ideology of the Azerbaijani people.

Nakhchivan as an integral part of Azerbaijan and its manuscripts as national-spiritual wealth are very significant from a historical point of view. Fundamental sources give the opportunity to say that, indeed, Nakhchivan manuscripts standing on top of our national culture, are spiritual wealth, and proudly present their scientific importance not only at home but also in much places of the world.

ŞÜUBİ ŞEİRİ VƏ İSMAYIL İBN YƏSARIN YARADICILIĞINDA ONUN YERİ

Ülkər MƏMMƏDOVA,

*AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
u.z.m-9-9@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *Əməvi şairləri, Azərbaycan ədəbiyyatı, İsmayıl ibn Yəsar, siyasi şeir,
ərəbdilli, orta əsrlər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *поэты Омейядов, Азербайджанская литература, Исмаил
ибн Йасар, политическая поэзия, арабоязычный, средние века.*

KEY WORDS: *poets of the Umayyad, Azerbaijani literature, Ismail ibn Yasar, political
poetry, Arabic-speaking, Middle Ages.*

Din millətləri həmfikir edən, onları vahid məqsəd uğrunda birləşdirən böyük qüvvədir. İslam dininin ortaya çıxması təkcə ərəblərin deyil, xilafət ərazisinə daxil olan digər millətlərin də həyatında, düşüncəsində əsaslı dönüş yaratmışdır. Onun müqəddəs kitabı Qurani-Kərim də ədalətin, bərabərliyin, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin insanlar arasında təbliğinə görə hər zaman özünə çoxlu tərəfdar qazanmışdır.

Nazil olmuş yeni din qüdrəti ilə əsrlərdən bəri qəbilələr şəklində yaşayan ərəbləri bir araya gətirmiş və VII əsrdə Şərqdə müsəlmanların rəhbərliyi altında yeni dövlət – Xilafət meydana gəlmişdir. O, ərəbləri ilk dəfə İslam bayrağı altında birləşdirmiş və onlarda vahid dövlət prinsiplərini formalaşdırmışdır. Hakimiyyəti dini qanunlar əsasında idarə edən müsəlman ərəblər sonrakı mərhələdə ərazilərini genişləndirməyə və İslamı müxtəlif əqidələrə, etnik qruplara mənsub insanlar arasında yaymağa çalışmışlar. Geniş əraziləri, müxtəlif etnik tərkiblərə və fərqli mədəniyyətlərə malik millətləri bir din ətrafında cəmləməyə müyəssər olan Ərəb xilafəti mənəvi dəyərlərlə yanaşı, vahid mədəniyyətin formalaşmasına da səbəb olmuşdur.

Fütuhat dövrü tarixdə ilk dəfə ərəblərin siyasi qüdrətini nümayiş etdirdi. “Ərəblər iki onillik ərzində Bizans imperiyasına daxil olan Asiya və Afrikanın, bütün İran səltənətinin hakim olduğu geniş əraziləri işğal etdilər. Bu yeni əzəmətli hökmdarlıq onların müstəqil siyasi mövcudluğuna son qoydu” [1, s. 140]. Təbii ki, belə bir gücün, qüdrətin əldə edilməsində dinin təsiri böyük olmuşdur. Çünki İslamın insanlara aşılacağı dəyərlər, ideyalar onlar tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı.

Xilafətin yarandığı ilk onilliklərlə müqayisədə sonrakı dövrlər fərqlənirdi. Bu dövrdən etibarən əsrlər boyu ərəb düşüncəsində formalaşmış daxili fəxarət hissi yenə də duyulmağa başladı. İslamın bərabərlik konsepsiyasının təbliğinə baxmayaraq, onlar qeyri-ərəblərə qarşı şovinist davranışlarını aradan qaldırmadılar. Cahiliyyə ilə müqayisədə Əməvilərin hakimiyyəti dövründə həmin münasibət qismən zəifləsə də, cəmiyyətdə fərqlilik yenə hiss olunurdu. Ərəb alimi Circi Zeydan “İslam sivilizasiyası tarixi” əsərində Əməvi xilafətini Rəşidilərdən

fərqləndirən əsas cəhəti onun dini dövlətdən siyasi hakimiyyətə çevrilməsində görürdü.

İlk dövrlərdə ərəblər idarəçilik və mədəni sahədə milli təmizliyi qoruyub saxlasalar da, zaman keçdikcə başqa millətlərin Xilafətdə rolu artdı. Onların İslam tarixindəki rolu az da olsa, Əməvilər sülaləsindən başladı. Bununla belə, ərəblər İslamı qəbul etmiş, Xilafətə tabe olmuş digər xalqların nümayəndələrinə yenə də həqarətlə yanaşırdılar. Nəticədə, o dövrdə yaranmış müxtəlif siyasi hərəkatlardan biri olan şüubilik ortaya çıxdı. Şüubilik ümumi götürdükdə ərəb əyanlarına qarşı yönəlmiş siyasi hərəkat idi. Ancaq o, siyasi hakimiyyətə yox, hakim təbəqənin münasibətinə qarşı çıxırdı.

Şüubilik hərəkatı ilə bağlı ərəb tədqiqatlarında olduqca maraqlı və fərqli fikirlərə rast gəlinir. Misirli mütəfəkkir, mədəniyyət tarixçisi və yazıçı Əhməd Əmin öz əsərində bu cərəyana xüsusi bölüm ayırmış, geniş şəkildə onun yaranma və təşəkkül tarixi ilə bağlı öz mülahizələrini, gəldiyi yekun qərarlarını qələmə almışdır. Alim göstərmişdir ki, şüubilik konkret olaraq bir xalqın mənafeyi üzərində qurulmamışdır. Onlar arasında farslara, nəbatilərə, qibtilərə, əndəlüslülərə rast gəlinirdi. Şüubilər qarşı tərəfə İslamın təlimi əsasları ilə cavab verir, fikirlərini qüvvətləndirmək üçün tez-tez Quran ayələrindən misallar gətirirdilər. Şüubi şairlər öz şeirlərində mənsub olduqları xalqın məziyyətlərini sadalamaqla ərəblərin cahiliyyə dövrünə aid bəzi cəhətlərini tənqid edirdilər [2, s. 85-88].

Hüseyn Ətvan isə yazırdı ki, şüubilik hicri I əsrin II yarısında yaranmış hərəkatdır. Onun əsas üzvləri məvalilər olmuşdur. Onlar ərəblərə tabe olmuş müxtəlif xalqları əhatə edirdi. Şüubilərin etirazları özünü müxtəlif şəkildə büruzə verirdi. Tədqiqatlarda onun əsas tərəfdarlarının farslar olduğu göstərilir [3, s. 144].

Siyasətdə baş verənlər özünü ədəbiyyatda da göstərirdi. Belə ki, ərəbdilli poeziyada müxtəlif istiqamətli siyasi şeirlər yaranırdı.

“Şüubilik VII-X əsrlər İslam ədəbiyyatının təşəkkül və təkamülündə də az rol oynamamışdır. Şüubiliyin eləcə də Azərbaycan ictimai-bədii fikir tarixində mövqeyi əhəmiyyətli olmuşdur. Orta əsrlərin əl-Cahiz (246-327/860-939), İbn Qüteybə (213-276/828-889), İbn Əbd Rəbbihi (246-327/860-939) kimi ensiklopedik zəka sahibi alimləri şüubiyyətə fikri-ədəbi cərəyanına traktatlar həsr etmiş, bu cərəyan haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər” [4, s. 201].

Bəzi ərəb tədqiqatlarında məvalilərin ərəblərə qarşı çıxmalarını üç səbəblə izah etmişlər: ictimai, siyasi və iqtisadi.

- *Ərəblər məvalilərə qarşı təkəbbürlü davranır, onların nəsəblərinə və şərəfli keçmişinə həqarətlə yanaşırdılar. Öz mənliklərini farsların və bizanslıların siyasi məğlubiyyətilə qabarıq göstərirdilər. Əməvi dövründə məvalilər künyə ilə yox, adları və ləqəblərilə çağırılırdılar. Bu, məvalilərin etirazının ictimai səbəbi idi;*

- *Dövlət işlərində məvalilərin az təmsil olunması siyasi səbəblərə gətirib çıxarırdı;*

- *Dövlət vəsaiti və maliyyə işlərində ərəblərin əsas iştirakı etirazlarda iqtisadi səbəb idi.*

Tədqiqatlarda bu üç səbəb göstərilə də, onlar etiraz üçün əsas amil sayılmamışdır. Qarşıdurmanın təməlində millətlərin müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizəsinin dayandığı bildirilmişdir.

Ərəb alimi Əhməd Fərid Rifai məvalilər arasında çoxlu fəqihlərin, mühəddislərin, katiblərin, şairlərin, müğənnilərin olduğunu bildirirdi. “Böyük mədəni keyfiyyətlərə sahib

olmalarına baxmayaraq, ərəblər əcəmilərin şərəfini aşağılamağa çalışırdılar. Bunun nəticəsi kimi əcəmilərdə şüubilik hərəkəti yarandı. Şüubilik əcəmilərin ərəblərlə bərabərliyini, fəzilətdə onlardan üstünlüyünü göstərən hərəkət idi” [5, s. 89].

Müasir tədqiqatçıların isnad etdiyi ərəb mənbələrinin əksəriyyəti İsmayıl ibn Yəsarı da dövrünün şüubi şairi kimi təqdim edirlər. Yaradıcılığında o, həm ərəb qəbiləsinə mənsub şəxsiyyətləri tərifləmiş, həm də öz əsli ilə qürur duyaraq ərəblərdən üstünlüyünü çəkinmədən söyləmişdir. Bu səbəbdən də ərəb dili və ədəbiyyatı alimi olan Şövqü Dayf şairin şeirlərindəki mövzu rəngarəngliyini önə çəkərək onu “bu dövrdə məvəlilər üçün təzad” adlandırır [6, s. 210].

Mənbələrdə İsmayıl ibn Yəsar haqqında məlumatlara diqqət yetirdikdə onun əsasən Qureyş tayfasının Teym qoluna aid olan Zubeyrilər sülaləsinə mənsub şəxsiyyətlərə – Musab ibn Zubeyr, Urva ibn Zubeyr, Məhəmməd ibn Urva ibn Zubeyr, Yəhya ibn Urva ibn Zubeyrə müraciətlə şeirlər yazdığı görünür.

Buna görə də müasir tədqiqatçılardan bəziləri onun şüubi şair olmasına şübhə ilə yanaşırlar. Buna səbəb kimi şeirlərin ümumi sayında şüubiliyə aid az sayda beytin olduğu göstərilir. Ancaq beytlərin azlığına səbəb kimi onların zamanımıza gəlib çatmaması ehtimalını da irəli sürürlər [7, s. 10].

Ümumiyyətlə, ərəbdilli ədəbiyyat tarixinə nəzər saldıqda maraqlı bir məsələ diqqəti çəkir. Tədqiqatlarda bu cərəyanın ilk dəfə Əməvilər dövründə yarandığı və onun ədəbi əsərlərdə əksini tapdığı göstərilir. Lakin əksər tarixi kitablarda şüubiliklə bağlı mövzudan bəhs edərkən yaradıcılığı əsasən Abbasilərin I dövrünə təsadüf edən Bəşşar ibn Burdun (714-874), Əbu Nüvasın (762-813) şeirlərini nümunə göstərirlər. Ola bilsin, Əməvi dövründə yaranmış bu əhval-ruhiyyədə nümunələr çox sayda gəlib çatmadığı üçün onlar haqqında danışılır.

İbn Yəsar haqqında bir çox tədqiqatçıların əsərlərində bəhs olunur. Əbu Fərəc İsfəhaninin əsərində şair hazırcavab və sözünü çəkinmədən deyən biri kimi təqdim edilir. “İsmayıl ibn Yəsar ədəbiyyat tarixinə kəskin siyasi şeirlər, zərif mədhələr, yanıqlı mərsiyələr, səmimi vəsflər, incə aşiqanə şeirlər müəllifi kimi daxil olmuşdur” [8, s. 55].

İsmayıl ibn Yəsarın şüubiliklə bağlı iki qəsidəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Onlardan birində deyilir:

*Mən məğrurluq tacı üçün tərbiyə olundum və tanınmış adamlar
şərəfli nəsillərdən olmuşlar.*

*Ona görə əcəmilər qəhrəmanlar adlandırılmış ki,
yüksək nəsəblərə mənsubdurlar.*

*Ey başçı, bizdə şərəfin izini qoyaraq
zorakılığını tərki edirəm və savabı anladırım.*

Soruşun ki, bizimlə və sizinlə bağlı sən nə bilirsən?

Biz keçən zamanda necə olmuşuq?

Biz qızlarımızı tərbiyə edərkən siz

səfehlikdən qızlarımızı torpağa basdırırdınız [9, s. 277].

Əbu Fərəc İsfəhani şairin son beytinin mənasını açıqlayarkən bildirir ki, şair burada “əcəmilər öz qızlarını böyüdür və onları evləndirirlər. Ərəblər isə belə etməzlər” fikrini çatdırmaq istəmiş, özlərinin açıqfikirliyini, üstünlüyünü anlatmağa çalışmışdır. Tərcümə zamanı qəsidənin

ikinci beytinin birinci misrasında “fars” sözü “əcəmi” kimi verilmişdir. Bəzi ərəb tədqiqatçıları bu beytləri təqdim edərkən ənənəvi yanaşma ilə onun fars əslilə fəxr etməsi fikrini söyləmişlər. Lakin şair burada fars millətinə mənsubluğunu deyil, ərəblərə qarşı öz əcəmi əsli-nəcabətini öymüşdür. Bu yanaşma onun digər şüubi əhval-ruhiyyəli qəsidəsində də rast gəlinir.

Adətən şüubi əhval-ruhiyyədə yazılmış şeirlərdə qeyri-ərəblər öz millətlərini tərifləyərkən onların ərəblərdən üstünlüyünü müxtəlif üsullarla nümayiş etdirmişlər. Hətta bəzən təhqirdən belə çəkinməmişlər. Bu qəsidədə İsmayıl ibn Yəsarın yanaşması isə təhqir deyil, tənqiddir.

Şair şüubiliyi əks etdirən digər şeirində isə öz üstünlüyünü daha kəskin ifadə etmişdir. Əbu Fərəc İsfəhani yazır ki, bir gün İsmayıl ibn Yəsar Əməvilərin onuncu xəlifəsi Hişam ibn Əbdülməlikin (691-743) yanına daxil olmuş və hökmdar hüzurunda dayanan şairin onu mədh edəcəyini düşünmüşdür. İsmayıl ibn Yəsar isə hakimin qarşısında əcəmiləri tərifləyən şeirini söyləmişdir:

Sənin baban zəifliklə mübarizəsinə görə yaddaşlarda qalmışdır

və dağınıqlığı ilə məni qorumur.

Əslim şərəflidir və səxavətim ona əyilmir

mənim dilim zəhərlənmiş qılıncın ucu kimidir.

Onunla tanınmış millətlərin şərəfini qoruyuram

hər bir başçı ümumi dövlətin tacını.

Əcəmi başçıların səxavətli rəhbər olmaları aydındır

qədim çölləri səxavətlə doyuzdurmuşlar [9, s. 277].

İsmayıl ibn Yəsar çəkinmədən keçmiş yada salaraq öz babaları ilə fəxr edir. Arxaya dönərkən birlik, bərabərlik əlaməti olan dövlət anlayışının qarşı tərəfə yad bir hiss olduğunu bildirir. Əsil-nəcabətini, şərəfli keçmişini, mənəvi zənginlik əlamətlərindən sayılan səxavətini qabarıq şəkildə anladır. O, bütün bunları düşmən qarşısında belə çəkinmədən söyləmək iqtidarındadır. Mənsub olduğu nəslin əzəmətini, şərəfini hər kəsə örnək göstərir. O, bununla öndə gedir. O, ərəblərin çöllərdə ehtiyacda parçalanmış şəkildə yaşamasını, əcəmilərin isə hər zaman başçıları ilə tanındığını, bu keyfiyyətilə tarixdə iz qoyduğunu vurğulayır. Şair fikrini bu beytlə tamamlayır:

Burada əgər məndən soruşsalar, bizə öz əslin haqqında danış,

deyərdəm ki, böyük nəsilərdə ona tabe olmuşdur.

Əbu Fərəc İsfəhani qeyd edir ki, İsmayıl ibn Yəsar ərəb hakimlərinin şovinist münasibətinə qarşı dediyi bu qəsidəsindən sonra cəzasız qalmamışdır. Hişam ibn Əbdülməlik qəsidəni eşidərək qəzəblənmiş və şairi təhqir etmişdir. “Mənim qarşımda özünü və dinsiz adamlarını tərifləyən qəsidə oxuyursan?” deyərək İsmayıl ibn Yəsarı suya batırmış və boğulana qədər orada saxlamışdır. Sonra Hişam ibn Əbdülməlik onu saraydan çıxararaq Hicazdan qovmuşdur.

Mənbələrə nəzər saldıqda İsmayıl ibn Yəsarın qardaşı İbrahim və oğlu Məhəmməd də ərəblərin İslamdan əvvəlki həyatlarında yaşadıkları bəzi cəhalətləri qabarıq verən şüubilik meyilli beytlərinə rast gəlinir [9, s. 152; 10, s. 115; 8, s. 55; 11, s. 75]. Lakin bu beytləri ərəb müəlliflərinin tədqiqatlarında görmək mümkün deyil.

Ədəbiyyat tarixində şüubilik cərəyanı ilə bağlı nümunələrin özünəməxsus, maraqlı bir yeri vardır. Onun görkəmli nümayəndələri arasında müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə rast

gəlinir. Mənbələrdə və əksər tədqiqatlarda əslən Azərbaycandan olan Əməvi dövrü şairlərindən İsmayıl ibn Yəsarın adı da onların sırasında çəkilir. Lakin qəsidələri arasında bu məzmununda şeirlərin zamanımıza az sayda gəlib çatması bəzi tədqiqatlarda şübhəli fikirlər yaratmışdır. Buna baxmayaraq, ilkin mənbələrin verdiyi məlumatları əsas tutan əksər tədqiqatçılar onu dövrünün şüubi şairi kimi qiymətləndirirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. Москва: 1966.
2. Əhməd Əmin. Duha əl-İslam / əl-cuzul-əvvəl. Misir: 1997.
3. Hüseyin Ətvan. Əz-zindiqə və əş-şuubiyyə fi asrul-Abbasiyyi əl-əvvəl. Beyrut.
4. Qafar Kəndli, Zakir Məmmədov. VII-X əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / ikinci cild. Bakı: 2007.
5. Əhməd Fərid Rifai. Asr əl-Məmun. Darul-kutub / əl-məcəllədul-əvvəl. Misir: 1927.
6. Şövqi Dayf. Tarixul-ədəbil-arabiyyi-əl-asrul-islamiyyi. Qahirə: 2002.
7. Yusif Hüseyin Bəkkar. Şer İsmayil bin Yəsar. Beyrut: 1984.
8. Mahmudov Malik. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı: 1983.
9. Əbul-Fərəc əl-İsfəhani. Kitabul-əğani / əl-məcəllədur-rabi (təhqiq: İhsan Abbas). Beyrut: 2008.
10. Səlahəddin əs-Səfədi. əl-Vafi bil-vəfəyat / əl-cüzüs-səni. Beyrut: 2000.
11. Məmmədova Ülkər. Zubeyrilər sülaləsi və Yəsar ailəsinə mənsub şairlər // “Dövlət və Din” jurnalı, № 04 (45) iyul-avqust 2016, s. 71-77.

Улькер Мамедова

ПОЭЗИЯ ШУУБИЯ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В ТВОРЧЕСТВЕ ИСМАИЛ ИБН ЙАСАРА

РЕЗЮМЕ

Шуубизм – одно из политических направлений мусульманского Востока в средние века. Оно возникло на почве шовинистических взглядов в арабской аристократической среде к неарабам. В истории арабоязычной литературы были много поэтов-сторонников шуубизма. В источниках отмечается, что поэт Исмаил ибн Ясар, выходец из Азербайджана периода Омейядов, был поэтом шууби.

В статье дается сведение о направлении шуубизма, в ней также указывается на малое количество стихотворений по данной теме, причина этому объясняется возможностью того, что они не дошли до нашего времени.

Ulkar Mammadova

THE SHUUBIYA POETRY AND ITS VALUE IN ISMAIL IBN YASAR'S CREATIVITY

SUMMARY

Shuubizm is one of political directions of the Muslim East in Middle Ages. It has arisen on the basis of chauvinistic views in the Arabian aristocratic environment against non-Arabs. In the history of Arabic-language literature there were many poets-supporters of shuubism. In sources it is marked that poet Ismail ibn Yasar, a native Azerbaijani of the Umayyad period, was the poet-shuubi.

The article gives a summary of the direction of Shuubism, also points to a small number of poems on this topic. The reason for this is due to the possibility that they have not reached our time.

MOLLA SƏDRA VƏ ONUN “TƏFSİRİ-QURAN” ƏSƏRİNİN ƏLYAZMA NÜSXƏSİ

Yeganə RƏHNULLA,

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına

Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi,

yegane.rahnulla@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *Molla Sədra, İslam, Quran, təfsir, əlyazma.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Молла Садра, Ислам, Коран, Тафсир (толкование Корана), рукопись.*

KEY WORDS: *Molla Sadra, Islam, Quran, Tafsir (interpretation of the Quran), manuscript.*

Görkəmli İslam alimi və filosofu Məhəmməd ibn İbrahim ibn Yəhya əs-Sədrəddin əş-Şirazi 1571-ci ildə Şirazda anadan olmuşdur. Məşhur İslam filosoflarından olan Sədrəddin əş-Şirazi daha çox “Sədra”, “Molla Sədra” adları ilə tanınmışdır. O, ilk dini təhsilini Şirazda aldıqdan sonra islami elmlərə dərinlənən yiyələnmək üçün İsfəhana getmişdir. Burada Bəhaəddin Amili, Mir Damad Astarabadi, Əbul Qasım Findirinski kimi alimlərdən kəlam, fəlsəfə, hədis, təfsir və s. elmləri öyrənmişdir. I Şah Abbasın dəvəti ilə yenidən Şiraza qayıdan Molla Sədra burada müəllimlik fəaliyyətinə başlamış, özü də Molla Möhsün Feyz Kaşani və Molla Əbdürrəzzaq Fəyaz Lahıcani kimi tələbələr yetişdirmişdir. Molla Sədra dərin biliyə sahibi olduğundan, xüsusilə də fəlsəfi fikirlərinə görə tələbələri və davamçıları ona “Sədrü-l-mütəəllihin” (ilahiyyatçı) adını vermişdilər [1, s. 164; 2, s. 1039]. O, yeddi dəfə piyada Həcc ziyarətinə getmiş və sonuncu dəfə 1641-ci ildə oradan qayıdarkən Bəsrə yaxınlığında vəfat etmişdir. Bəzi mənbələrdə isə Molla Sədranın ölüm tarixi 1649-cu il kimi göstərilmişdir [3, s. 303; 4].

“Kəşf əz-Zunun” kataloqunun müəllifi Katib Çələbi Sədrəddin Şirazi kimi alimin mövcud olmasına şübhə ilə yanaşaraq, onun 1491-ci ildə vəfat etmiş Mir Allamə ilə eyni şəxsiyyət olduğunu düşünmüş və kataloqda Sədrəddin Şirazinin əsərlərini Mir Allaməyə nisbət etmişdir [5, s. 694].

Sədrəddin əş-Şirazi fəlsəfə, kəlam, məntiq, təfsir, təsəvvüf, hədis elmləri sahəsində bir çox əsərlərin müəllifidir. Onun fəlsəfə sahəsində “əl-Əsfarülərbəə”, “Kitabul-məşair”, “Risalə fil-vucud”, “Hikmətul-ərşiiyyə”; kəlam sahəsində “Haşrul-əşya və məadi kulli şey”, “Hudusul-ələm”, “Risalə fil-qəza vəl-qədar”, “Kitabul-məbdə vəl-məad”; məntiq sahəsində “Risalə fit-təsəvvur vət-təsdıq”, “əl-Ləməatul-məşriqiyyə fil-fununil-məntiqiyyə”; təfsir sahəsində “Əsrarül-ayət və ənvarül-bəyyinat”, “Təfsirül-ayətin-Nur”, “Təfsiri-Quran”, “Mutəşabihatul-Quran”, “Surətul-İxlas”, “Məanil-əlfazil-mufrədə minəl-Quran”; təsəvvüf sahəsində “Kəsrü əsnamil-cahiliyyə fi zəmmil-mutasavvifin”, “Sərayanu nuri vucudil-həqqi fil-məvcudat”, “əl-

Varidatul qalbiyyə fi mərifətir-rububiyyə”, “Zadul-musafir”; hədis sahəsində “Şərhu usuli kafi” kimi əsərləri vardır. AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda bunlardan “əl-Məşair”, “Risalətul-haşr”, “Şərhu hidayətu hikmət”, “Təfsiri-Quran” əsərlərinin əlyazma nüsxələri qorunub saxlanılır.

Şirazinin S-849/9688 şifrəsi altında mühafizə olunan “Şərhu hidayətu hikmət” [3, s. 303; 5, s. 694; 6] əsəri fəlsəfədən bəhs edir. Əlyazma nüsxəsi Əsirəddin Müfəddəl ibn Ömər əl-Əbhərinin “Hidayətu hikmət” əsərinə yazılmış şərhdir [7, s. 2028-2029]. Əsərdə “və bəəd” (və sonra) sözündən sonra və əsərin sonunda şərhin müəllifinin adı geniş şəkildə - Sədra Şirazi adı ilə tanınan Məhəmməd ibn İbrahim kimi [8, 1b, 195a] yazılmışdır. Əsər Avropa istehsalı olan noxudu rəngli filiqranlı kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Mətnin haşiyələrində, sətirlərin arasında nisbətən kiçik şriflə qırmızı və qara mürəkkəblə yazılmış qeyd və izahlar var. Əsərdə bəzi söz və ifadələrin üzərindən qırmızı mürəkkəblə xətt çəkilmiş, həmçinin bəzi sözlərin yazılmasında qırmızı rəngdən istifadə edilmişdir. Cildi kartona keçirilmiş qəhvəyi rəngli dəridir. Üzəri basma xətlərlə iki qat çərçivəyə alınmışdır. Həcmi 195 vərəq, ölçüsü isə 17x28,5 sm-dir.

Müəllifin “əl-Məşair” [3, s. 303; 5, s. 694; 6] əsəri A-1381(I) şifrəsində qorunub saxlanılır. Fəlsəfədən bəhs edən bu əsər məcmuənin 1b-30b vərəqlərini əhatə edir. Əsər Avropa istehsalı olan noxudu rəngli vərəqə qara mürəkkəblə narın nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Mətnin haşiyələrində və sətirlərin arasında müxtəlif istiqamətlərə yazılmış qeyd və izahlar var. Bəzi söz və ifadələrin üzərindən qırmızı rəngli mürəkkəblə xətt çəkilmişdir. Əsərin adı, “əmmə bəəd” (və sonra) sözü və bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əsər 22 oktyabr 1821-ci ildə İbadullah Məhəmməd Baqir ibn Əsədullah Xoyi tərəfindən köçürülmüşdür. Həcmi 88 vərəq, ölçüsü 13,5x20,5 sm-dir.

Şirazinin Əlyazmalar İnstitutunda A-1381(II) şifrəsi altında qorunan növbəti əsəri “Risalətul-haşr”dır. Bu risalənin adı bəzi kataloqlarda “Həşrul-əşya və məadu kulli şey” kimi verilmişdir [9, s. 264]. Kəlam elmindən bəhs edən bu əsər məcmuənin 30b-70b vərəqlərini əhatə edir. Əsər Avropa istehsalı olan noxudu rəngli vərəqə qara mürəkkəblə narın nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Mətnin haşiyələrində və sətirlərin arasında müxtəlif istiqamətlərə yazılmış qeyd və izahlar var. Vərəqlərin aralarına əsərə əlavə olunmuş, hədislər yazılmış vərəqlər yapışdırılmışdır. Bəzi söz və ifadələrin üzərindən qırmızı rəngli mürəkkəblə xətt çəkilmişdir. Əsərin adı, “əmma bəəd” (və sonra) sözü və bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əsər 12 dekabr 1821-ci ildə İbadullah Məhəmməd Baqir ibn Əsədullah Xoyi tərəfindən köçürülmüşdür. Həcmi 88 vərəq, ölçüsü 13,5x20,5 sm-dir.

Müəllifin məşhur əsərlərindən biri olan “Təfsiri-Quran” əsərinin əlyazma nüsxəsi də B-2983/4497 şifrəsi altında Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunur. Lakin əsər tam deyil, əvvəli naqisdir. Qurani-Kərimin müxtəlif ayələrinin təfsirindən bəhs edən əsər Avropa istehsalı olan noxudu rəngli filiqranlı vərəqə qara mürəkkəblə nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Mətnə bəzi sözlər, o cümlədən hədis və Allahın adları qırmızı rəngli mürəkkəblə yazılmışdır. Sətirlərin arasında və mətnin haşiyələrində nisbətən kiçik şriflə, qara mürəkkəblə yazılmış qeyd və

izahlar var. Bəzi söz və ifadələrin üzərindən qırmızı mürəkkəblə xətt çəkilmişdir. Orta əsr mətnşünaslığında istifadə olunan şərti işarələr də qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əlyazma Şərq üsulu ilə səhifələnmişdir. Qəhvəyi rəngli dəri cildin ortasına ornamentli bəzək vurulmuşdur. 299 vərəqlik əlyazma nüsxəsinin ölçüsü 15,5x21 sm-dir.

Təfsir ərəb dilində “fəsərə” sözündən düzəlmişdir, lüğəvi mənası “açıqlamaq, şərh etmək”, terminoloji mənası isə “Quran ayələrini şərh etmək, mənalərini açıqlamaq” deməkdir. Təbii ki, Quranı ilk təfsir edən, onun ayələrinin mənalərini açıqlayan İslam peyğəmbəri Məhəmməd (s) olmuşdur. Rəsulullahdan sonra onun səhabələri Əbu Bəkr, Ömər ibn Xəttab, Osman ibn Əffan, Əli ibn Əbu Talib, Abdulla ibn Məsud, Abdulla ibn Abbas və digərləri Peyğəmbərin (s) təfsiri və hədisləri əsasında bu işi davam etdirmişlər. Lakin bütün bu təfsirlər şifahi olaraq yayılmış, yalnız h. II əsrdən etibarən yazılmağa başlamışdır. Bu dövrdən etibarən Qurani-Kərim ayələrinin təfsirindən bəhs edən və İslam aləminin hər yerində məşhur olan mükəmməl əsərlər yaranmağa başlamışdır. Onlardan Əbu Əli əl-Fəzl ibn əl-Həsən ət-Təbəriyə “Məcməul-bəyan fi təfsiril-Quran”, Əllamə Məhəmməd Hüseyn Təbətəbainin “əl-Mizan fi təfsiril-Quran”, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Yezid ət-Təbəriyə “Təfsiri-Təbəri” və ya “Cəmiul-bəyan fi təfsiril-Quran”, Fəxrəddin Razi adı ilə məşhur olan Əbu Abdulla Məhəmməd ibn əl-Hüseyn ət-Təbəriyə “Təfsirul-məfatih əl-ğayb”, Carulla Mahmud ibn Ömər əz-Zəməşşərinin “əl-Kəşşaf ən həqaiq ət-tənzil” və s. əsərlərin adını çəkmək olar. Bu təfsirlərdən ən çox şərh, haşiyə və təliq yazılan əsər (250-dən çox) Nəsirəddin Əbu Səid Abdullah ibn Ömər ibn Məhəmməd əl-Beyzavinin “Ənvarut-təvil və əsrarut-təvil” əsəridir.

Elə Sədrəddin əş-Şirazinin adını çəkdiyimiz “Təfsiri-Quran” əsəri də olduqca məşhur təfsirlərdən sayılır. Təəssüf ki, əsərin əlyazma nüsxəsinin əvvəli naqis olduğundan onun adını dəqiqləşdirmək müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Əlyazmanın birinci vərəqində bu əsərin adı “Bələğətul-Quran”, müəllifin adı isə Sədr Şirazi kimi qeyd olunmuşdur. Lakin Şirazinin indiyə qədər bəlli olan əsərlərinin içərisində bu adda əsərə rast gəlinməmişdir [3, s. 303; 5, s. 694; 9, s. 264-295]. Bu səbəbdən əlyazmanın müəllifin hansı əsəri olduğunu dəqiqləşdirmək üçün onun üzərində geniş tədqiqat işləri aparılmışdır. Tədqiqat zamanı əlyazma nüsxəsinin Sədrəddin əş-Şirazinin “Təfsiri-Quran” əsəri olduğu müəyyənləşdirilmişdir [9, s. 264]. Əsərdə Quran surələrinin bəzilərinin tam təfsiri, bəzi surələrin isə bir neçə ayəsinin təfsiri verilmişdir. Onlar aşağıdakı ardıcılıqla qeyd olunmuşdur:

“Əl-Kövsər” - tam surə, “əl-Maun” - tam surə, “əl-Fələq” - tam surə, “əl-Huməzə” - tam surə, “əl-Muminun” - 97-108-ci ayələri, “əl-Bəqərə” - 261-265-ci ayələri, “ən-Nisa” - 29-35-ci ayələri, “Ali-İmran” - 96-97-ci ayələri, “əl-Muminun” - 1-11-ci ayələri, “Məryəm” - tam surə, “əl-Qədr” - naqis, “Yusif” - tam surə, “əl-Cumə” - 9-10-cu ayələri, “əl-Bəqərə” - 267-271-ci ayələri, “əl-Maidə” - 8-11-ci ayələri, “ət-Təğabun” - tam surə, “əl-Əraf” - 8-18-ci ayələri, “ər-Rəd” - tam surə, “ər-Rəhman” - tam surə, “əl-Hucurat” - 11-12-ci ayələri, “əl-İsra” - 23-30-cu ayələri, “əl-Qədr” - tam surə, “əl-Kəhf” - 45-49-cu ayələri, “əl-Furqan” - tam surə, “əl-Fatir” - tam surə, “əl-Muminun” - tam surə, “əl-Bəqərə” - 152-157-ci ayələri, “əl-Əraf” - 26-33-cü ayələri, “Hud” - 50-52-ci ayələri.

Əlyazmada verilən hər surənin təfsirinin sonunda əsərlərindən istifadə olunmuş təfsir alimlərinin adları yazılmışdır. Burada əsasən Nəsirəddin Əbu Səid Abdullah ibn Ömər ibn Məhəmməd əl-Beyzavinin “Ənvarut-tənvil və əsrarut-təvil” əsərindən və bu əsərə yazılmış haşiyələrdən istifadə olunmuşdur. Onlar Sədullah Sədi Çələbi ibn İsa ibn Əmirxan əd-Dadəyi əl-Qastamoninin (v.945/1539) “əl-Fəvaidul-bəhiyyə: Haşiyə alə təfsiril-Beyzavi”; Şeyxzadə Muhyiddin Mehmed ibn Muslihiddin Mustafa ibn Şəmsəddin əl-Hənəfi əl-Qoçəvi ər-Ruminin (v.950/1543) “Haşiyə alə Ənvarit-tənzil”; Əbulqasım ibn Əbi Bəkir əl-Leysi əs-Səmərqəndinin (v.888/1453) “Haşiyə alə Ənvarit-tənzil” əsərləridir.

Molla Sədra öz əsərində hər surənin təfsirində yuxarıda adı çəkilən əsərlərdən ya birini, ya da bir neçəsini istifadə etmişdir. Burada əvvəl əl-Beyzavinin, sonra isə onun əsərinə haşiyə yazmış müəllifin adı çəkilmişdir. Əsərdə daha çox əl-Beyzavi, Şeyxzadə və Sədi Çələbi üçlüyünün əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Əlyazmanın katibi Siracadə Mustafa ibn Əli bu əsəri müxtəlif vaxtlarda Trabzonda köçürmüşdür: “Məryəm” surəsi h. Ramazan ayının son cüməsi 1133/ m. 25 iyun 1721, “Yusif” h. 6 Səfər 1134/ m. 26 noyabr 1721, “ət-Təğabun” h. 26 Rəbiul-əvvəl 1134/ m. 14 yanvar 1722, “əl-Əraf” surəsinin 8-18-ci ayələri h. 13 Rəbiul-axir 1134/ m. 31 yanvar 1722, “ər-Rəd” h. 1134/ m. 1722, “ər-Rəhman” h. 19 Şaban 1134/ m. 4 iyun 1722, “əl-İsra” h. 10 Şəvval 1134/ m. 24 iyul 1722, “Fatir” h. Cəmədiyul-axir 1136/ m. mart 1724, “əl-Muminun” h. 23 Zilqədə 1136/ m. 13 avqust 1724-cü il.

Əsərdə Quran surələri ilə yanaşı, hədislərin də təfsirinə yer verilmişdir. Bu hədislər həm surə təfsirlərinin arasına yapışdırılmış əlavə vərəqlərdə, həm də surə təfsirlərinin sonunda yer alır. Müxtəlif mövzularda olan bu hədislər Əbu Bəkr, Ömər ibn Xəttab, Osman ibn Əffan, Əli ibn Əbu Talib, Təlhə ibn Ubeydulla, Əmmar ibn Yasir, Bilal, Ənəs ibn Məlik, Əbu Zər, Əbu Səid əl-Hudri, Cabir ibn Abdulla, Abdulla ibn Məsud, Abdulla ibn Abbas, Abdulla ibn Ömər, Əbu Hüreyrə və başqa rəvayətdən rəvayət olunmuşdur. Hədislərin və onlara yazılmış təfsirlərin sonunda mənbələri də qeyd edilmişdir. Bunlar İbn Mələk adı ilə məşhur olan Əbdüllətif ibn Əbdüləziz Ruminin “Məbariq əl-əzhar fi şərḥ əl-məşariq əl-ənvar”, “Şərḥ əl-Məsabih”, İbn Hacər əl-Askalaninin “Hədis əl-ərbəin” və bu əsərə Mövlanə Əli ibn Sultan Məhəmməd əl-Qari tərəfindən yazılmış şərḥ, Cəlaləddin Süyutinin “əl-Cami əs-sağir”, “əl-Budur əs-safira”, Mövlanə Cəlaləddin Ruminin “Məcəlisə Səba”, Xətib Təbrizinin “Mişkət əl-məsabih” v s. əsərləridir. Əlyazmada qeyd olunan bu əsərlərin bir çoxu günümüzdə gəlib çatmamışdır.

Yuxarıda bildirildiyi kimi, hədislər müxtəlif mövzuları əhatə edir və bu mövzulardan biri Allahın gözəl adlarından bəhs edən hədisdir. Allahın 99 adı ilə bağlı olan və Əbu Hüreyrənin Məhəmməd peyğəmbərdən (s) rəvayət etdiyi hədisdən sonra “Allah” adı ilə başlayıb “Sabur” adı ilə bitən “Əsmayi-hüsna” siyahısı yer almışdır. Sonda isə bu hədisin Əbu İsa Məhəmməd ibn İsa ət-Tirmizinin də əsərlərində keçdiyi göstərilmişdir [10, s. 278]. Həmin səhifənin sonunda nisbətən kiçik şriftlə Nəsirəddin Əbu Səid Abdullah ibn Ömər ibn Məhəmməd əl-Beyzavinin “Ənvarut-tənvil və əsrarut-təvil” əsərindən “əl-Bəqərə” surəsinin 201-ci ayəsinin təfsiri verilmişdir. 279a səhifəsində isə Allahın 99 adı ilə bağlı olan hədisin şərhi verilmişdir.

Buraya hədisin və Allahın 99 adının şərhı daxildir. Adların şərhı qurtardıqdan sonra Quran ayələri əsasında “İsmi-Əzəm” haqqında geniş şərh verilmişdir.

Sədrəddin əş-Şirazinin İslam dininin müxtəlif sahələrindən, o cümlədən təfsirdən bəhs edən əsərləri öz zamanında məşhur olmaqla yanaşı, müasir dövrdə də aktuallığını itirməmişdir. Bunlar arasında haqqında danışdığımız və məşhur İslam alimlərinin əsərlərinə istinad edərək yazdığı “Təfsiri-Quran” əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu əsərin tərcüməsi, geniş tədqiqatı, digər təfsir və hədis sahəsində yazılan əsərlər ilə müqayisəli təhlili Quran ayələrinin, hədislərin təfsiri ilə bağlı bir çox elmi-nəzəri yeniliklərin aşkarlanmasına səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əli Əkbər Dehxoda. Loğətnamə. Tehran: h.ş. 1330, c. XXXI, 405 s.
2. Əli Əkbər Dehxoda. Loğətnamə. Tehran: h.ş. 1345, c. XXXIV, 1100 s.
3. خير الدين العلام قاموس تراجم ، ج. ، بيروت-لبنان، ار لعلم لملايين ، ٠٠٢٢ ، الزركل . ص ٣٣٦ .
4. <https://ar.wikipedia.org/wiki/>
5. Ömer Nasuhi Bilmen. Büyük Tefsir Tarihi / Tabakatül Müfessirin. İstanbul: Bilmen yayınevi, 1974, c. II, 887 s.
6. www.aghazoz.org.ir/search.aspx
7. Mustafa ibn Abdulla Katib Çələbi. Kəşfuz-Zunun. İstanbul: 1943, c. II, 2055 s.
8. S-849, Əlyazma. Məhəmməd ibn İbrahim ibn Yəhya əs-Sədrəddin əş-Şirazi. Şərhu Hidayəti Hikmət. 195s. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
9. Türkiye Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopedisi. İstanbul: 2005, c. XXX, 587s.
10. B-2983, Əlyazma. Məhəmməd ibn İbrahim ibn Yəhya əs-Sədrəddin əş-Şirazi. Təfsiri-Quran. Trabzon: h. 1133-36/ m. 1721-24, 299s. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.

Егяна Рахнулла

МОЛЛА САДРА И РУКОПИСНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ТАФСИРИ-КОРАН»

АННОТАЦИЯ

Известный исламский ученый и философ Мухаммад б. Ибрагим б. Садрадин аль-Яхья аль-Ширази автор многих работ по богословским наукам. Произведения по философии, теологии, интерпретации исламского ученого, обладающий глубокими познаниями, хранятся в институте рукописей НАНА. Один из этих произведений «Тафсир аль-Коран аль-Карима,» скопированный 1721-24-х годах (1133-36 хиджри) был написан как ссылка для книг по интерпретации хадисов исламских ученых. В произведении наряду с толкованием сур и аятов Корана дано и толкование хадисов по разным темам. В толкование хадиса о прекрасных именах Аллаха достаточно хорошо представлены список имён, значение и толкование.

Yegana Rahnulla

MOLLA SADRA AND THE MANUSCRIPT COPY OF HIS WORK “TAFSIRI-QURAN”

ABSTRACT

Eminent Islamic scholar and philosopher Mahammad bin Ibrahim bin Yahya ash-Shirazi is an author of many works on theology. The works written by this deep knowledgeable Islamic scholar on philosophy, maxim and interpretation are preserved in the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. “Tafsir al-Quran al-karim” is one of these works copied during 1721-24 years (Hijri 1133-36). It was written as a reference to the books about the interpretation and hadith of the different Islamic scholars. Besides the interpretation of the surahs and ayats of the Quran, the interpretation of the hadiths written on various themes is also given in this work. In the interpretation of the hadith on Allah’s beautiful names perfectly presented the list of the names, their meanings and interpretations.

QƏDİM TÜRK LƏR VƏ BUDDİZM İNANCI

*Elvin BABAYEV,**AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı,
BDU-nun İlahiyyat fakültəsinin İslamşünaslıq
Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin elmi işçisi,
babayevvin90@mail.ru**Aslan SULTANOV,**Dini Qurumlarla İş üzrə
Dövlət Komitəsinin əməkdaşı,
aslan-sultanov-2015@mail.ru***AÇAR SÖZLƏR:** *türk, buddizm, məbəd, mədəniyyət, din.***КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:** *турок, буддизм, храм, культура, религия.***KEY WORDS:** *turk, Buddhism, temple, culture, religion.*

Qotama (Qautama) ləqəbli, Skif mənşəli ailəyə mənsub Siddharta (Budda) b.e.ə. 560-cı ildə Şimali Hindistanın Kapilavattu şəhərində dünyaya gəlmişdir. Onun əsasını qoyduğu dini sistem mistik təməllərə söykənir. Bu mistik inanc sisteminə əsasən, dörd mərhələli həqiqət təsəvvürü dünyəvi çətinliklərin və əzabın xilasidir. Buddaya görə, doğulmaq izzirabdır və bu izzirabı arzu (hissiyat, cinsi zövq), qocalıq, ölüm kimi izzirablar təqib edir. Bu izzirabların sonu yoxdur və insan dünyada yaşadığı müddətcə onlar davam edəcəkdir. İnsan izzirablardan ancaq arzu hissini söndürərək qurtula bilər. İzzirabların sona çatdığı yer isə Nirvanadır. Nirvana bədənin olmadığı yerdir. Buddizmdə tək Tanrı məfhumu yerinə, böyük tanrılar iyerarxiyası, ilahlar sistemi vardır. Xilasa çatmanın yolu ilhamdır. Buddizmdə dua və niyaz yoxdur, bunun müqabilində idrakla məşğuliyyət vardır [1, s. 24-25].

Buddizm Hindistanın cənub-şərqində meydana çıxmışdır və zaman ötdükcə Şri-Lanka, Monqolustan, Mancuiya, Koreya, Yaponiya, Tibet, Çin, Tayland və Nepal ərazisində yayılmışdır. Ondan əvvəl Hindistanda ölkəni işğal etmiş ariyalıların (hindlilərin) dini olan brahmanizm geniş yayılmışdı. Ariyalılar birindən o birinə keçilməsi mümkün olmayan möhkəm kasta sistemi tətbiq edirdilər. Bu kasta sisteminə görə, cəmiyyət dörd qrupa ayrılmışdı. Hər qrup da öz daxilində bölünürdü. Brahman din adamları cəmiyyətin ən üst təbəqələrini təşkil edirdilər. Onlar xalqa qəddarcasına zülm edirdilər [2, s. 88].

Bu gün dünyada təxminən 300 milyon buddistin olduğu güman edilir. Buddizmə tərif vermək məsələsində fikir ayrılığı mövcuddur. Bəzilərinə görə, buddizm bir din olduğu halda, digərləri onu məzhəb, təriqət və ya fəlsəfi cərəyan kimi dəyərləndirmişlər. Buddist dünyagörüşünü və bütün əməli tərəflərini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, təktanrı inancına sahib olmayan buddizm axirət, hesab günü, cənnət və cəhənnəm, mələklərin varlığı anlayışlarını

inkar edir.

“Budda” kəlməsi “oyanmış adam - fərqudə olan” mənalarına gəlir. Bu da Siddharta Qautamanın çatdığı mənəvi dərəcəni ifadə edir. Buddadan dövrümüzə qədər gəlib çatan mətnlər onun ölümündən 300-400 il sonra yazılmışdır [3, s. 145]. Bu dinin ardıcılıarı Buddaya qarşı coşqulu sevgi, dərin ehtiram və qorxu duyur, onu tanrı olaraq qəbul edirlər. Buddanın yaşadığı dövrdə ona sitayiş edilməsinə təşviqə dair hər hansı sənəd, məlumat olmasa da, ölümündən sonra bütperəst brahmanlar ardıcıl şəkildə Budda heykəlləri düzəltməyə başlamışdılar. Buddaya qarşı həddindən artıq sevgi bəsləyənlər də zaman keçdikcə bu heykəllərə sitayiş edərək onu tanrılaşdırmışlar.

Buddizmin türk inanc sistemi üzərində müəyyən təsiri olmuşdur. Onun iki əsas məzhəbi - Hiyanaya və Mahayana türklərə təsir etmişdir. Daha çox Mahayana ilə maraqlanan türklər onu “uluğ könlüqü” (böyük gəmi), Hinayananı isə “kiçik könlüqü” (kiçik gəmi) adlandırmışlar. Buddistlər fərdi kamilliyi əsas götürdükləri üçün “kiçik gəmi” təlimi onlar arasında geniş yayılmışdır. Türklərin isə Mahayanaya marağı həmin məzhəbin universalizm anlayışı ilə yaxınlığından qaynaqlanmışdır. Burada qədim türk inanc sistemindəki Göy Tanrı kultu Burkan kultu olaraq öz əksini tapmışdır [1, s. 24-25]. Lakin Mahayana Buddizmi VII əsrdən etibarən əvvəlki parlaqlığını itirməyə başlamış və Orta Asiyada türklər arasında X əsrdən etibarən İslamın sürətlə yayılması qarşısında tab gətirə bilməmişdir. Bunun müqabilində Buddizmin başqa bir qolu olan Lamaizm XIII və XVI əsrlərdə iki fərqli dalğa şəklində Monqolustanda formalaşmağa başladığında bəzi türk boylarına azda olsa, təsir göstərmişdir [4, s. 269].

Təməlini tək Tanrı inancı təşkil edən Göy Tanrı dininə mənsub hunların bəzi boyları IV əsrdə Buddizmi qəbul etmişdilər. Xüsusilə, şərqi hunlar Çin mədəniyyəti içərisində yox olmamaq məqsədilə Buddizmi mənimsəyir və yaymağa çalışırdı. Bu məsələdə ən çox səy göstərənlər çinlilərin “Chüch’ü” dediyi hunlar (Bütün Çini öz torpaqlarına qatan Hun xaqanı Göy xanın dövründə Buddizm Çinin siyasi həyatına daxil oldu. Şad Hun isə tamamilə Buddizmin təsiri altına girmişdi. 336-cı ildə Çao bölgəsi bütünlüklə Buddizmin təsiri altında idi. Buddizmin xalq üzərində yaratdığı psixoloji təsirlərin hunlara zərər verdiyini görə Şad Hunun oğlu atasına qarşı sui-qəsd hazırladı. Lakin sui-qəsd planı rahib Janqa tərəfindən Hun hökmdarına xəbər verildi. O da oğlunu 26 nəfərlik ailəsi ilə birlikdə edam etdirdi. Bu hadisədən sonra Şad Hun dövlətin mərkəzi Lo-yanq və Çanq-anda buddist memarlıq ənənələrinə uyğun binalar və məbədlər tikdirməyə başladı. Şad Hun bütün vaxtını məbədlərin inşasına ayırdığından 340-cü ildə Leao sülaləsinin hücumuna belə reaksiya verməmişdi. 344-cü ildə Lo-yanqda böyük bir məktəb tikdirən Şad Hun öz övladlarını və dövlət məmurlarının uşaqlarını həmin məktəbə getməyə məcbur etdi. Məktəb buddist təhsili verirdi [5, s. 109]) və əksəriyyəti türk olaraq bilinən tabğacları idi. Hunların Buddizm ilə təmasa keçdiyi ilk yerlərdən birinin Hotan olduğu bilinir. Çinlilərin “Anyang Hou” kimi xatırladığı Hun bəyi “Chüch’ü” Hotanda “Gomati” monastırında yetişmişdi. Hunların şərqdəki boyları Buddizmi siyasi səbəblərlə, xüsusilə də Çinin mədəni təsirinə qarşı öz mədəniyyətlərini qorumaq məqsədilə qəbul etmişdilər. Çünki e.ə. II əsrdə hunların “Göy Tanrı” inancına sahib olduğunu görürük. Tarixçi Harun Güngörün

ehtimalına əsasən, hətta Oğuzxan (Metə - Modun, e.ə. II əsr) bütələrə sitayişin baş düşməni idi. O, bütələrə inananlarla mübarizə aparmış, bütperəstliyə dönən atasına qarşı çıxmış və əvvəlki dinini yenidən bərpa etmişdir. Metenin köhnə inancları ilə hökmranlıq etməsi öz dini inanclarına bağlılığın bir ifadəsidir. Müxtəlif dövrlərdə xarici dinlərin qəbul edilməsində isə yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, daha çox siyasi səbəblər rol oynamışdır [4, s. 270].

Buddizm türklər arasında sürətlə yayılsa da, Manixeizm dininin ortaya çıxması ilə tədricən nüfuzunu itirməyə başlamışdır. Göytürk xaqanları Muğan (553-572) və Tasparın (572-581) Buddizmi qəbul etdiyi, hətta Taspar xaqanın bu dini öyrənmək məqsədilə “Nirvanasutra”-nı türk dilinə tərcümə etdirdiyi deyilir. Bunlarla yanaşı, Göytürklərin Bəlxədə yaranan Tiginlər dövləti Buddizmi rəsmi din olaraq qəbul etmiş, bu din türklər vasitəsilə Xorasanda geniş yayılmışdır [1, s. 24-25]. O dövrdə Buddizmin bəzi qanunları öyrənilməklə yanaşı, bir çox dini kitab və mətnlər qədim türk dilinə tərcümə olunmuşdur. Rəvayətə görə, Taspar xaqan buddist rahibin tələqləri ilə Budda məbədi və heykəli də inşa etdirmişdir [6, s. 80].

Çox güman ki, Göy Türk dövləti zamanına aid olan və 580-ci illərdə yazılan Bugut yazılarındakı “Böyük yeni bir Samgha qur” ifadəsi Buddizmi qorumaq və yaymaq məqsədilə Tabo Xaqan (Taspar xaqan) tərəfindən şəxsən verilmiş əmrdir. Bu əmrdən də aydın olur ki, Tabo Xaqan xalq içində və bölgədə Buddizmi yaymaq üçün səy göstərmişdir [7, s. 96].

Artıq qeyd etdik ki, Tabqac türk sülaləsi IV əsrin sonlarına doğru Çində hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra mədəniyyətlərinə son dərəcə bağlı olan çinlilər içərisində assimilyasiyaya uğramamaq üçün özlərini onlardan ayıra biləcəkləri bir dinə ehtiyac duyurdular. Bu səbəbdən də Asiya və Hindistandakı buddistləri himayəsi altına alan xaqan özünü də Buddanın müridi qəbul etmişdi. Bu da Tabqac xanədanının hamısının Buddizmi mənimsəməsinə rəvac vermişdi. Ancaq döyüşçü ruhlu, mübarizəçi xarakterə sahib millətlər üçün heç də uyğun olmayan Buddizm inancını qəbul edən türk boyları bu seçimlərinə görə müəyyən zərər görmüşlər. Məsələn, çinlilərin Toba, türklərin isə Tabqac adlandırdığı türk birliyi Budda dini və Çin mədəniyyətinin təsiri ilə öz əcdadlarının qüdrətli hərbi xüsusiyyətini itirmişdilər [6, s. 80]. Buddizmin hamisinə çevrilən tabqaclar bu dinin təsiri ilə milli hiss və duyğularını itirmiş, Çinin qədim və incə mədəniyyətinin təsiri altına düşmüşdülər. Çin xalqının onların başlarına açdığı iqtisadi və ictimai problemlər səbəbilə getdikcə siyasi və iqtisadi güclərini də itirmişdilər [4, s. 270].

Mənbələrdə o da keçir ki, Tabqac xaqanlığı Buddizmi Çində rəsmi din halına gətirmiş və ilk olaraq bu dini kəndlilər qəbul etmişlər. Həmçinin, Buddizm Abar (avarlar) xaqanlığı dövründə (350-550) türklər arasında yayılmağa başlamışdır. Abar ölkəsində buddist rahib Fa-ai 3000 ailənin vergisini vəqf olaraq öz adına toplayırdı. Mənbələrdə Göytürk ölkəsinə gələn buddist rahib Jinaquptanın fəaliyyətlərindən də bəhs olunur [1, s. 24-25].

Buddizmin Göytürklərin suverenliyi altındakı torpaqlarda yayılmasının digər səbəbi də ticarət yolları ilə əlaqəlidir. Buradan yalnız ticarətlə məşğul olanlar deyil, missionerlik fəaliyyəti həyata keçirən səyyah rahiblər də keçmişlər.

Yaz aylarında əhali qrup şəklində toplanır və Budda məbədlərini ziyarət üçün ekskursiyalar təşkil edirdilər. Bu gəzintilərə qatılanların çoxu atlara minir, ox və yaylarını qurşanır, ov

arxasınca düşürdülər. Bununla yanaşı, qurban ayını üçün xüsusi mərasimlər keçirilirdi. Türk xaqanı dinin rahibi idi. Buddizm inancında heç bir canlıyı öldürməmək və qan axıtmamaq prinsipinə baxmayaraq, ov və qurban mərasiminin keçirilməsindən aydın olur ki, türklər mənimsədikləri hər dinin içərisində öz adət-ənənələrini davam etdirmişlər [4, s. 272]. Türklərin əsrlər boyu həyat təzi halına gətirdikləri bu adətləri bir anda tərk etmələrini gözləmək doğru yanaşma olmazdı.

Türklərin İslam anlayışında da Buddizmin müəyyən izlərinə rast gəlmək mümkündür. Xüsusilə də, Xorasan mərkəzli sufi-təsəvvüf məktəblər Buddizmin dərin təsiri altında olmuşlar. Xorasan, Azərbaycan və Anadolu da müsəlman dünyagörüşünə təsir edən məlamilik, qələndərilik, hətta qızılbaşlıq və bektəşilik təriqətləri Buddizmdən mənimsədikləri inancları türk-İslam inancı üçün yerləşdirmişlər. Türk təsəvvüf anlayışında yer alan tənəsüh (reinkarnasiya), hülul (enkarnasiya), şəkil dəyişdirmək (metamarfoz), havada uçmaq (levitasiya) kimi mistik hallar birbaşa Buddizmdən qaynaqlanır. Buddizm xürrəmlik, hürufilik, babailik, ələvilik kimi inancların ayrılmaz tərkib hissəsi olacaq qədər təsirli idi [1, s. 24-25]. Bununla belə, Buddizm Orta Asiyada türklər arasında İslamiyyət ilə rəqabətə tab gətirə bilməmiş (Təsadüfi deyildir ki, 751-ci ildə baş vermiş Talas döyüşündə Orta Asiya türkləri Çin hücumlarından qorunmaq üçün müsəlman ərəbləri köməyə çağırmışdılar [8, s. 202]. Məhz bu döyüşdən sonra türklər Abbasilərin güc mənbəyinə çevrildilər) və İslam dininin türklər arasında yayılmasına paralel olaraq bəzi izlər xaricində silinib getmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əkbər Nəcəf. İnanc Yaddaşı. Bakı: 2014.
2. Harun Güngör. Türk bodun bilimi araştırmaları. Kayseri: 1998.
3. Erman Artun. Türklərdə İslamiyyət Öncəsi İnanc Sistemləri - Öğretiler-Dinler. 2004.
4. Harun Güngör. "Eski Türklərdə Din ve Düşünce" / Türklər Ansiklopedisi, III cilt. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
5. Əkbər Nəcəf. Hun Minilliyi. Bakı: 2015. (Əlavə bax: Saadettin Gömeç. Türk-Hun tarixi. Ankara: 2002, s. 263-264; Hüseyin Namık Orhun. Hunlar. İstanbul: 1938, s. 87-88).
6. Saadettin Gömeç. "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet" // Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, c. XXI, sayı 33, Ankara, 2003.
7. Klimkeit H.J. Türk Orta Asyasında Budizm (çeviren: Mehmet T. Berbercan) // Türkiyat Araştırmaları Dergisi (Selçuk Üniversitesi), sayı 26, Konya, 2009.
8. Abbas Qurbanov. İslam Tarixi, II cild. Bakı: 2009.

A.Султанов, Э.Бабаев

ДРЕВНИЕ ТЮРКИ И БУДДИЙСКИЕ ВЕРОВАНИЯ**АННОТАЦИЯ**

Тюркская система верования находилась под серьезным влиянием буддизма. Два основных направления буддизма хинаяна и махаяна повлияли на тюрков. Тюрки больше всего интересовались направлением махаяна. Буддисты беря за основу индивидуальное созревание, принимали учение «небольшого судна». А тюрки наоборот, за основу взяли направление махаяна, т. к. это направление близко к понятию универсализма. В тюркской системе верования культ небесного Бога нашел свое отражение в культе Буркан.

A.Sultanov, E.Babayev

THE ANCIENT TURKS AND BUDDHIST BELIEFS**ABSTRACT**

The Turkic system of belief was under serious influence of the Buddhism. The Hinajana and a Mahajana, two main directions of the Buddhism, have influenced Turkic peoples. Turkic peoples were interested in the Mahajana direction most of all. Taking individual maturing as a basis, the Buddhists accepted the doctrine of the «small vessel». But Turkic peoples on the contrary, have taken the Mahajana direction as a basis since this direction is close to a concept of universalism. In Turkic system of belief a cult of heavenly God has found the reflection in a Burcan cult.

ULU TÜRK YURDU ƏYLİS XVI-XVIII ƏSRLƏRDƏ

Elnur KƏLBİZADƏ,

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin

Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun

Yeni və ən yeni dövr tarixi şöbəsinin elmi işçisi,

caspianman@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *şəhər, Naxçıvan, Əylis, ticarət mərkəzləri, Səfəvilər imperiyası.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *город, Нахчыван, Айлис, торговые центры, Империя Сефевидов.*

KEY WORDS: *city, Nakhchivan, Ailis, shopping centers, the Safavid Empire.*

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazilərini birləşdirən Səfəvilər dövlətinin meydana çıxması ölkədə inkişaf və tərəqqiyə səbəb oldu. Bu dövrdə bir çox kiçik şəhərlər böyüdü, bəziləri isə əvvəlki şöhrətini özünə qaytardı. XVI əsrin 70-ci illərində Səfəvilər sarayına Venesiya elçisi adı ilə gəlmiş Vinçenso Alessandri ümumilikdə Səfəvi dövlətinin ərazisində 52 şəhər olduğunu qeyd etmişdir [1, s. 134].

XVI əsrdə Azərbaycan bəylərbəyliyi tərkibində olan Naxçıvan ərazisində Naxçıvan ilə yanaşı, Ordubad, Culfa, Əylis (Aqulis), Qarabağlar şəhərlərinin və böyük olmayan qəsəbə tipli şəhər kimi Azadın adı çəkilir.

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, XVI əsrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəticəsində Əylis xeyli tərəqqi etmiş və şəhərə çevrilmişdir. M.Heydərov yazır ki, Culfanın tənəzzülündən sonra Əylis bölgənin əsas ticarət mərkəzi rolunu öz üzərinə götürmüşdü [2, s. 123]. Mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən, bu dövrdə Əylis Naxçıvanın Şorlut nahiyəsinə aid idi. Naxçıvanın 12 mahalından biri olan Şorlut ərazicə kiçik mahallardan sayılırdı. Mahal şimaldan, qərbdən və cənubdan Azadciran, şərqdən isə Qapanat hakimliyi ilə həmsərhəd idi. Aparığımız kartoqrafik hesablamalar göstərir ki, mahalın ərazisi bu dövrdə təqribən 261 kvadrat kilometr təşkil edirdi.

Mənbələrdəki faktlar sübut edir ki, mahalın mərkəzi sayılan Əylis şəhəri Səfəvi şahlarının xüsusi himayəçiliyi altında olmuşdur. Çünki bu şəhər əsas ipək ticarəti mərkəzlərindən sayılırdı [3, s. 208]. Əylis təkcə tranzit keçid şəhəri olmamış, həm də tacirlərin və səyyahların müvəqqəti məskunlaşaraq, mallarını satdıqları, mübadilə etdikləri mərkəz rolunu oynamışdır.

Osmanlı idarəçiliyi dövründə (1590-1603) Əylis şəhərinin yerləşdiyi ərazidə Əylis və Səharayi-Əylis adlı kəndlər qeydə alınmış və bu kəndlər Şorlut nahiyəsinin deyil, Azadciran nahiyəsinin tərkibinə daxil edilmişdir. Hesablamalarımız göstərir ki, Osmanlıların yaratdıqları Şorlut nahiyəsinin ərazisi Səfəvilər dövründə mövcud olmuş Şorlut mahalından daha az - təqribən 137 kvadrat kilometr təşkil etmişdir.

Səfəvilərin Naxçıvanı Osmanlı imperiyasından geri almasından sonra Əylis şəhəri XVII əsrdə sürətlə tərəqqiyə başlamışdır. Əylisin XVII əsr boyunca inkişaf və tərəqqisini göstərən faktlardan biri də əsrin sonlarında ərazidə yeni bazar və karvansaranın tikilməsidir. Bu barədə

Zəkəriyyə Əylisli də öz gündəliyində məlumat vermişdir [4, s. 121].

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər imperiyasında yaşanan ümumi siyasi, iqtisadi və sosial böhranlar Əylis şəhərindən də yan keçməmişdir. Onun bir şəhər kimi tənəzzül dövrünə qədəm qoyması bu dövrdən başlamışdır. Şah Sultan Hüseynin dövründə Əylis şəhəri o qədər tənəzzül etmişdi ki, burada olmuş Jozef Tiflisli Əylisdən “Əklis adlı kənd” kimi bəhs etmişdir [5, s. 56].

Bütün tənəzzül proseslərinə baxmayaraq, Əylis XVIII əsrin ortalarında yenidən kiçik şəhər kimi öz statusunu bərpa etmişdir. Şopen, Sısoyev və digər müəlliflərin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, XVIII əsrin 40-50-ci illərində Əylisdə 2000 ailə yaşamışdır [6, s. 159]. Tarixçi M.Quliyev apardığı tədqiqatların nəticəsi olaraq göstərmişdir ki, hətta xanlığın yarandığı dövrə qədər Naxçıvan və Ordubadla yanaşı Əylis də şəhər kimi varlığını qorumuş, yalnız 1752-ci ildə Azad xan Əfqanlının hücumu nəticəsində dağıdılmışdır [7, s. 3]. Tarixçi S.Budaqova da Əylisin XVIII əsrin ortalarına qədər şəhər kimi varlığını qoruyub saxladığını, 1751-1752-ci illərdə Azərbaycanın cənub vilayətlərində hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən Azad xanın Kartli-Kaxetiya çarlığına hücum edərkən yolüstü Əylis şəhərini mühasirəyə alaraq yerlə yeksan etdiyini yazmışdır [8, s. 59]. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivində (indiki - Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi) saxlanılan Ordubad dairəsinin Əylis mahalının 1831-ci ilə aid kameral siyahısında da 1752-ci ildə şəhərin Azad xan tərəfindən dağıdılması faktı öz əksini tapmışdır. Quberniya katibi Vladimir Zalotniki tərəfindən tərtib edilmiş sənəddə Yuxarı Əylisin tarixi ilə bağlı ilk cümlə belədir: “Hələ keçən əsrdə Yuxarı Əylis tanınmış bir şəhər idi” [9, v. 6]. Həmçinin sənəddən aydın olur ki, əylislilər Azad xan şəhəri ələ keçirdikdən sonra əhalinin əksəriyyətini qırmışdır.

Bəzi erməni müəllifləri tərəfindən yazılmış mənbələrdə Əylisin ermənilərin məskunlaşdığı şəhər kimi göstərilməsi və bir sıra müəlliflərin bölgənin xristian əhalisini ermənilərlə eyniləşdirməsi Əylislə bağlı bəzi yanlış fikirlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Halbuki orta əsrlərdə Əylisdə məskunlaşmış əhali əsasən xristian qırpaqlar idi. Əylis sözünün özünün belə əski türk dillərində izahı yerli əhalinin xristian türklər olduğunu sübut edir. Bu mənada Əylis və ətraf ərazilərdəki toponimlərin izahına diqqət yetirməyi vacib hesab edirik. Əylis toponimindən bəhs edərkən AMEA-nın müxbir üzvü Adil Bağirov yazır: “Ordubad rayonunda Aşağı Əylis və Yuxarı Əylis adlı iki kənd vardır. Bu adlar 1590-cı ildə Əylis və Səhrayi-Əylis kəndi, 1727 və 1728-ci illərdə isə Aşağı və Yuxarı Əylis adları ilə qeydə alınmışdır” [10, s. 136]. Toponimin izahı ilə bağlı bir çox tarixi mənbələrdən iqtibaslar gətirən müəllif “Əylis” sözünün Ağ Kilis və Ağ Ulus kimi formalarından bəhs edir və göstərir ki, bütün hallarda bu toponim əski türk dilində izah olunur.

Fikrimizcə, qədim türk yurdu olan bu yaşayış məntəqəsinin buranın aborigen sakinləri olan türklər tərəfindən türk dilində adlandırılması daha ağılabatandır. Əylisin qədim sakinləri buranı “Ağ Ulus” adlandırmışlar. “Ağ” sözü bu gün də dilimizdə rəng mənasında işlənir. “Ulus” sözünün isə hələ qədim türk mənbələrində şəhər mənasında işlənməsi hamıya məlumdur. Dəqiqləşdirmə aparmaq üçün AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyevin “Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər” kitabından aşağıdakı sitata diqqət yetirək: “Uluş termini. Bu ...“İki yıldız nom” abidəsindəki Talas uluş oykonimində işlənmiş, runik abidələrdə isə “Bukarak uluş bodun” şəklində çıxış etmişdir. Bu coğrafi termin də türklərin böyük bir qismi

tərəfindən “şəhər” mənasında işlədilirdi: Balasaqun şəhərinə Kuz uluş deyildiyi kimi” [11, s. 25]. Göründüyü kimi, “ulus” sözünə şəhər mənasında hələ Orxon-Yenisey abidələrində rast gəlinir. Əylisin isə orta əsrlərdə böyük bir şəhər olduğu inkarolunmaz faktdır.

Digər tərəfdən, Əylisi “Ağ ulu su” kimi də izah etmək olar ki, “ulu” türk dillərində qədim mənasını ifadə edir. “Su” hissəciyini isə həm su tayfaları ilə, həm də maye, su, çay anlayışları ilə əlaqələndirmək mümkündür. Nəzərə alsaq ki, Araz çayının cənub tərəfində eyni istiqamətdə Siyahrud – Qara çay – “Qara su” adlı yaşayış məntəqəsi var, onda Ağ ulu su və Qara su sakinlərinin fərqlənmək üçün bu adlarla yaşadıkları məntəqələri adlandırdıkları iddiasını da irəli sürmək olar. Təsadüfi deyildir ki, Araz çayının qollarından biri məhz Əylis adlanır [12, s. 189]. Türk tayfa adlarında “ağ” və “qara” təyinedici sözləri ilə fərqlənməni biz Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tayfa adlarında da görürük. Digər bir məsələni də diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır ki, su bir sıra qədim tayfalarda müqəddəs hesab edilmiş və bu faktor xüsusilə türkdilli tayfalarda daha qabarıq şəkildə özünü büruzə vermişdir. Təsadüfi deyil ki, hələ XX əsrdə K.N.Smironov Yuxarı Əylisdə bir zamanlar su kultunun mövcudluğunu da ayrıca olaraq qeyd etmişdir [13, s. 68].

“Əylis” sözünü “Ay ulusu” kimi izah edərkən yenə də yol əski türk və monqol inanclarından keçir. Məlumdur ki, əski türklərdə Ay tanrısına inam olmuşdur. Hətta arattalıların bərəkət tanrısı İnanna da (En-ana – hökmdar qadın, ana) bəzi hallarda Ay tanrısı kimi göstərilir. Monqollarda Ay Tanrısının Böyük xan adlandırılması və ona sitayiş obyektini kimi baxılması barədə hələ XIII əsrdə Monqol ölkəsinə Papanın məktubunu aparmış İohan Karpini də məlumat vermişdir. O yazırdı ki, monqollar hər hansı səfərə çıxacaqları zaman hilal və ya bütöv ayı gözləyərlər. Aya böyük xan deyər və qarşısında baş əyərək onları qoruması üçün dua edərlər [14, s. 40].

Ay tanrısına inancın qalıqları bu gün də məişətimizdə qalmaqdadır. İslamaqədərki inanclardan bəhs edən tarix üzrə fəlsəfə doktoru Türkan Qədirzadə bununla bağlı yazır: “Təzə Ay çıxanda müəyyən inanclara əməl olunur. Xalq arasında Ay təzələyəndə deyirlər ki, Ay yeng olub. ...Deyirlər ki, Aya salavat verib yaşıl ota, qızıl üzüyə baxanda ruzi bol olar” [15, s. 92].

Mənbələrin əksəriyyətində bugünkü Aşağı Əylisin adından “Dəşt” kimi bəhs olunur. N.Məmmədov “Vətən dərdi” adlı kitabında Aşağı Əylisə “Dəşt” deyilməsinin səbəbini ərazinin relyef quruluşu ilə əlaqələndirərək yazır ki, “Aşağı Əylis kəndi həm də “Dəşt” adlandırılıb (dəşt – fars dilində düz, çöl deməkdir). Görünür, eramızdan əvvəl indiki Aşağı Əylis kəndinin ərazisi düzənlik, tikintisiz olduğuna görə “Dəşt” adlandırılmışdır. “Aşağı Əylis” adlandırılan kənd XVII əsrin sonuna qədər “Dəşt” adını qoruyub saxlamışdır”.

İstənilən halda, etnonimin fars dilində izahı belə, ərazinin ermənilərə məxsusluğuna əsas vermir. Digər tərəfdən, bəzi tədqiqatçılar Aşağı Əylisdə yaşayan əhalinin Yuxarı Əylisdən gələrək bu ərazidə məskən saldıqlarını iddia edirlər. O zaman “Dəşt”in “Dış” (kənar) kəlməsindən törədiyi daha ağılabatandır. Hər hansı bir səbəbdən Yuxarı Əylisdən çıxan yerli sakinlərin “Dış Ulus sakinləri” deyər adlandırılması mümkündür. Digər tərəfdən, mahalın İç Ulus və Dış Ulus adlanması ehtimalı da var. Tarixi-coğrafi baxımdan yanaşdığımız zaman da görürük ki, Yuxarı Əylis nisbətən dağların içinə tərəf yerləşib. Sonralar İç Ulusun Əylisə çevrilməsi, Dış Ulusun isə “ulus” komponentinin düşməsindən sonra “Dış” kimi adlanması fikrini irəli sürmək olar. Sasanilər dövründə sərhəd məntəqələrinə köçürülmüş pəhləvi dilli əhalinin isə bu ərazidə məskunlaşdıqdan sonra “Dış”ı özlərinə daha yaxın olan “Dəşt” ilə əvəzləməsi də mümkün

bir haldır. Necə ki, “Dəşt” sözünü tələffüz edə bilməyən ruslar ərazini “Nijniy Akulis” (Aşağı Əylis) adlandırmışlar [10, s. 137].

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, qədim türk yurdu olan Əylis XVI-XVIII əsrlərdə nəinki Naxçıvan diyarının, ümumilikdə Azərbaycanın və Qafqaz bölgəsinin əsas ticarət şəhərlərindən biri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov Y. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı: Gənclik, 1977, 138 s.
2. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв.. Баку: ЭЛМ, 1982, 281 с.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, III cild. Bakı: Elm, 2007, 592 s.
4. Дневник Закария Акулисского. Ереван: АРМФАН, 1939, 160 с.
5. Tiflisi J. Vaqiati-Mir Veys və Şah Hüseyn (Osmanlıcadan tərcümə edən: Ş.Fazil). Bakı:1992, 58 s.
6. Сысоев В.М. Нахичеван на Араксе и древности Нах. АССР. Баку: Известия Азкомстариса, 1929, выпуск 4, 316 с.
7. Quliyev M. Naxçıvan xanlığının bayrağı haqqında bir neçə söz // “Şərq qarısı” qəzeti, 24 sentyabr 2014-cü il.
8. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi-coğrafiyası (XVIII əsrin birinci yarısı – XIX əsrin birinci qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
9. Azərbaycan RDTA, f. 24, I siyahı, 358-ci sənəd.
10. Bağırov A. Naxçıvanın oykonimləri (1590-2007-ci illərin məlumatları əsasında). Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
11. Quliyev Ə. Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər. Bakı: Nurlan, 2004, 128 s.
12. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. İki cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
13. Смирнов К.М. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999, 156 с.
14. Carpini J. Moğol tarihi ve Seyahatname (çeviri: Yrd. Doç. Dr. E.Ayan). Trabzon: Derya, 2000, 141 s.
15. Qədirzadə T. İslamaqədərki adətlər, inanclar və mərasimlər (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı: Nafta-Press, 2006, 120 s.

Эльнур Кальбизаде

ДРЕВНИЙ ТУРКСКИЙ ГОРОД АЙЛИС В XVI-XVIII ВЕКАХ

РЕЗЮМЕ

В начале шестнадцатого века все земли Азербайджана были объединены империей Сефевидов. Этот процесс привел к развитию и прогрессу страны. Историки пишут, что в этот период развивалось много больших и малых городов. Венецианский посол Винченцо Алессандри пишет о 52 городах империи Сефевидов. В этот период Нахчыван (Нахчыванская улка) входил в состав Азербайджанской области (байларбайлик). В регионе существовало много городов - Нахчыван, Ордубад, Джульфа, Агу-улус (Айлис), Карабах, Азад и т.д.

В XVI-XVIII вв. Айлис являлся одним из крупных городов Нахчыванской области. В городе имелось много базаров (торговые центры), карвансараев (отели), мечетей. Айлис была древнейшей турецкой страной. Исследование показывает, что население города Айлис в основном составляли христианские турки - кипчаки.

Elnur Kalbizadeh

THE ANCIENT TURKISH CITY OF AILIS IN THE XVI-XVIII CENTURIES

SUMMARY

At the beginning of the sixteenth century all the lands of Azerbaijan were united by the Safavid Empire. This process led to the development and progress of the country. The historians write that many big and small cities developed during this period. Venesian ambassador Vincenzo Alessandri tells about 52 cities of the Safavid Empire. In this period, Nakhchivan region (the Nakhchivan ulka - settlement) was the part of Azerbaijani province (baylarbayi). There were many cities in the region such as Nakhchivan, Ordubad, Joulfa, Ag-ulus (Ailis), Karabakhlar, Azad and so on.

In the XVI-XVIII centuries Ailis was one of the biggest cities of Nakhchivan region. There were many bazars (shopping centers), karvansarays (hotels), mosques in the city. Ailis was the ancient Turkish land. The research shows that the population of Ailis city was mainly composed of Christian Turks – kipchags.

СИМВОЛЫ В ИСЛАМСКОМ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Фарида МИР-БАГИРЗАДЕ,

*Доцент по эстетике, доктор философии в области
искусствоведения, ведущий научный сотрудник
отдела «Проблемы религиоведения и философии
культуры» Института Философии НАНА,
faridamb2013@gmail.com*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: архитектура, исламское изобразительное искусство, миниатюра, религиозность, величие, могущество, колорит, цвет, почерк, стиль.

AÇAR SÖZLƏR: memarlıq, islam təsviri incəsənəti, miniatür sənəti, dindarlıq, əzəmət, qüdrətlik, rəng uyğunluğu, rəng, xətt, üslub.

KEY WORDS: architecture, Islamic fine art, miniature, religiosity, greatness, mighty, coloring, color, handwriting, style.

Исследуя символы в исламском изобразительном искусстве, прежде всего, хотелось бы начать с монументальной, религиозной архитектуры, потому что она и по сей день покоряет нас своей могуществом и величием. Монументальная и религиозная архитектура арабских стран оставила большое наследие в виде уникальных памятников зодчества, оказав большое влияние и на архитектуру Ирана, Турции, Кавказа, Средней Азии и Индии.

Сама композиция и идея архитектуры мечети с минаретами напоминает символический и сакральный смыслы, ассоциируясь с силуэтом молящегося человека, опустившего голову во время молитвы (купол) и поднятыми руками (минареты мечети). Мечети оформлялись с большим вкусом. В них преобладали и арабская каллиграфическая вязь и цвет, присущий исламскому изобразительному искусству, которые также являются символами.

«Молитвенное здание мусульман именуется мечетью (от арабского «масджид» - место, где совершают земные поклоны»). В нём лишь не должно быть идолов или изображений живых существ – возможных объектов поклонения. Внутри мечети в одной из стен делают михраб – нишу, обозначающую направление в сторону Мекки. Лицо молящегося должно быть обращено именно туда. Стоять перед михрабом – всё равно, что стоять перед лицом Бога. Справа от михраба ставится минбар – кафедра для проповедника» [1, с. 468-469].

Как мы знаем, в исламе преобладал зелёный цвет, который напоминал о его

приближённости к пророку Мухаммеду. Его можно увидеть в одном из составляющих цветов флага Азербайджана. Красный цвет у арабов относили к жизнерадостному – женщинам и детям. Белый и чёрный цвета относились к траурным цветам.

Пересчитывать памятники религиозной мусульманской архитектуры можно множество, но хотелось бы остановиться на главных из них в истории исламского изобразительного искусства. Среди них: Кусейр Амра и Мушатта в Иордании, мечеть Омейядов в Дамаске и многие другие.

В исламской архитектуре имеются и свои символы. К ним можно отнести и мавританский стиль, искусство, которое зародилось в Северной Африке и Андалузии в XI-XV веках. Термин «мавританский» происходил от названия народов, пришельцев из Северной Африки – берберов и арабов. Это был стиль в архитектуре средневекового искусства арабского Запада, который распространился в Алжире, Марокко и Южной Испании. Пути зарождения мавританского стиля ведут к искусству и культуре Кордовского халифата (VIII-X вв.), когда заметно ощущался переход арабо-испанской культуры в африканскую. Отличительным же признаком мавританского стиля или архитектуры является ордер в греческой интерпретации. Колонна, служившая вертикальной опорой и основой архитектурному памятнику, была похожа на греческую колонну, но и имела свои отличия. Она применялась для ощущения пространства в восприятии глаза зрителя.

Искусство исламской каллиграфии – это удивительный синтез внутреннего мира художника, отражающего сложные, вычурные и красивые узоры, выражающие божественные изречения с сакральным и символическим смыслом. Ведь они отражают мысли Бога и его слова о мире. Поэтому и исламская каллиграфия передаёт те знания, которые интерпретированы толщиной красок, изгибов и форм, проецирующего слова Бога. Это своего рода сакральное, символическое, духовное послание Бога к человеку, которое осуществляется в процессе молитвы. Смотря на созданные творения художников исламской каллиграфии, ощущается важная информация, код, посланные нам Аллахом через буквы, цвета и слова. Каллиграф словно задумывается обо всём этом, о главных ценностях Вселенной и мира, так и не постигнув их до глубины.

Ведь исламские художники-каллиграфы оставили нам в наследие свои творения в рукописных изложениях – каллиграфическим шрифтом (почерком) к миниатюрным книгам и её листам, обрамляли купола и внутренние интерьеры мечетей и минаретов.

Рассматривая арабскую каллиграфию, мы раскрываем для себя шесть важных её почерков (шрифтов).

К первому относят *куфический* почерк, напоминающий сочетание крупных букв в геометрических формах. В куфическом почерке есть и свои разновидности: восточный куфи с диагональным письмом; квадратный куфи, в котором преобладают прямые углы. Этот почерк напоминает рисунок, включённый как бы в квадратную сетку.

Ко второму относят *сульс*, означающий на арабском треть. Он пришёл на смену первому письму, т.е. куфическому почерку в XI веке и оставил его в забвении. Этот стиль

наиболее приемлем в каллиграфическом оформлении мечетей.

К третьему письму относят *наسخ*, который преобладает в современном арабском изложении алфавита с помощью вязи. При изучении арабского языка именно его используют в качестве лучшего образца. Арабы также используют и другое быстрое письмо, называемое «рук'аи». В нём допускаются и присутствуют такие формы в виде зубцов, точек над буквами – харфами, которые плавно перетекают в письме в чёрточки или формы-подковы. Для обучения письменного арабского языка и владения графикой каллиграфии больше используется этот почерк.

Почерк *наста'лик* был создан азербайджанским каллиграфом и художником Мир Али Тебризи. В сочетании букв он сложен и его выполняют в рамках определённого угла. Этот почерк применяют и в настоящее время.

Стиль *дивани* дошёл до нас с периода Османской империи, напоминающий плотное сочетание букв – харфов с округлыми и изгибающимися формами. Его больше используют в канцелярском оформлении. Стиль *дивани* означал Государственный Совет, и поэтому его в те времена использовали при написании документов, которые были изданы Османским Государственным Советом.

В исламской каллиграфии существует и такой шрифт, созданный турками, как *тугра*, в котором в сочетании букв даны имена императорских султанов, издающие указы. Впоследствии этот почерк стал применяться правителями Турции и арабских стран в оформлении королевской эмблемы, а также на монетах и в печатях.

Существует и такой вид каллиграфического почерка под названием *мусанна*, что означает по-арабски «двойной». В нём присутствуют сами тексты со шрифтом *наسخ* в такой форме, когда одна половина текста является зеркальным отражением другой.

Искусство исламской каллиграфии было широко распространено в средние века в Азербайджане. Наибольший расцвет приходится к концу XIV- началу XV веков. Как пишет доктор философии в области филологии Мир-Багирзаде С.А. в своей монографии «Культура исламской цивилизации»: «Мир Али Тебризи, Азхор Тебризи, Шах Махмуд Заррингалам Хафинафис, Ибрагим Тебризи, Шах Махмуд Нишапури, Мир Имад Газвини, Низамеддин Али (ардебильский), Мехраб Тебризи, Али Рза Аббаси Тебризи, Мухаммед Рза Тебризи (XVI-XVII) – были известными каллиграфами своего времени.

В Азербайджане искусство каллиграфии достигло высокого расцвета в XVI веке. Этим искусством даже занимались правители (Шах Исмаил I, Шах Тахмасиб I). Всесторонне развитые азербайджанские каллиграфы (они были одновременно и поэтами, и художниками, и резчиками) сами оформляли миниатюры (Садиг бек Афшари, Али Рза Тебризи и др.), создавали различные прекрасные работы по металлу, оформляли книги, работали над декоративным каллиграфическим оформлением зданий» [2, с. 115].

В каллиграфическом письме и при создании миниатюр использовалось перо из тростника, называемое *кала'м*. Заострённость и очинка пера указывала на определённый стиль каллиграфического письма и традиционность школы. В письме использовался

папирус, пергамент и бумага, производимая в Самарканде в 60-е годы VIII века. Сами листы обрабатывались сложной технологией, что давало им долгую жизнь и долговечность, в которой ярко отражались каллиграфические шрифты, насыщенные цветными чернилами.

Заслужено отведено почетное место одному из ярких представителей в истории миниатюрной живописи Ближнего Востока, азербайджанскому художнику-миниатюристу Султану Мухаммеду, инициатору и создателю тебризской школы или стиля миниатюры в период XVI века, возглавляемый правлениями шахов Исмаила I и шаха Тахмасиба I. Эти правители сконцентрировали в шахской библиотеке одарённых художников и каллиграфов, приехавших с различных стран. Неизменна и роль Султана Мухаммеда, возглавившего эту шахскую библиотеку, создав для неё бесценное книжное наследие тебризской миниатюры и её листов, собрав вокруг неё больших творцов миниатюры.

Одной из самых известных работ Султана Мухаммеда является «Вознесение Мухаммеда». Это редкая миниатюра, которая посвящена религиозному сюжету из жизни пророка Мухаммеда, отправившегося на седьмое небо со своим конём-Бураком, Джабраилом и другими персонажами – крылатыми гениями с дарами в руках. Сама миниатюра относится к совершенному творению художника Султана Мухаммеда и к ряду миниатюр, созданных тебризской школой. Здесь каждый элемент в композиции миниатюры символичен и сакрален. Вот что писал о ней в своей книге член-корреспондент Академии Наук Азербайджана, доктор искусствоведения, профессор Керим Керимов: «Голубое небо, усеянное звёздами и вычурными белыми облаками, освещённое золотым сиянием вокруг Пророка светом кадилниц и факелов, создают удивительное космическое пространство, в котором Пророк в сопровождении Джабраила и 18-ти крылатых гениев, несущих светильники и различные подношения, изображены удивительным мастерством. Они переданы в каком-то головокружительном вихре, в непринуждённых, порою неожиданно сложных позах, поворотах и ракурсах. Они описывают концентрическое движение в виде спирали, что усиливает динамичность композиции, придаёт небесному перелёту Пророка, статично сидящего на своём Бураке, торжественность, превращает его в триумфальное шествие» [3, с. 100-101].

Очень интересен и колорит цвета самой миниатюры, напоминающий драгоценные камни самых различных оттенков. Это ощущается и в цвете неба, напоминающего лазурь (лазурит), светящийся и золотой цвет нимба Пророка, яркие костюмы Пророка и крылатых гениев, которые в единстве создают эмоциональное ликование души самого художника. Созданные прежними художниками миниатюристами – Шахом Музафаром, Ага Миреком в XVI веке листы на эту тему, не сравнимы ни с композицией, ни с колоритом данной миниатюры Султана Мухаммеда.

Традиции каллиграфического письма находят своё отражение и в искусстве современных художников. Художница Ширин Нешат, родившаяся в Иране и проживающая в Нью-Йорке в марте 2015 года организовала свою персональную выставку в Бакинском Музее Современного Искусства. Она выставила свои работы – фотопортреты, в которые

вписана арабская каллиграфическая вязь – *наста'лиг* с божественными изречениями. В современное время изобразительное искусство и фотоискусство вносит свои новые решения, методы, формы и приёмы. В работах художницы Ширин Нешат были фотопортреты от малого до преклонного возраста – детей, подростков и пожилых людей, в которых прочитывался красивый каллиграфический почерк *наста'лиг*, показаны прожитые судьбы людей в одно мгновение и связанные с ними жизненные ситуации, дополненные прекрасными посланиями Бога. Это был символический и сакральный подтекст каллиграфического письма в новом видении художницы Ширин Нешат.

Таким образом, подытоживая вышеизложенное, важно отметить, что традиции и современность в мусульманской мысли остаются неизменными, несмотря на пройденные периоды в истории человечества. Исламское изобразительное искусство – яркий тому показатель, потому что в нём концентрируются все лучшие достижения творческих людей – художников и каллиграфов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Энциклопедия. Религия мира. Т. 6, ч. 2. Религии Китая и Японии. Христианство. Ислам. Духовные искания человечества в конце XIX – XX веках. 5-е изд. Глав. ред. М.Д. Аксёнова. М.: Аванта+, 2002, 686 с.
2. Мир-Багирзаде С.А. Культура исламской цивилизации. Б.: Элм, 250 с.
3. Керимов К. Султан Мухаммед и его школа. Б.: Ишыг, 144 с.

Fəridə Mir-Bağırzadə

İSLAM TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİNDƏ RƏMZLƏR

XÜLASƏ

Müəllif məqalədə Yaxın və Orta Şərqi monumental dini memarlığının nümunəsində İslam təsviri incəsənətində rəmzləri tədqiq etmiş, İslam xəttatlıq incəsənətində mürəkkəb xəttat yazıların nümunələrində ilahi sözlərdə sakral və rəmzi mahiyyətləri göstərərək rəssamın daxili dünyasını təhlil etmişdir. Yazıda Sultan Məhəmmədin özünəməxsus sakral rəmzləri ilə miniatürü tədqiq olunmuşdur.

İslam incəsənətinin müasir dövrünə müraciət edərkən, müəllif rəssam Şirin Neşatın incəsənətini təhlilini apararaq ərəb yazısı ilə onun simvolizmi arasında əlaqə olduğunu qeyd etmişdir və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, müsəlman fikrində müasirlik və ənənə dəyişməz olaraq qalır.

Farida Mir-Baghirzadeh

SYMBOLS IN THE ISLAMIC FINE ART

ABSTRACT

The author studied symbols in the Islamic fine art on sample of monumental religious architecture of the Middle and Near East, analyzed internal world of artist, expressing on samples of complex calligraphic scripts sacral and symbolic significance in the divine words in the art of Islamic calligraphy. In the article Sultan Mohammad's miniature within his sacred symbols has been studied.

Turning to the modern period of the Islamic art, by analyzing Shirin Nishat's creativity the author noted the existence of the link between the Arabic script and his symbolism. Thus, modernity and tradition in the Islamic thought remains unchanged.

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ ШАМКИРСКОГО И ТОВУЗСКОГО РАЙОНОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

(эпоха энеолита - поздняя бронза - ранний железный век)

Дмитрий КИРИЧЕНКО,

Институт Археологии и Этнографии НАНА

старший научный сотрудник,

доктор философии по истории,

dmakirichenko@mail.ru

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *эпоха энеолита - поздняя бронза - ранний железный век, погребальные памятники и погребальные обряды, керамика, предметы украшения.*

AÇAR SÖZLƏR: *eneolit - son tunc - ilk dəmir dövrləri, qəbir abidələri və dəfn adətləri, qəbir avadanlıqları, saxsı qablar, bəzək əşyaları.*

KEY WORDS: *the Chalcolithic – the Late Bronze - the Early Iron Age, gravestones and burial traditions, ceramic potteries, decoration items.*

В статье рассматриваются новые археологические находки погребальных памятников на территории Шамкирского и Товузского районов Азербайджана, выявленные в ходе строительства трубопровода SCPX (Расширение южнокавказского трубопровода), при финансовой поддержке компании BP и альянса SAIPEM-AZFEN в рамках договора с Институтом Археологии и Этнографии НАНА, а также в соответствии с законодательством Азербайджанской Республики.

Некрополь Товузчай

В декабре 2016 года на некрополе Товузчай (Товузский район Азербайджана) научной экспедицией Института Археологии и Этнографии НАНА во главе с автором данной публикации были проведены археологические раскопки. В состав экспедиции входили ст. художник С.Фарманлы и н.с. А.Абдурахманов. Следует отметить, что это были не первые археологические раскопки на данном некрополе. Впервые раскопки на некрополе Товузчай под руководством Н.Мусебли, В.Квачидзе, Г.Агаева и И.Алиева были проведены еще в 2004-2005 гг. во время строительства трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан, а затем и во время строительства SCP, участие в которых в разное время принимали и другие археологи.

В ходе полевого сезона в декабре 2016 года было исследовано 8 погребений. Из них 4 погребения следует считать поминальными, так как в них не было скелета, присутствовал лишь небольшой инвентарь. Остановимся на погребениях, в которых

присутствовал костяк человека.

Погребение № 97. (рис.1) Скелет был очень плохой сохранности (он предположительно антропологически принадлежал ребенку 6-7 лет, череп визуальнo - долихокранный, кости - грацильные), положение костяка, скорченное на левом боку, лицом на восток, руки были близ головы.

Размеры могильной ямы: Север-юг: 1,8 м, Запад-восток: 2,8 м.

Инвентарь: К западу от черепа человека, в его изголовье находилось 9 сосудов разного размера. Одна чаша, две миски, один сферический сосуд, 5 горшков. На левой руке ребенка находился бронзовый браслет. В районе шеи были рассыпаны агатовые и пастовые бусы. В северо-западном углу могильной ямы около сосуда (инв. № 10) находилась бронзовая игла (шило). В сосудах (инв. № 6, инв. № 7, инв. № 10) находились мелкие кости животных и птиц. Особое внимание в данном погребении привлекает находка чаши, на днище которой была нанесена тамга, в виде свастики. Свастика являлась одним из любимых мотивов орнамента сосудов Товузчай (устное сообщение в.н.с.д.ф по истории Ш.Наджафова). Помимо чаши с тамгой-свастикой, на многих сосудах из Товузчайского некрополя встречается орнамент в виде лучей, исходящих из центра (рис.2). Здесь мы имеем дело с распространением солярного культа - поклонение Солнцу.

Погребение №100. В ходе раскопок было выявлено, что не было четкой ориентировки погребенных. Данная могила частично была разрушена в ходе строительства дороги задолго до начала проекта. В могиле находились останки, как минимум двух человек, а также были обнаружены кости животных, предположительно овцы и коровы. Основываясь на визуальном анализе зубов, можно сказать, что в погребении

был захоронен ребенок (8-10 лет) и взрослый человек (40-45 лет). В могиле из инвентаря было: 2 кувшина, одна миска и три горшка разного размера. Между сосудами в середине находился череп ребенка. За горшком, в северо-восточном углу могилы были обнаружены пастовые бусинки, бронзовая игла (шило), а также бронзовая височная серьга и четыре

бронзовых кольца, два из которых представлено фрагментарно, сохранилась лишь их половина. На расстоянии около 1 м от черепа находилась нижняя челюсть другого субъекта, а рядом с этой нижней челюстью была выявлена бронзовая височная серьга. Рядом с костями скелета этого второго погребенного в восточном углу могилы был обнаружен фрагмент железного кинжала и железного ножа.

Размеры могильной ямы: Север-юг: 1,5 м, Запад-Восток: 1,8 м, Глубина: 1,4 м. Возможно, череп между сосудами представлял собой принесенного в жертву человека (ребенка 8-10 лет). Что же касается второго - основного погребенного, то это была предположительно женщина (40-45 лет).

Погребение № 102. (рис.3) Оно было совершено в песке, на глубине около 1,5 м. В ходе расчистки было выявлено 4 сосуда разного размера, 2 маслобойки, одна миска, мелкие пастовые бусинки, фрагмент железного ножа, бронзовое кольцо и бронзовая игла (шило). Костяк предположительно женский. Череп долихокраний. Погребение было совершено на спине, слегка с

отклонением на правый бок, ноги слегка подогнуты в коленях. На шее покойного находились пастовые бусы. У левой руки покойника находился фрагмент железного ножа. Голова была обращена лицом на юг. Голова была положена на миску. На среднем пальце скелета находилось бронзовое кольцо. Под левой рукой - бронзовая игла.

Размеры могильной ямы: Север-юг: 1,5 м, Запад-Восток: 1,7 м, Глубина: 1,5 м.

Погребение № 104. Грунтовое погребение, скелет находился в скорченном положении на правом боку, лицом на запад. В ногах погребенного человека был размещен сосуд, в изголовье кувшин, а между правой рукой и головой - горшок.

В могиле находилось 3 сосуда разного размера. В западном углу могильной камеры находились обломки костей животных. В погребении был захоронен, предположительно, мужчина в возрасте 20-25 лет. Череп визуально долихокраний, европеоидный. Размеры могильной ямы: Север-юг: 1 м, Запад-восток: 1,4 м, Глубина: 1,5 м.

Этот тип погребений находит свое отражение в ряде статей [1, с. 243-248; 4, 2; 6, с. 88-89].

Все погребения следует датировать эпохой поздней бронзы - раннего железа, а именно концом II - началом I тыс. до н.э. Они относились к Ходжалы-Кедабекской археологической культуре и антропологически принадлежали коренному населению Азербайджана того периода. По мнению Н. А. Мусеибли, отсутствие трупа в ряде погребений было осуществлено целенаправленно в виду погребальной обрядности. И подобные погребальные памятники являются поминальными могилами [2, с. 60].

По мнению Н. А. Мусеибли, причины отсутствия скелета в этих могилах надо искать в особенностях хозяйственной жизни людей эпохи поздней бронзы. Например, в этот период на всем Южном Кавказе яйлажное (летнее пастбище) скотоводство достигло самого высокого уровня своего развития и играло ведущую роль в экономической жизни. В летние месяца древние скотоводы находились в яйлагах (летнее пастбище) вместе со своими стадами. В сезон яйлагов умерших людей хоронили там же. На этих горных территориях существуют сотни погребальных памятников этих умерших людей. После возвращения на свои основные равнинные поселения скотоводы возводили символические, поминальные могилы в честь соплеменников, захороненных на яйлагах, или наоборот, выявленные на яйлагах безскелетные погребения, вероятнее всего были поминальными в честь тех, кто умер в степи.

Типологическое разнообразие погребений равнинной и горной территории было связано с географическими условиями и природными ресурсами. Принадлежность их обоим к общей культуре доказывается сходством могильного инвентаря [3, с. 44-45].

Курган № 1. Кечили.

В январе 2017 года в Шамкирском районе был изучен курган № 1 близ села Кечили. В ходе очистки удалось выявить округлое скопление камней в виде полумесяца. Размеры каменной насыпи: С-Ю: 5 м, З-В: 5 м.

После снятия четырех слоев камней на глубине около 50 см было обнаружено грунтовое погребение, совершенное по обряду кремации (сохранились мелкие фрагменты человеческих костей), а в засыпке камеры кусочек охры, обсидиана и мела. По фрагментам керамики данное погребение следует датировать эпохой поздней бронзы-раннего железа.

Курган № 2. Заямчай.

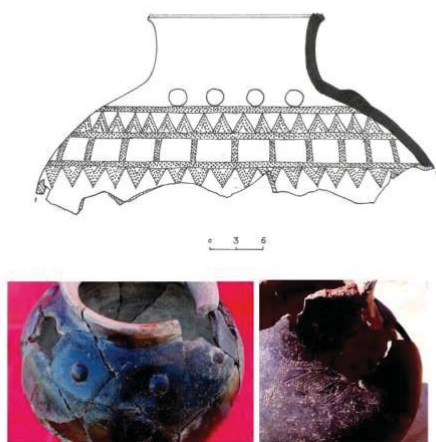
Впервые курганы долины реки Заямчай были выявлены и внесены в реестр археологических памятников Азербайджана в ходе археологической разведки проведенной д.и.н. Н.А. Мусеибли. В сентябре 2016 г. в ходе земляных работ в ходе строительства трубопровода SCPX при работе тяжелой техники курган был частично потревожен, на поверхность земли из насыпи был извлечен бронзовый меч, после чего работа была сразу приостановлена. В дальнейшем курган раскапывался научной экспедицией Института археологии и этнографии НАНА под руководством д.ф по истории Кириченко Д.А. В составе экспедиции присутствовал также и ст.художник С.Фарманлы. Курган расположен на правом берегу реки Заямчай близ села Дюерли на территории Шамкирского района Азербайджана. Верхняя насыпь кургана была разрушена во время работы тяжелой техники. После очистки территории было выявлено скопление камней продолговатой овальной формы. Размеры каменной насыпи: С-Ю: 6,3 м, З-В: 9,1 м.

Общее количество снятых каменных слоев кургана составляло около 20. В засыпке земли были обнаружены фрагменты керамики, розовая и желтая охра, кусочки обсидиана, фрагменты костей и угля, а также каменная фигурка женщины, т.н. «каменная Венера» (рис.4).

Могильная камера была квадратной формы (рис.5). Размеры могильной камеры: С-Ю: 2,5 м, З-В: 3 м, Глубина: 2,6 м.

На глубине около 2,6 м было выявлено 18 керамических сосудов, пепел, фрагменты костей животного (лошади или быка), сложенных в виде треугольника, а также скелет собаки. Скелет собаки располагался в северном углу могильной камеры с подогнутыми лапами, в скорченном положении на левом боку, головой обращенной на север. Длина скелета собаки in situ составляла 1,25 м. Скелета человека выявлено не было. Вероятно, здесь мы имеем дело с кремацией (об этом свидетельствует пепел и фрагменты обгорелых костей, обнаруженные как в самой могиле, так и в отдельных двух сосудах), а собака была положена в могилу в виде тотемного животного-хранителя, сторожа своего хозяина или же в качестве сопровождения в загробный мир. Случаи захоронения с собакой были раскопаны и изучены на территории Азербайджана д.и.н. Н.А.Мусебли [5]. Возможно при погребении был разожжен т.н. «очистительный огонь», об этом свидетельствуют следы пепла, кусочки угля и фрагменты сосудов со следами воздействия высокой температуры.

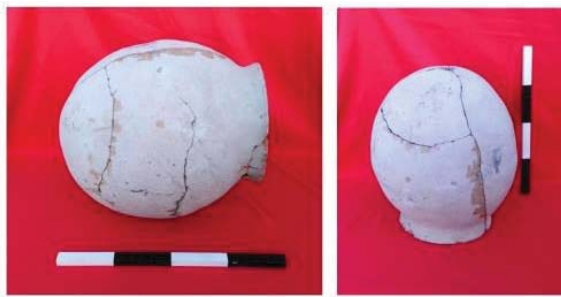
Курган №2 Заямчайской курганный группы следует датировать эпохой средней бронзы. Особое внимание привлекает находка глиняного тигля (рис.4), обнаруженная в самом большом сосуде, который находился у южной стены могилы. Данная находка свидетельствует о широком освоении и бытовании металлургии на территории Шамкирского района Азербайджана в ту далекую эпоху.

Из орнамента сосудов (рис.4) кургана № 2 следует коснуться орнамента в виде треугольников, возможно прообразом им служили горы - природный ландшафт тех мест, а также весьма интересен орнамент, напоминающий собой излюбленное лакомство - пахлаву, данный мотив является вероятно одним

из этнографических признаков преемственности населения Азербайджана от эпохи бронзы и вплоть до настоящего времени. Мелкие пастовые бусинки в виде пахлавы были выявлены также при археологических раскопках курганов эпохи поздней бронзы - раннего железа в Борсунлу (Геранбойский район), в которых принимал участие и автор данной статьи.

Некрополь Ходжахан.

В ходе строительных работ на 339.900 км трубопровода SCPX в местности Ходжахан на территории Товузского района Азербайджана в конце февраля 2017 г. были выявлены новые погребальные памятники: погребение в кувшине, датируемое эпохой энеолита, одно без-инвентарное грунтовое погребение (установить его точную датировку и культурную принадлежность пока не удалось, в настоящее время обнаруженные в нем кости людей и животного были сданы на радиоуглеродный анализ, и результатов их пока нет) и две подкурганные могилы-склепы эпохи ранней бронзы.

Погребение в кувшине

При работе тяжелой техники на поверхности земли были замечены фрагменты керамики, работа была приостановлена. В ходе расчистки территории было выявлено два сосуда (рис.6). Один целый сосуд (№1) (внутри него был обнаружен пепел и мелкие фрагменты костей) находился внутри половины другого сосуда (№2) чуть большего размера. Сосуд №1 находился на боку, а сосуд №2 стоял вертикально. На днище сосуда №1 было проделано небольшое отверстие для «выхода души». Погребение находилось на глубине около 50 см. Ориентировка - северо-западная. Данное погребение по керамике следует отнести к эпохе энеолита, а именно к Лейлатепинской археологической культуре. Аналогичные погребения были выявлены при археологических раскопках следующих памятников: поселение Лейлатепе, поселение Чинартепе, поселение Бююк Кесик, поселение Пойлу I, поселение Пойлу II, курганное поле Союгбулаг, поселение Галаери, а также в слое лейлатепинской культуры на поселении Бериклдееби (юго-восточная Грузия) [7, с. 89-97].

Ориентировка - северо-западная. Данное погребение по керамике следует отнести к эпохе энеолита, а именно к Лейлатепинской археологической культуре. Аналогичные погребения были выявлены при археологических раскопках следующих памятников: поселение Лейлатепе, поселение Чинартепе, поселение Бююк Кесик, поселение Пойлу I, поселение Пойлу II, курганное поле Союгбулаг, поселение Галаери, а также в слое лейлатепинской культуры на поселении Бериклдееби (юго-восточная Грузия) [7, с. 89-97].

Грунтовое погребение

В 3 метрах к югу от погребения в кувшине, при работе техники на поверхности земли было замечено скопление камней. Работа была приостановлена. В ходе расчистки было выявлено скопление камней и каменных плит прямоугольной формы. Размеры: С-Ю.: 1,8 м, З-В: 2,7 м.

После снятия первого слоя камней и плит был выявлен второй слой камней. Размеры: С-Ю.: 0,9 м, З-В: 1,5 м.

Затем на глубине около 60 см была обнаружена могила прямоугольной формы. Размеры: С-Ю.: 2,05 м, З-В: 2,8 м, Глубина 60 см.

Внутри могилы в центре находились кости 2 людей: мужчины 30-40 лет, а также ребенка в возрасте около 6-8 лет.

Под костями людей находились фрагменты костей животного (предположительно представителя особи крупного рогатого скота (коровы или быка).

Костяк ребенка находился в сильно скорченном положении на правом боку, ноги подогнуты в коленях, руки сложены выше лица, лицо обращено на юг. Что же касается костей скелета мужчины, то они находились слева (к западу) от костей ребенка. Никакого инвентаря в могиле обнаружено не было. К сожалению, пока трудно судить о культурной принадлежности данного погребения, как и о самом погребении, было ли оно синхронно погребено в кувшине, или данное кувшинное погребение и грунтовое погребение были частью одного целого кургана или комплекса. Костный материал в настоящее время был отдан на радиоуглеродный анализ с целью датировки и результаты его пока в стадии ожидания.

Погребение № 2. Погребение было разрушено в ходе работы тяжелой техники. В ходе расчистки территории в слоях земли вперемежку с пеплом и углем были обнаружены останки предположительно 4 людей, трех мужчин и одной женщины, а также фрагменты трех керамических сосудов. Данное погребение представляет собой подкурганную могилу-склеп Кура-Араксинской культуры и датируется эпохой ранней бронзы.

Погребение № 3. (рис.7) На земной поверхности в ходе зачистки было выявлено пятно розовато-бурого цвета вперемежку с пеплом и кусочками угля. В ходе раскопок была выявлена могильная яма квадратной формы. Размеры: С-Ю: 5 м, З-В: 5 м, Глубина 1,4 м.

В засыпке земли могильной ямы были обнаружены фрагменты керамики, а также

фрагменты человеческих костей, костей животных попеременно с пеплом, кусками горелой древесины, охрой и углем. По человеческим костям можно судить, что здесь было захоронено как минимум пятеро мужчин, об этом свидетельствуют фрагменты лобных костей и фрагменты нижних челюстей. В могиле было обнаружено 8 сосудов и костяное пряслице (рис.8). Кости людей и животных находились на подстилке из угля и

красной охры. Погребение №3 представляет собой подкурганную могилу-склеп Кура-Араксинской культуры и датируется эпохой ранней бронзы.

Археологические материалы Лейлатепинской культуры эпохи энеолита, а также материалы Кура-Араксинской культуры из некрополя Ходжахан являются пока единственными изученными на данной территории.

В конце хотел бы выразить свою благодарность и признательность д.и.н. Н. Мусейбли, а также д.ф. по истории

А.Агаларзаде и д.ф. по истории Ш.Наджафову за ценные консультации, ст. художнику С.Фарманлы за прекрасные графические зарисовки археологического материала, а также руководству компаний BP, SAIPEM-AZFEN и TIS за всяческую поддержку во время проведения археологических раскопок.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ağalarzadə A.M., Nəcəfov Ş.N., Danyalov Y.M. Tovuzçay nekropolunda maraqlı dəfn adəti // Elmi axtarışlar, XVII toplu. Bakı: Səda, s. 243-248.
2. Müseyibli N.Ə. Zəyəmçay nekropolunda arxeoloji qazıntılar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: 2004, № 2, s. 58-65.
3. Müseyibli N.Ə. Zəyəmçay nekropolunun qəbir tipləri // Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: 2009, Buraxılış 12, № 2, s. 37-57.
4. Nəcəfov Ş.N., Ağayeva M.A. Tovuz rayonu ərazisində yeni arxeoloji tədqiqatlar. "Tovuz" qəzeti, iyul 2009, № 7 (7295), s. 2.
5. Мусейбли Н.А. Культ собаки в древнем Азербайджане. Этноархеологическое исследование // azerovcharka.narod.ru/arxiologiya
6. Даниялов Я.М. О грунтовых могилах Товузчайского некрополя / Международная научная конференция «Археология, этнология, фолклористика Кавказа». Материалы конференции. Баку: Нурлар, 2005, с. 88-89.
7. Museibli N. The grave monuments and burial customs of the The Leilatepe culture. Baku: Nafta press, 2014, 156 p.

Dmitriy Kiriçenko
ŞƏMKİR VƏ TOVUZ RAYONLARININ
QƏBİR ABİDƏLƏRİ
(eneolit - son tunc - ilk dəmir dövrü)

XÜLASƏ

Məqalədə Cənubi Qafqazda cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini özündə əks etdirən Leylatəpə, Kür-Araz və Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətlərinə məxsus qəbir abidələrindən və dəfn adətlərindən bəhs edilir. Bu abidələr eramızdan əvvəl IV minillikdən başlayaraq I minilliyə qədər mövcud olmuş cəmiyyətlərin mənəvi mədəniyyətinin göstəricisi hesab edilir. Müəllif qeyd edir ki, bu qəbirlərdən dördü skeletsiz, daha dörd qəbir isə insan skeleti ilə birlikdə inventar avadanlıqdan ibarət arxeoloji nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Bu qəbir abidələri son tunc-erkən dəmir dövründə bölgədə uzunmüddətli dəfn adətlərinin olduğunu sübut edir.

Dmitri Kirichenko
THE GRAVE MONUMENTS OF SHAMKIR
AND TOVUZ DISTRICTS
(the Chalcolithic - the Late Bronze – the Early Iron Age)

SUMMARY

The paper deals with gravestones and burial traditions of the Leilatepe, Kur-Araks and Khojali-Gadabay archeological cultures reflecting the level of development of society in the South Caucasus. These monuments are considered spiritual indicators of the cultures that existed from IV to I millennium BC. The author notes that four of them belonged to remembering burials with just inventory, in another four graves were human skeletons. The gravestones show the existence of long-term burial traditions in this region in the Late Bronze - Early Iron Age.

ŞAHBUZ RAYONUNDA EPİQRAFİK TƏDQİQATLAR

Fəxrəddin SƏFƏRLİ,

AMEA-nın müxbir üzvü, Naxçıvan Bölməsinin

Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya

İnstitutunun direktoru, professor

hacifexreddin@yahoo.com.tr

AÇAR SÖZLƏR: *Şahbuz, Şahbuzkənd, kitabə, sənduqə, təsvir.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Шахбуз, Шахбузкенд, эпитафия, сундук, изображение.*

KEY WORDS: *Shahbuz, Shahbuzkend, epitaph, sanduga, depiction.*

Naxçıvan Muxtar Respublikasının tərkibində ayrıca inzibati rayon olan Şahbuz rayonunun ərazisi digər bölgələrlə müqayisədə epigrafik abidələrlə çox da zəngin deyildir. Müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, burada orta əsrlər zamanı müəyyən qədər epigrafik abidələr yaradılsa da, zaman keçdikcə onların çoxu təbii və s. qüvvələrin təsirindən məhv olaraq sıradan çıxmış, itibət olmuşdur. Bilik dairəmizi yeni faktlarla zənginləşdirən, orta əsr mənbələrinin məlumatlarını tamamlayan bu orijinal mənbələrin bir hissəsi zamanəmizədək müəyyən qədər aşınmış, az bir qismi salamat vəziyyətdə gəlib çatmış, çox hissəsi isə yazıldığı andan sonra isti, soyuq, yağış, qar, külək və s. kimi təbii amillərin təsiri nəticəsində sıradan çıxmış, bəziləri torpağın altında qalaraq görünməz olmuş, diqqətdən yayınmışdır. Belə abidələrdən biri bu yaxınlarda Şahbuz rayonundakı Şahbuzkənddə təsərrüfat işləri aparılarkən təsadüfən torpağın altından aşkar olunmuşdur. Qaramtıl rəngli dağ daşından hazırlanmış sənduqə tipli bu qəbirüstü xatirə abidəsi (uzunluğu 132 sm, hündürlüyü 75 sm, eni aşağıda 35 sm, yuxarıda 27 sm) orta əsr Azərbaycan bədii daşyonma sənətinin təkrarolunmaz, gözəl bir nümunəsidir. Abidənin yan tərəfində dəfn olunan mərhumun xatirəsinə həsr edilmiş ərəb dilində iki sətirlik kitabə vardır (şəkil 1). Kitabədə deyilir: “Allah, Məhəmməd, Əli. Onun [qəbrin] sahibi Bəlxixanın (?) oğlu Məlik Vəlxandır. Rəbiül-əvvəl ayı, 965-ci il”.

Hicri-qəməri təqvimini ilə 965-ci ilin rəbiül-əvvəl ayı miladi təqvim ilə 22.12.1557-20.01.1558-ci ilə müvafiqdir.

Göründüyü kimi, xatirə abidəsi 1558-ci ildə vəfat etmiş Məlik Vəlxanın xatirəsinə hazırlanmışdır. Kitabədə mərhum Vəlxan “Məlik” titulu ilə təqdim olunmuşdur. İslamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə “məlik” hökmdar mənasında, eyni zamanda Allahın adlarından biri kimi işlənmişdir [1, s. 974]. Xarəzmşah Anuş Təkin dövlətində isə bu titul bölmə komandirlərinə verilirdi [2, s. 90]. XIII əsrdən etibarən Azərbaycanda işlənməyə başlayan, orta əsrlər zamanı müxtəlif mənə tutumuna malik olan “Məlik” titulu Səfəvilər və xanlıqlar dövründə əsasən iki mənəni bildirirdi. Bu titulla, ilk növbədə, Şah hakimiyyətinə tabe olan yerli hakimlərin xələflərinə-kiçik feodallara müraciət edilirdi. İkinci mənada isə bu titul kənd və ya kənd qruplarının başçılarına verilirdi. Bu mənada işlənən “Məlik” titulu kəndxuda termini ilə təxminən eynilik təşkil edirdi [3, s. 112].

“Məlik” titulundan danışarkən professor İ.Petruşevski qeyd edir ki, inqilabaqədərki tarixşünaslığın nümayəndələri məliklərə erməni feodallarının nümayəndələri kimi baxırdılar.

Bu baxış yanlışdır. Sahibkar mülklər müsəlmanlarda, Xəzər sahili ölkələrdə XIII-XV əsrlərdən, Səfəvilər və Xanlıqlar dövründən məlumdur [3, s. 111]. Buradan aydın olur ki, “Məlik” titulu azərbaycanlılara məxsus olmuşdur. “Məlik” titulu daşması göstərir ki, xatirəsinə belə gözəl qəbirüstü abidə düzəldilmiş Vəlxan yaşadığı dövrdə müəyyən mövqe və nüfuz sahibi olmuşdur.

Qəbirüstü xatirə abidəsinin digər yanında isə maraqlı ov səhnəsi həkk olunmuşdur. Rəsmi sol tərəfində öküzün üzünə hücum edən bəbir təsvir edilmişdir. Təsvirdə öküz özünü müdafiə etmək üçün başını aşağı əyərək, buynuzlarını qabağa verib quyruğunu belinə dayananadək qaldırmış bəbirə müqavimət göstərir. Təsvirin sağ tərəfində at üzərində oturmuş və sol əlində şahin quşu tutmuş ovçu əlindəki nizə ilə öküzü bəbirdən qoruyur (şəkil 2).

Bəbirin öküzə hücum vəziyyətində təsvirinə Şahbuzkəndlə qonşu olan kəndlərdə də rast gəlinir. Şahbuzkənddən 3-4 km cənub-qərb istiqamətində yerləşən Külüs kənd qəbiristanlığında tədqiq olunan qırmızımtıl rəngli daşdan hazırlanmış trapesiya formalı sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi (136x36x60 sm) üzərində də belə bir səhnəyə rast gəlinir [4, s. 147, şəkil 106]. Şahbuzkənddən 4-5 km şimal-şərqdə yerləşən Keçili kəndində də vaxtı ilə tərəfimizdən belə bir təsvir tədqiq olunmuşdur. Ancaq bu təsvirdə bəbirin boynunda oturmuş şahin quşu da həkk edilmişdir [4, s. 147].

Bu cür təsvirlərə Şahbuz bölgəsinin digər kəndlərində, xüsusilə Şahbuzkəndlə qonşu ərazidə, cənub tərəfdə yerləşən, hazırda yaşayış olmayan Məzrə kənd qəbiristanlığında da rast gəlinir. Belə təsvirlərə, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının müxtəlif yerlərində, o cümlədən Gəmiqayada, tarixi daim Naxçıvan bölgəsi ilə sıx bağlı olan, hazırda indiki Ermənistan Respublikasına daxil olan Sisyan rayonunun Urud kəndində [5, şəkil 35b] və digər Azərbaycan torpaqlarında da təsadüf olunur.

Qəbir daşı üzərində həkk olunan mifoloji məzmunlu təsvir xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından əvəzedilməz mənbədir.

Şahbuz rayonu ərazisində çoxlu sayda rast gəlinən bu tip qəbirüstü xatirə abidələrinin təhlili göstərir ki, onlar hamısı ətrafdakı dağların daşlarından yerli ustalar tərəfindən hazırlanmışdır. Həmçinin gözəl sənət nümunələri olan bu abidələr təsdiq edirlər ki, orta əsrlər zamanı Şahbuz bölgəsində daş üzərində işləmə - bədii daşyonma sənəti üzrə inkişaf etmiş mərkəzlər fəaliyyət göstərmişdir. Bu mərkəzlərdə hazırlanan daş məmulatı bölgə əhalisi ilə yanaşı, ətraf, qonşu yaşayış məskənlərinin əhalisinin də daş məmulatlarına olan tələbatını ödəmişdir.

Keçən yüzilliyin 80-ci illərində Şahbuzkəndin qərb tərəfində yerləşən və el arasında “Evlər dərəsi” adlanan qəbiristanlıqdan iki ədəd daş qoç fiquru tipli qəbirüstü xatirə abidəsi Şahbuz Rayon Tarix Diyarşünaslıq muzeyinə gətirilmişdir. Hazırda muzeydə nümayiş etdirilən qoç fiqurlarından biri boz rəngli daşdan hazırlanmışdır (140x63x38). Fiqurun sağ yanında ərəb dilində həkk edilmiş kitabənin tərcüməsi belədir: “Onun [qəbrin] sahibi Məlik Şahnəzəridir. 992-ci il” [4, s. 84]. H.q. 992-ci il = m. 14.01.1584-02.01.1585-ci il.

Muzeydə mühafizə edilən ikinci qoç fiquru (130x72x35sm) da boz rəngli daşdan hazırlanmışdır. Bu fiqurun da sağ yanında oyma üsulu ilə kitabə həkk edilmişdir və tərcüməsi belədir: “Onun [qəbrin] sahibi Rəşid bəyin oğlu Mərcandır”.

Xatirə abidəsinin bel hissəsində isə mərhum Mərcanın vəfat tarixi həkk olunmuşdur: 1066-cı il [4, s. 84]. H.q. 1066-cı il = m. 31.10.1655-19.10.1656-cı il.

Şahbuz-Kükü şose yolunun sol tərəfində, indiki Qızıl Qışlaq kəndindən təxminən 2 km cənubda yerləşən qəbiristanlıqdakı başdaşı tipli bir neçə xatirə abidəsi üzərindəki məzar kitabəsi günümüzədək gəlib çatmışdır. XIX-XX yüzilliyin əvvəllərinə aid olan bu kitabələr bədii

daşyonma sənəti baxımından diqqəti o qədər cəlb etməsələr də, qəbiristanlığın və yaxınlıqdakı Qızıl Qışlaq kəndinin tarixini təxminə də olsa, təyin etmək üçün əhəmiyyətlidir.

Qəbiristanlıqda qeydə alınan qaramtil rəngli daşdan baş tərəfi iti bucaqla tamamlanan formada hazırlanmış başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində ərəbcə məzar kitabəsi həkk edilmişdir. Mətnin tərcüməsi belədir: “Bu qəbir İmanın oğlu, mərhum, günahları bağışlanmış Hüseynindir. 1233”. H.q. 1233-cü il = m. 11.11.1817-30.10.1818-ci il.

Sovet hakimiyyəti illərində bu qəbiristanlıqdan üzərində kitabə olan 3 ədəd başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi Şahbuz Rayon Tarix Diyarşünaslıq muzeyinə aparılmış və hazırda orada nümayiş etdirilməkdədir. Başdaşılardan birinin üzərində ərəb dilində 4 sətirlik belə bir kitabə yazılmışdır. “Bu qəbir Zeynəlabidinin oğlu Xanbaxışındır. 1291-ci il”. H.q. 1291 = m. 18.02.1874-06.02.1875-ci il.

İkinci başdaşının üzərində həkk edilən kitabənin isə mətni belədir : “Ya Allah! Mirzə İbrahim qızı Gülşən. Şəvval ayının 23-ü, 1317-ci il”. H.q. 23 şəvval 1317-ci il = 23.02.1900-cü il.

Rayonun Aşağı Qışlaq kəndinin qəbiristanlığında da XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid bir neçə məzar kitabəsi vardır. Başdaşı tipli xatirə abidələri üzərində həkk edilmiş bu kitabələr əsasən cızma yolu ilə yerinə yetirilmişdir və zaman keçdikcə bir hissəsi aşınma nəticəsində məhv olmuşdur. Nisbətən salamat olan başdaşılar üzərindəki kitabələrin isə aşağı hissəsi torpağın içərisində qaldığından su çəkərək güclü şəkildə aşınmış və ya sınıb sıradan çıxmışdır.

Ağ daşdan yuxarıdan çatma tağla tamamlanan şəkildə hazırlanmış başdaşı üzərində yazılan, aşınma nəticəsində aşağı hissəsi məhv olan kitabənin mətni dini xarakterlidir: “Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisi, Əli Allahın dostudur! Qurani-Kərim, LV-26,27”.

Qəbiristanlıqdakı ağ daşdan düzbucaqlı formasında hazırlanmış başqa bir başdaşı üzərində həkk edilən kitabədən isə aşağıdakı mətn qalmışdır: “Höküm vahid, qüdrətli (Qəhhar) Allaha məxsusdur! Qurani-Kərim – II-151. Bu qəbir Kərbəlayi...”

Kitabədə ilk dəfə olaraq Qurani-Kərimin 2-ci - “əl-Bəqərə” surəsinin əhali arasında “Qayıtma” duası adı ilə tanınan 151-ci ayəsinə rast gəlinir. Kitabənin aşağı hissəsi ovulub məhv olduğundan mərhumun adını və vəfat tarixini aydınlaşdırmaq mümkün olmamışdır.

Rayonun Şada kəndindən təxminən 8-9 km şimal tərəfdə, dağın cənub yamacında yerləşən, indiki Ermənistan Respublikasının Sultanbəy kəndi ilə həmsərhəd olan və hazırda yaşayış olmayan Qaraboya kəndi ərazisindəki qəbiristanlıqda da bir neçə başdaşı kitabəsi günümüzədək gəlib çatmışdır. Çobanların söylədiyinə görə əhali yaşayış məskəni keçən yüzilliyin 50-ci illərinin əvvəllərində tərk etmişdir. Kəndin ərazisindən hazırda ətraf kəndlərin qaramalı və qoyunları üçün otlaq kimi istifadə edilir. Buradakı qəbiristanlıqda son dövrlərə aid bir neçə başdaşı qeydə alınmışdır. Bu başdaşılardan üzərindəki kitabələr əsasən cızma üsulu ilə yazılmışdır. Sarımtıl rəngli daşdan hazırlanmış başdaşının ölçüsü 13x23x6 sm-dir. Baş tərəfi sındığı üçün kitabə tam deyildir. Kitabənin qalan hissəsinin mətni belədir: “... Hacı Novruzəli. 1206”. H.q. 1206-cı il = m. 31.08.1791-18.08.1792-ci il.

Sarımtıl daşdan hazırlanmış başdaşının ölçüsü isə 60x31x15 sm-dir. Üzərində yazılan kitabənin mətni belədir: “Qulunun oğlu Əlişin vəfat tarixi. 1305-ci il”. H.q. 1305-ci il = m. 19.09.1887-06.09.1888-ci il.

İ.Şopen Şahbuz ərazisinin kəndlərindən bəhs edərkən bu kəndin də adını çəkir və göstərir ki, XIX əsrin I yarısında bu kənddə 4 ailə yaşamışdır. Ailələr 9-u kişi, 8-i qadın olmaqla 17 nəfərdən ibarət olmuşlar. Onun tərtib etdiyi cədvəllərdən aydın olur ki, bu kənddə ancaq

azərbaycanlılar yaşamışlar [6, s. 611-614].

Rayonun Kükü kəndindən 6-7 km şimal-şərq tərəfdə, Keçəldağın ətəklərində Qanlıgöl su anbarı yerləşir. Su anbarı inşa edilərkən onun yanında bir qaya parçası (120x145x115 sm) üzərində ərəb-fars və rus dilində qarışıq kitabə həkk edilmişdir. Ərəb dilindəki kitabə dayaz yazıldığından zaman keçdikcə xeyli aşınmış, daşın üzərindəki nöqtələr isə ərəb əlifbasına məxsus nöqtələrlə qarışdığından oxunuşu xeyli çətinləşmişdir. Kitabədən yalnız “Kəlbəli xan Kəngərli...” və “naçalnik Şan Girey...” sözlərini oxumaq mümkün olmuşdur (şəkil 3). Kitabənin rus dilində olan mətnində isə “Иждивением Келбали ханом соорудил уездный начальник Шан Гирей. 1865” yazılmışdır.

Kitabəyə əsasən aydın olur ki, Qanlıgöl su anbarı bəndi 1865-ci ildə Naxçıvanın görkəmli şəxsiyyətlərindən, ərazinin qədim sakinlərindən olan Kəngərli tayfasına mənsub Naxçıvan xanları nəslindən olan general-mayor Kəlbəli xan Kəngərlinin himayəsi ilə həmin vaxt qəza rəisi vəzifəsində çalışan Şan Girey (Şahin Girey) tərəfindən inşa etdirilmişdir. Hazırda mövcud olan həmin su anbarının suyundan Şahbuz və Babək rayonunun kəndlərinin əhalisi suvarma məqsədilə istifadə edir [7, s. 116-121].

Aparılan epiqrafik tədqiqatlar təsdiqləyir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının digər bölgələri ilə müqayisədə Şahbuz rayonu ərazisi epiqrafik abidələrlə - müsəlman kitabələri ilə çox da zəngin deyildir. Ancaq bizə qədər gəlib çatan kitabələrin məlumatlarına əsasən deyə bilərik ki, orta əsrlər zamanı Şahbuz bölgəsində bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər, o cümlədən yerli hakimlər yaşamışdır. Həmçinin qəbirüstü xatirə abidələri üzərində həkk edilən təsvirlər göstərir ki, keçmişdə bu ərazidə bədii daşyonma və daş üzərində işləmə sənəti yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Советская историческая энциклопедия. Т. 8. Москва: 1965, 992 с.
2. Буниятов З. Государство Хорезмшахов Ануштегинидов. Москва: Наука, 1986, 248 с.
3. Петрушевский И. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Издательство ЛГУ им. А.А. Жданова, 1949, 382 с.
4. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв.) как историко-культурные памятники / **Диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.** Баку: 1987, 179 с.
5. Нейматова М. Мемориальные памятники Азербайджана. Баку: Элм, 1981, 76 с.
6. Шопен И. **Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи.** Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1852, 1231 с.
7. Qanlıgöl su anbarı bəndinin tikdirilməsi haqqında kitabə. Respublika arxeoloq və etnoqraflarının I elmi konfransının materialları. Bakı: 1992.

Фахреддин Сафарли

ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ШАХБУЗСКОМ РАЙОНЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются исследования некоторых эпитафических памятников Шахбузского района. На основе сведений, полученных от надгробных надписей, были выявлены и введены в научный оборот имена ряда выдающихся личностей, живших на территории Шахбузского района в средние века. Среди этих личностей особое место занимают государственные деятели. Отмечается, что эти памятники, представляющие ценные факты для истории и культуры, привлекают внимание также как образец художественной резьбы по камню.

Fakhraddin Safarli

THE EPIGRAPHIC RESEARCHES IN THE SHAHBUZ DISTRICT

SUMMARY

The article deals with some epigraphic monuments of the Shahbuz district. Based on information obtained from the epitaphs, the names of prominent personalities who lived in the Middle Ages on the territory of Sahbuz district were identified and included in the scientific circulation. Statmen occupy a special place among these personalities. It is noted that these monuments representing valuable facts for history and culture attract attention also as a sample of artistic as an example of the art of carving stones.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalda digər nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.

2. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına A4 formatda, “14” ölçülü hərflərlə, yuxarıdan və aşağıdan 2 sm, soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, 1,5 intervalla, Azərbaycan və rus dilində Times New Roman şriftində 1 nüsxədə çap edilərək elektron variantda jurnalın məsul katibinə təqdim edilir.

3. Məqalədə müəllifin işlədiyi müəssisə və həmin müəssisənin ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərməlidir.

4. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, s. aydın şəkildə verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və [1] və ya [1, s.119] kimi işarələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad edilərsə, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərməlidir.

6. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Eyni məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

7. Məqalənin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.

8. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasə verilməlidir. Məqalələrin həcmi- nin 8-10 səhifə, xülasələrin isə 5-8 sətir olması tövsiyə edilir.

9. Məqalənin müxtəlif dillərdəki xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir. Müəllifin və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif və ya müəlliflərin tam adı göstərməlidir.

10. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməlidir.

11. Məqalənin keyfiyyətinə, göstərilən faktların doğruluğuna və digər məlumatlara görə müəllif cavabdehlik daşıyır.

12. Dini mövzuda yazılmış elmi-kütləvi məqalələrin nəşrə hazırlanmasına aid beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq müqəddəs və görkəmli din xadimlərinin adı çəkilərkən xüsusi xitab formasından istifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilir.